

ИБРОҲИМ ХАККУЛ

Абадият
фарзандларид

Тошкент
Ўзбекистон ЛКЕУ Марказий Қўмитаси
«Еш гвардия» нашриёти
1990

И $\frac{4702570200-140}{356(04)-90}$ 67-90

ISBN 5 — 633 — 00454 — X

© Иброҳим Ҳаққул. «Абадият фарзандлари», 1990

МИР АЛИШЕР НАВОИИ ТАВАЛ-
ЛУДИНИНГ 550 ИЙЛЛИГИГА БА-
ҒИШЛАНАДИ

«НЕ НАЗМКИ УТЛУҒ КҰНГУЛДИН ЧИҶОРДИМ...

Алишер Навоий қитъа жанридаги шеърларидан бирини сарлавҳадаги шу сўзлар билан бошлаган эди. Навоий учун асл сўз — кўнгул ўтидан сачраган сўз. Юрак ва ақл ёлқинини акс эттирмаган сўзни шоир ишқ ва маърифат файзидан маҳрум деб билган. Навоий қитъаларида хирадманд, улуғ ҳикматнависдир. У қитъаларини:

Мажмуни ўйла кишварки, англаки сатҳини,
Ҳикмат суйидин айламишам қитъа-қитъа боғ,—

деб бежиз таърифламаган эди. Бу тафаккур «кишвари» да ўқувчининг фикри ўсади, кўнгли нурланади, ақли фаоллашади. Чунки Алишер Навоий қитъаларида табиатдаги оддий қурғоқчиликдан кoinот сир-асроригача, чумолидан инсон қисмати ва унинг давр, жамият, борлиқ билан муносабатигача — барча-барчаси ҳақида мушоҳада юритилиб фикр билдирилган.

Инсонни сўз тарбиялайди. Сўзда инсонга хос барча ижобий, салбий хислатлар аксини топади. Масалан, «виқор» сўзини олайлик. У қадимий сўз. Унинг бағрида улуғворлик, салобат, мағрурлик маънолари мужассамлашган. Виқор дейилганда, негадир, менинг кўз ўнгимда, Ҳақ ва Ҳақиқатдан бошқа ҳеч нима, ҳеч кимга бўйин эгмаган буюк боболаримизнинг адл қоматлари гавдаланади. Сўзга муносиб бўлолмаслик — бу ҳам фожиа.

Минорлар эмас, бу — фалакка қасам,
Улуғ боболар кетмишлар санчиб,—

дейди Абдулла Орипов. Қасоскор аждодларимиз виқорли зотлардир. Улар қасамларинигина эмас, ғурурларини ҳам «санчиб» кетганлар. Минорлар — уларнинг виқор тимсоллари. Виқор билан маърифат ажралмас тушунчалар. Илму тафаккурга таянмаган

виқор виқор эмас, балки кеккайиш, сохта манманлик. Навоий эса чин маънодаги виқорга чорлаган:

Виқор гавҳарию ҳилм маъдани бўлакўр,
Десаңки, қилгай итоат санга гадо ила шоҳ...

«Гавҳар» сўзи виқор туйғусининг маънавий — ахлоқий қимматини таъкидлайди. Шу қимматдан маҳрум виқорни шоир фазилат санамаган. Энди «ҳилм» баҳрида. Ҳилм — юмшоқтабиатлилиқ, беозорлик, собирлик хислатларига эришмоқдир. Навоий таърифида: ҳилм — ахлоқли одамнинг қимматбаҳо либоси ва у кийим турларининг энг чидамли матоси. «Ҳилм маъдани бўлакўр» демакдан асл мақсад мана шу. Олимлар ҳилмни уч турга ажратишган. Шулардан бири ҳилми золимон дейилади. Золимлар ҳилми — кўнгулдаги бўлмоқ, дил поклиги ва бағрикенгликни шарт қилиб қўяди. Шунда одам ёмонлик қилганга ҳам яхшилиқ кўрсатаркан, бундан ҳузур ҳам топади. Нўширавон деган одил подшоҳ ҳилмга хиёнат этмаслик учун учта хат ёзибди-ю, қулига бериб: «Мен аччиғлансам, шу уч хатдаги гапларни галмагал ўқиб берурсен», — дебди. Кунлардан бирида унинг қаҳру газабни қўзғабди. Қул биринчи хатни очиб ўқибди. Унда «Жаҳлингни қув, сенга тангри яхшилиқ ато қилгай!» — деган сўзлар битилган экан. Иккинчисида «Раҳм қил, раҳм кўргайсен», учинчисида эса «Оллоҳ қулларини ўзига топшир, ростликка бўйинсундиргай!» — дейилган экан. Бу ривоятдан иккита хулоса чиқариш мумкин. Биринчиси — энг одил одам ҳам ҳилм учун қайғуриши керак. Иккинчиси — ҳалимлик туфайлигина бегараз иззат-ҳурматга эришилади. Биз бугун шафқатсизликдан нолиймиз. Шоирлар инсон қалбини «ёвузликдан зада Қўриқхона»га қиёслаб, «Эзгу, латиф хислар бўлмасин увол», дея ҳасрат чекишса ҳам меҳру шафқатимизда шафқатсизлик қалқиб туради! Нега? Чунки аждодлар муқаддас билган ва фавқуллода масъуллик билан муҳофаза қилган туйғулардан узоқлашдик. Ахлоқнинг тарихий талабларига бефарқ қарашга кўникдик. Виқорли бўлиш биринчи галда, халқ манфаатини ёқлаш, қайси тарзда бўлмасин, элга фойда етказиш. Ҳалимлик ҳам худди шундай. Сенинг қалб юмшоқлигинг ўзганинг тош бағрига таъсир ўтказмаса, бу — ҳилм эмас. Мана шунинг

учун Алишер Навоий виқор ва ҳилм «шева»сида тоғдан ибрат олишни тавсия этган:

Бу шева тоғда зохирдурурки, даврондин,
Қачонки тафриқа етти улуска бўлди паноҳ.

Ҳа, умри ташвиш ва захматда ўтган халқнинг орқатоғлари бўлмоққа қодир фарзандларининг сафи кенгаймагунча, у халқнинг виқориға тоғлар тимсол бўла олмайди.

Нодон ва гумроҳ кимсаларга дуч келганимизда, кўпинча «аблаҳ» деган сўзни ишлатамиз. Лекин улар нега аблаҳ, аблаҳликнинг туб сабаби нимадалигини унча мулоҳаза қилавермаймиз. Инсоннинг онг ва билими нақадар юксалса, у ҳайвоний ҳамда шайтоний хислатларидан ўшанча покланади. «Ҳар бир одамнинг калиди — унинг фикри», — дейди Эмерсон. Шу «калид»дан маҳрум киши, хоҳланг-хоҳламанг, фикрсизлиги жиҳатидан ҳайвонсифатдир. У англаса ҳам англамагандек. «Умрин аблаҳ кечуруб ғафлат ила» сатри билан бошланадиган қитъани ўқиб, сиз беихтиёр аблаҳликнинг ўқ илди-зига етгандек бўласиз. Аблаҳлик — умрини ғафлатда ўтказиш экан. Ғофиллик — тушунмаслик, ўз ихтиёри-ла ҳайвонга дўниб, маънили гап ўрнида «хар-рос» тортиш. Чунки ғофил кимса:

Бир эшакдурки, тағофил юзидин
Қилгай изҳор паёнай аррос.

Мана шу «эшак»лар Ватаннинг шўри, эрку истиқболнинг говларидир. Фақат буларгина эмас, албатта.

Фалонга ажаб ҳол эрурким халойик,
Не қилса алар бирладур можароси...

«Фалон» деб аталган бу кимса ўн бешинчи аср одамларининг асабини нечоғли қақшатган бўлса бугун ҳам ўша фаоллигини тўхтатгани йўқ. Гап шундаки, ҳамма замонларнинг ҳам йўқ жойлардан чанг чиқаргувчи, эл-юрт билан иттифоқда яшаса ичи емириладиган можаропарастлари бўлади. Йигирманчи асрда булар саноғи кўпайса кўпайдики, камаймади. Бу жанжалкашлар ҳоли, Навоий айтмоқчи, «ажаб ҳол». Улар «эл ошиға бир нўҳад» қўшишга қодир эмас. Аммо халойиқ дилини сиёҳ этишга моҳир. Улар яхшилиқ муҳитига ёмонлик, бузғунчилик кел-

тирувчилардир. Фосиқ ва фитна қўзғовчилар билан эл ўртасида ҳамжиҳатлик бўлиши мумкинми? Қизиғи шундаки, бу бойқушсифатлардан эл қанча ўзини узоқ тутса, улар ўшанча суқулувчан, юзсизларча аралашувчан бўладилар. Буни шоир образли ифода-лайди:

Қозон йўқки ул анда кафлиз эмастур,
Ки бўлсун юзига қазонлар қароси.

«Кафкир»лик лаёқати можаробозларгагина эмас, ўз ҳузур-ҳаловатларини кўзлаб эл оғирини енгил дегувчи, мансабу мартабаси учун ҳамма нарсани сотишга тайёр «ҳурматли» зотлар учун хослигини ҳам унутмаслик керак.

«Мансабга эришган одам — бой берилган одам», деган экан бир донишманд. Бу фикр балки мунозаралидир. Бироқ унда барибир ҳақиқат бор. Мансабу шуҳрат кишини ўзгартиради. Амалга минганда ҳаволанмайдиган киши кам. Мансаб курсисида эътибор топганлар аксарият пайтларда «қилиқ» чиқаришади. Навоий шу қилиқлардан энг ёмонига диққатни қаратади:

Ҳар кишиким топса даврон ичра жоҳу эътибор,
Ким анинг зотида бедоду ситам бўлғай қилиғ.

Навоийга инонмоқ лозим. Шоирнинг «Ҳар кишиким топса даврон ичра жоҳу (амал, юқори мартаба) эътибор», дейишига қараганда, мансаб пояларидан юқорилагани сайин инсонийликда тубанлашмай, зулму зўрликни кучайтирмаган одамлар деярли бўлмаган. Бундай вазиятларда ёмонлик қилмасликнинг ўзи яхшилик қилмоқ билан тенгдир:

Яхшилиғ гар қилмаса, бори ёмонлиғ қилмаса,
Ким ёмонлиғ қилмаса, қилғонча бордур яхшилиғ.

Бу байтдаги фикр бундай қаралганда насиҳат ёки бир истак. Аммо унда жувонмардликнинг шартларидан бири илгари сурилган. Маълумки, жувонмардлик ёхуд футувват деб аталган таълимот Яқин ва Ўрта Шарқнинг кўпгина мамлакатларида кенг тарқалган. Бу таълимот вакиллари ижтимоий тенглик, адолат учун курашганлар. Бир одамдан «Қандай киши жувонмард аталишга лойиқдир», деб сўраганларида, у «Нуҳ пайғамбарнинг яхши хулқи, Иброҳимнинг ишончи, Исмоилнинг тўғрилиги, Мусонинг

самимияти, Абу Бакрнинг ҳамдардлиги, Усмоннинг уятчанлиги, Алининг билимдонлигини ўзида мужасамлаштирган киши жувонмарддир. Шулар билан бир қаторда у одам ўзини тергаши, яъни бор нарасидан мағрурланмаслиги, ҳеч пайт шахсиятпарастлик қилмаслиги, мақтовга учмаслиги, ҳамши ва ҳамма жойда ўз сифатларидан фақат камчиликларини, биродарларининг хулқидан эса яхшиларини кўрсатиши шартдир», деган экан.

Манманликдан бутунлай воз кечмоқ, бировга қасд этмаслик, тил ва дил бирлиги, тафаккур меҳнатига эга бўлмоқ, мулойим сўзлик, сафарни севиш, тан ва кийимни покиза тутмоқ, сир сақлаш, камтарлик ва хоксорлик — булар жувонмардлик ахлоқининг мезонларидир. Жувонмардлик Ҳақиқатга садоқат — яшашнинг бош моҳияти. Бу оқим кишиларининг эътиқоди бўйича ҳаммавақт ва ҳар қандай шароитда фақат Ҳақиқатни сўзлаш зарур. Негаки, дунёнинг ҳамма ишлари Ҳақиқатдан Ҳақиқатга томон юришади. Ҳақиқатгина адолат ҳамда диёнатга чин посбондир. «Қобуснома»да жувонмардликнинг асоси уч нарсада деб белгиланган. Бири — айтган сўзингни бажариш. Иккинчиси — тўғрилиқка асло хилоф иш қилмаслик. Учинчиси — хайру эҳсонни кўзлаш. Жувонмард ваъдасига вафо этгувчи, софдил ва ростгўйдир. У бечора, муҳтож, ғарибларга мадад етказишдан мадад олган. Ёмонлардан яхшиларни ҳимоя қилишдан роҳатланган. Навоий бир фардида:

Мурувват барча бермақдур, емак йўқ,
Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ,—

деб ёзганида ҳам жувонмардлик эътиқодининг шартларини қайд этган эди. «Қобуснома»да ўқиймиз: «Билгилки, жувонмардликнинг такомиллашгани шундай бўладики, ўз молини ўзиники, бошқанинг молини бошқаники деб билади. Халқ молидан тамаъ қилмагил, ўз қўлинг билан қўймаган нарсани олмагил. Халққа яхшилик қила олмасанг ҳам ёмонлик қилмагил». Навоий эса буни «Ким ёмонлиғ қилмаса, қилгонча бордур яхшилиғ», дея ривожлантирган эди. Бизнингча, байтда бошқа теран ишорат ҳам бор. Шоир бу ишорат орқали жувонмардликнинг инсонпарварлик талабларига диққатни тортишни ўйлаган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

«Важҳи маош учун кишиким деса фикр этай»

мисрали қитъа фалсафий мазмунга эга. Унинг аввалги байтидаги маъно бундай: қайси инсонки ваҳқи маош — ҳаёт, тирикчилик ташвишлари учун ортиқча қайғурса, «Қисмат ризосидин анга бегоналиқ керак». Шарқ мутафаккирларининг ҳукмлари бўйича, қаноат туйғуси — маънавий хазина. Қаноатини топган ҳеч кимга муҳтожлик сезмайди. Шунинг учун қонев шахсларни фойда ва таъма тузоқларига тушириб бўлмайди. Қаноатли бўлмоқ — руҳан озод бўлмоқ. Руҳ ҳурлиги эса шундай дахлсиз муҳитки, унда ғурур шикаст топмайди, майда ташвишлар юракка озурдалиқ етказа олмайди. Навоий айни шундай қарашларни давом эттириб «ганжи қаноат»ни бир салтанат сифатида таърифлайди. Бироқ бу салтанатга эгалик қилишнинг энг муҳим шарти бор. Бу — элдан таъма этмаслик, эл кўзига хас ташламаслик. Бунда энди қаноатнинг ўзигагина суянмоқ кифоя эмас. Шоир уқдирганидек «Элдин таъмани узгали мардоналиғ керак».

Муҳаммад Фузулий «азал котиблари» — ошиқлар бахтини қаро ёзганликларини айтган. Айни ўринда Навоий шу бахтиқароликнинг гўё сабабини ёрқинлаштирган. Яъни, ишқ дардига гирифтор кўнгил висолга интилади. Аммо ошиқ учун висол «мумкин эмас» нарса. Ошиқлик толеи аввал-охир «дарду балоға ҳамдаму ҳамхоналик»ни талаб этади. «Дарду балоға ҳамдаму ҳамхоналик» нима дегани? Нафсу ҳирс зуғумларидан халослик дегани. Шунинг учун ҳам қитъанинг кейинги байтида нафс лаззатларини тарк этмоқ хусусида гапирилади:

Лаззати нафс тарки самари офият берур,
Лек ул шажарни эккали фарзоналиғ керак.

Демак, нафсоний лаззатларни тарк қилмоқ — осудалик, ички равшанлик. Бироқ бу осудалик дарахтини (шажарни) кўкартириб, вояга етказмоққа оқиллик ва заковат лозим.

Танҳоликни севган одам бора-бора уни юракка яширмоқни истаб қолади. Лекин ёлғизлик ҳислари қалб қаърига ҳар қанча чуқур чўкмасин, бундан дил нигоҳи зарур даражадаги ёлқинини топмайди. Навоий тоқлик нурининг манбаини қуйидаги тарзда асослаган эди:

Тажрид нуридин киши кўз ёрутай деса,
Аҳбоб ҳажри шамъига парвоналиғ керак.

«Аҳбоб ҳажри шамъига» парвоналиғ — нурга интилишгина эмас, фидойилик ҳамдир. Шоир висол шамъига эмас, дўстлар ҳижрони зиёсига талпинишни назарда тутган. Елғизлик нуридан кўзларини ёруғ этмоқ орзуидаги киши учун айрилиқ ўйлари ҳақиқатда ҳароратли ва изтироб уйғотувчидир. Бунинг иккинчи жиҳати ҳам бор:

Гар анжуманни деса муриду мутийъ этай,
Кўп нуктау фасонада афсоналиғ керак.

Шу «афсоналиғ»лардан бири ботин ҳарими — дил кошонасини маънавий бойликлар билан тўлдириб, «ҳозир уйи» — ташқи истакларнинг асосларини вайрон этишдир:

Ботин ҳаримида тиласа маҳзани хузур,
Зоҳир уйи асосига вайроналиғ керак.

«Зоҳир уйи асоси» дейилганда инсондаги моддий ва жисмоний эҳтиёжларга тегишли нарсаларни туншунмоқ керак. Бойлик, мансаб, молу дунёдан мағрурланиш — булар ўша «зоҳир уйи»нинг пойдевори ёки безакларидир. Агар «зоҳир юзидин» кимки манфаат тиласа унга:

Дарду бало муҳитига дурдоналиғ керак.

Бироқ шуни ҳам хотирдан чиқармаслик зарурки, ишқ зўридан «дарду балоға ҳамдаму ҳамхоналиғ» билан «зоҳир юзидин» тожу иззу жоҳ» ҳирсида «дарду бало муҳити»даги «дурдоналиғ» орасида ер билан осмон қадар тафовут бор.

Десаиғ халос ўлай борисидин Навоийдек,
Беҳудлуғу май ичмаку девоналиғ керак.

Охирги мисрадаги «бухудлуғ», «майхўрлик» «девоналиғ» ҳолатларини тўғри маъноларда англаш хато дир. Навоий таъкидлаётган «бехудлуғ» ақл имтиёзларидан баланд руҳий қувват дир. Шундай бехудлуғдаги озод қалбгина:

Ишқ оламсўз келди, қўй фусунинг, эй хирад,
Этти чун ер-кўкни йиртиб арслон, эй тулку, қоч,—

дея олади. Май-чи? У маърифат нури, ҳақиқий ишқ «шароби». Бу «май»дан ақл-ҳушини йўқотган

одам дунёга энг ҳушёр ва теран нигоҳ билан қаровчи ҳақшуносдир. Бу тоифа зотларнинг назарида зарбоф тўнлар ёпиниб юрган ҳавойи бандалар ялтироқ чибин рамзига айланганликларидан асло ажабланмаслик керак:

Тўнни зарбофт айлабон ҳиффатдин учқон ҳар тараф,
Йўқ ажаб гар бор эса дунё матои ком анга.
Ул чибинким, кўзга олтул янглиг шикор хилъати,
Кўпраки, билким, нажосат узрадур ором анга.

Ушбу қитъани ўқиган мусаввир ўзига хос бир жонли суврат яратиши мумкин. Унда шундай манзара акс этган бўлурди: зарбофт тўнларга бурканган «олийсифат» бир кимса. Юзида мамнуният. Кўзида хорислик. Енгилтакликдан у гўё қанот қоқай дейди. Зар тўн детали унинг ички аҳволини кўрсатиб тургандек. У дунёпараст («дунё матои ком анга»). Мол йиғиш, давлат тўплашдан бўлак баландроқ талаб йўқ унда. Бунда таажжубланмайсиз. Лекин ачинасиз. Иттифоқо, олтин янглиг ялтираб кўринаётган чибинга кўзингиз тушади. Бу чибиннинг ифлос жойларда кўниб-учишидан бохабарсиз. Мана сувратда ҳам қандайдир ёқимсиз кўлка акси. Чибиннинг оромбахш жойи шу. Ҳалиги дунёпараст бир зумда тасаввурингизда ана шу чибинга айланади. Нега бунча яқинлик? Қаердан бу ўхшашлик? Нафсу ҳаводан! Нафс қўғирчоғи — зарбофт кийимли кимса тилла чибиндек ҳар тарафга учишга тайёр, чибин эса «нажосат узра» гирифтор. Бундан ҳам ортиқ ибратли маъно ва манзара яратиш мумкинми?

* * *

Алишер Навоий рубойлари таҳлилига бағишлаб ўттизинчи йилларнинг охирида ёзилган бир мақолада шоирнинг ишқий шеърларини илоҳий ишқ йўналишида талқин этганлар «панисломистлар», «туҳматчи разиллар» деб қораланган ва таҳқирланган. Албатта, «туҳматчи разиллар» қаторига қўшилиб қолишдан, Навоий шеърларида илгари сурилган ҳақиқий ишқ ғояларини нотўғри ва саёз нуқтаи назарларда изоҳлаш осон ва қулай эди. Кейинчалик, шоир лирикасидаги «сўфиёна қарашлар, тасаввуф руҳидаги кайфиятлар» Навоийнинг «ҳақсизлик, ҳуқуқсизликнинг туб сабабларини» тушуниб етмаган-

лиги билан ҳам изоҳланадиган бўлди. Гап шундаки, кимларнидир Навоий асарларини «бузиб кўрсатиш, халққа нотўғри тушунтиришда» айблаган тадқиқотчиларнинг ўзлари айти шундай усулда қалам юриши билан машғул бўлишган.

Навоий лирикасининг муҳим бир қисмини рубоий жанридаги шеърлар ташкил этиши маълум. Тарихийлик ва ҳақиқат нуқтаи назаридан қараладиган бўлса, шоир рубоийларининг ўрганилиши ва таҳлиллари ҳам қаноатланарли эмас.

«Хазойинул маоний» девонидаги рубоийларнинг аксариятидаги бош ғоя: зоти мутлақ севгиси, ваҳдати жовидлик орзуси, ҳижрон дарди, «май» ва фанонликни улуғлашдир. Алишер Навоийнинг патеистик нуқтаи назарича, оламда Худодан айру бўшлиқ бўлмаганидек, унингсиз ҳеч қандай тўлалик ҳам йўқ: «Ким андин эрур тўла хало бирла мало». Агар Оллоҳ қуёшга ўхшатилса, бу — заррани қуёшга тенглаштиришдай номувофик қиёс:

Ғар меҳр анинг мисли дегайлар уқало,
Меҳр оллида зарра янглиғ ўлгай масало.

Бутун борлиқни илоҳийлаштириш ишончи шоир тасаввурларини фавқулодда жонлантирган.

Кўк пўяву сайр ила талабгор санга,
Кун сарғарибон ишқда бемор санга.
Ой доғ ила қуллуқ айлаб изҳор санга
Тун анжуми нақдидин харидор санго.

Кўк, Кун, Ой, Тун — булар бежиз ташхислантирилмаган. Шеърдаги тасвирни ўқувчи ўзича ривожлантириб, тоғнинг акс-садоси, боғу бўстонларнинг ғаройиб навоси, дарёнинг улуғвор оқими ва бошқа ҳодисотларда ойнинг «доғ ила қуллуқ» қилиши-ю, туннинг порлоқ юлдузларни сочиб «харидор» бўлишини эслатадиган сирларни кашф этади. Бундай мушоҳада йўлига тушган кўнгил учун шоирнинг «Ё рабки, иноятингни ёр айла манго, Йўқлуққа ҳидоятингни бор айла манго», деган илтижолари ишонарлидир.

Аҳмад Яссавий томонидан чин ошиқларга бундай кўрсатма берилган:

Ишқ боғини меҳнат тортиб кўкартмасанг,
Хорлик тортиб шум нафсингни ўлдирмасанг,

Оллоҳ дебон ичга нурни тўлдирмасанг,
Валлоҳ — биллоҳ сенда ишқни нишони йўқ.

Ишқ боғини ранжу захмат чекиб яшнатиш — шум нафсни енгшдан бошланади. Бусиз «Оллоҳ дебон ичга нурни» тўлдириш хомхаёлдир. Маъшуканинг нури жамоли дилни ёритгач, Руҳ камолига халақит етказадиган ўткинчи орзу ҳаваслар барҳам топа боради. Энди ошиқ хонумондан ҳам, борлиқ дунёдан ҳам, «Не кавну макон, жону жаҳондин» ҳам бемалол кеча олади. Унда «ҳар зулф хамиға» боғланиш йўқ. У «ҳар кўз ҳавасидан» хасталанмайди. Қуйидаги рубоийда шу мантиқ гўё давом эттирилган:

Кўнглум гулу сарв майли қилмас, нетайин?
Сарву гул ила очилмас, нетайин?
Ҳар шўх кўрунса, кўзга илмас, нетайин?
Бир шўхким, ул тилар — топилмас, нетайин?

Кўнгил «гулу сарв»га майл қилмагач, «сарву гул ила даме» очилмаслиги ўз-ўзидан тушунарли. Нега шундай? Саркаш кўнгил ҳолига ҳайрон ошиқ «Нетайин?»дан ўзга чора топа олмайди. Шикоятга яна шикоят қўшилади:

Ҳар шўх кўрунса, кўзга илмас, нетайин?

«Ўзгалар ҳуснин томоша айласа чиқсин кўзим», дейди Навоий бир ғазалида. Биз бу гапни инсоний садоқатнинг олий ифодаси деб қабул қиламиз. Ҳар шўхни кўзга илмаслик ҳам вафодорликнинг юксак намунаси. Зотан, шеър қаҳрамони хаёлида бир маҳваш яшайди:

Бир шўхким, ул тилар — топилмас, нетайин?

Ҳақиқий ошиқ кўпинча «Топмадим» ёки «Топилмас», дейди. Шарқ шеърлятида «Топмоқ — бу, йўқотмоқ», деган мантиқ қоида тусини олган. Рубоийда шоир ишқни, ҳис, кечинмаларини шундай ифодалайдики, уни реал инсоний ишқ деб аташга ўқувчи тараддуд қилмайди. Аммо ошиқнинг оғир ва маҳзун руҳий ҳолати, «ҳар шўх»га нисбатан «бир шўх» тасаввуфдаги идеал образ эканлигига қараб, мажозий тасвирдан мақсад ҳақиқий ишқ бўлганлигини идрок этиш қийин эмас. Мана шунинг учун бундай шеърларни тасаввуф адабиётининг мухлислари зўр иштиёқ билан ўқиганлар. Навоийнинг кўп рубоийларида бир маъно ортида иккинчи, айтиш

мумкинки, асосий маъно яширингандир. Бу маъноларни кашф қилмоқ учун ҳар бир тўртликдаги рамзий белги, ишорат, образ, оҳанг ва махсус таъбирлар билан қизиқиш керак.

Ўлсам ясаманг мунда мазоримни менинг
Юклаб элитинг жисми фигуримни менинг.
Утру чиқориб аҳли диёримни менинг,
Кўйида қўюнг тани низоримни менинг.

Бу рубойидаги дард — мусофирлик дарди. Н. М. Маллаев унда шоир «ҳаётинигина эмас, балки қабрини ҳам диёри билан боғлаб, жасадининг диёри тупроғи қўйнидан жой топишини» истаганлигини таъкидлайди. Еру диёридан айрилиқдаги одам ўз эли ва юрти висолига етишса — дунёнинг улуғ шодлигига етишади. Ва «тани низор», яъни кучсиз — мадорсиз вужуд камида қувват топади. Хастаю абгор бир «жисм»нинг кўтариб келтирилиши ҳамда «аҳли диёр» уни қарши олиши: таъсирлантирадиган манзара. Булар рубойидаги дастлабки маъно қатламга доир гаплар. Иккинчи маъно ҳақида сўзлашдан олдин Жалолиддин Румий тўртликларидан бирига мурожаат қилайлик:

Гар ман бимурам, маро биёред шумо,
Мурда ба нигори ман супоред шумо.
Гар бўса диҳад бар лаби пўсидан ман,
Гар зинда шавам, ажаб мадоред шумо.

Мазмуни: Гар мен ўлсам, мени олиб кетинглар сизлар. Мурдамини нигоримга топширинглар сизлар. У менинг чириган лабимдан ўпса, Гар тирилсам ажабланманглар сизлар.

Юзаки қаралганда, Румийнинг тўртлиги ҳам мусофирлик ҳасратини ифодалайди. Чунки бунда ҳам «Гар ўлсам мени ғарибмазор қилманглар», деган ўтинч бор. Имом Ғаззолийнинг фикрича, чин сўфий ҳар куни камида йигирма маротаба ўлимни хотирлаши лозим. Сўфий ўлимни эсладими, демак у ҳақ билан қовушиш йўлида ўлимни таслим қила боради. Сўфийнинг боқий тириклиги — «ўлим». Шу боис Румий ўлгандан сўнг ҳам Нигорим чириган лабимга лаб босса тирилишимдан ажабланманглар деб огоҳлантирган.

Абадий тириклик талаба одамнинг онгига ташқаридан киритилмаган, бу азалдан унинг руҳиятида

пинҳондир. Шу туйғунинг шаклланишида тасаввуф самарали таъсир кўрсатган. Навоий рубойисига қайтайлик. Шоир ўз иқрорига кўра унинг олиб кетилиши керак бўлган жисми — «жисми фиғор» дир. Фиғор — жароҳатли, ярали деган мазмунни билдиради. Тасаввуф фалсафасида тавҳиднинг етти кўринишидан биттаси «фиғор» деб аталган. Фиғор — ақлни поклаш жараёни. Покиза ақл инсонни айб ва камчиликлардан қутқариб, руҳий ҳаётга рағбатлантиради. Навоий шафқат истаб «Юклаб элитинг жисми фиғоримни менинг», демаганидек, одамларни мусофир қайғусига муносабатга ҳам чорламаган.

Ривоят этилишича, Мадинада бир киши вафот этибди. Муҳаммад пайғамбар марҳумнинг жанозасини ўқиганларидан сўнг, «Бу зот мусофирликда вафот қилса қандоқ яхши бўлурди?» — деган эканлар. «Нима учун, расулуллоҳ?» деб сўрашганда, у: «Одам мусофирликда ўлса, туғилган жойидан ўлган жойига қадар масофа чегарасида унга жаннатдан жой ажратиб берилади», деб жавоб берган экан.

Рубойи лирик қаҳрамонида жаннатдан ўрин эгаллаш даъвоси бўлмаса-да, у ҳам мусофирликдаги ўлимни фожиа ҳисобламаган. Умуман шеърда фожиа руҳи йўқ, балки ўлганда ҳам ўлмаслик ишончи ҳокимдир. Сўнгги сатрга яна диққатни қаратайлик:

Кўйида кўюнг тани-низоримни менинг.

Кимнинг кўйига? Аҳли диёрнингми? Йўқ, Ернинг. Умуман, жисм Ҳақ кўйини пайдо қилмагунча, кўнгул — маъвосини, кўз — тамошосини, ашк — йўлини тополмайди. Бу ҳақиқатни Навоий рубойида бундай дарж этган:

Эй жисм, анинг кўйин пайдо қилакўр,
Эй кўнгул, ўшул кўйни маъво қилакўр.
Эй кўз, сен онинг юзин тамошо қилакўр.
Эй ашк, онинг кўйи сори оқилакўр.

Тасаввур этайлики, «Кўйида кўюнг тани низоримни менинг», деган талаб амалга оширилди. Нима ҳодиса рўй беради? Румий очиқ сўзлаган бу ҳодисани Навоий сир сақлаган. Навоий гарчи «Мурда жисмнинг тирилишидан ажабланманглар сизлар», демаган бўлса-да, айти шу мантиқни охирги икки мисра бағрига сингдирган.

Маълумки, Фаридиддин Аттор сингари тасаввуф

адабиёти вакилларининг таълимотларига биноан ишқ аҳлини бир неча тоифага ажратиш мумкин. Биринчиси — маъшуқа жамолини кўриб у билан бирлашиб, қовушиб кетмоқни истайдиган ошиқлар. Иккинчиси — ёр учун жондан кечиб ўзини қурбон қилишни хоҳлайдиган ошиқлар. Учинчиси — ишқдан бўлак ҳеч ким ва ҳеч нимани ўйламайдиган ошиқлар. Навоий рубойларида у ёки бу шаклларда ушбу уч тоифага мансуб ошиқларнинг қалб кечинмалари аксини топган.

Кўнглумни гаму дард ила қон айлади ишқ,
Кўз йўлидан ул қонни равон айлади ишқ.
Ҳар қатрани билмадим қаён айлади ишқ,
Бедил эконим бўйла аён айлади ишқ.

Қани дили бу бедилнинг? — дегингиз келади. Унинг кўнглини қон айлаган — ишқ. Кўз йўлидан қон оқизган — ишқ. Лекин у ишқдан рози. Чунки у ишқнинг инсон қисматидаги ролини чуқур тушунади. Унинг «бедил»лигини аёнлаштирган ҳам ишқнинг тенгсиз қудратидир. Унинг Дили — Ҳақ. Шунинг учун у «Бедиллик ўтидин мени қутқарғил ахи», дея гўё ишққа ёлворади.

«Биз одатда классик лирикада тасаввуф масаласини ҳалигача ибтидоий бир неча даъво билан қолаб кетамиз, — деб ёзган эди Мақсуд Шайхзода. — Ҳолбуки, ғазалда тасаввуф унсурларини тўғри кўра билиш ва уларни шоирнинг муҳити, истеъдоди, дунёқараши билан боғлаб бир манзара яратишимиз лозим». Тасаввуф руҳи ва унсурлари тўғри аниқланмаганлиги сабабли Навоийнинг кўпгина рубойлари ҳам асил мазмунларида талқин этилмаган.

Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек,
Ўз ҳолига саргаштау ҳайрон мендек,
Ғам кўйида хонумони вайрон мендек,
Алқисса, алохону аломон мендек.

Бу рубойни Ҳоди Зариф Навоийнинг «қариган чоғида умрида кўрмиш ҳам кечирмишларига якун ясаб, ўз даврдан норозиликларини, бахтсизлик ва қайғуларини» ифодалаган рубойларидан деб характерлайди. Аввало, бу рубой шоирнинг ёшлик йилларида ёзилган. Иккинчидан, «ўз ҳолига саргаштау ҳайронлик» даврдан норозиликни ҳам, бахтсизликни ҳам акс эттирмайди. Ошиқликдаги ушбу ҳо-

лат «жон кўзи» Ерни кўриб, «дил ондин хабар» берганда содир бўлади. Бу — илоҳий ишқдаги камолот босқичи ва бунга етишиш ошиқнинг асосий орзу-си. Навоий газалларидан бирини бундай сўзлар билан бошлайди:

Чорайи кор истабон бечоралиқ кўнглум тилар,
Хонумон таркин қилиб, оворалиқ кўнглум тилар.

Рубойида изҳор этилган «бесару сомон»лик, «ғам кўйида хонумони вайрон»лик айни шу «бечоралиқ» ва «оворалиқ» тилагининг воқе бўлишидир. Машҳур рус файласуфи Н. А. Бердяев, «Илоҳий — мистик идрок — бу, беҳушлиқ ва воз кечиш демак. Фақат ақлдан бегона кишиларгина донишманд бўладилар. Фақат шуларгина сирни англаб етадилар. Девоналик ва тарк қилишдан қўрққан донолар ҳеч қачон маърифат чўққисини эгаллай олмайдилар», — дейди. Рубойига шу нуқтаи назардан ёндошадиган бўлсак, моҳият янада ёрқинлашади.

Жалолиддин Румийда «Дар ишқи ҳақиқий на вафову на жафост» — «Ҳақиқий ишқда на вафо бору на жафо», деган фикр бор. Ҳақиқий ишққа хос мазкур хусусиятни Алишер Навоий талқинида ўқиймиз:

Гар ошиқ эсанг меҳру вафо қилма ҳавас,
Дард истау дафъига даво қилма ҳавас.
Ҳижрону висол мутлақо қилма ҳавас,
Дилдорингдин ғайри ризо қилма ҳавас.

Илоҳий муҳаббатдаги мажбурият — Ҳақдин ўзга ҳеч ким ва ҳеч нимани ҳавас қилмаслик. Бунинг учун «Е ошиқи зори нотавон» ёки «Девонаву расвойи жаҳон» бўлмоқни бўйинга олиш шарт. Пок ишқ шиддати кишини «дарду ғаму меҳнат илгида» зор айлаб, «сартосар ажал тошидан афгор» қилса-да, ошиқ сабру садоқатда тебранмасдир. Аммо шунда ҳам:

Маҳбубқа эътимод қилмоқ бўлмас,
Андин талаби мурод қилмоқ бўлмас.

Навоий шеърияти тасаввуф таълимоти билан чуқур боғланган. Афсуски, бу ҳақиқат кўп ҳолларда ва кўп тадқиқотларда ҳисобга олинмай келинди.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг раиси, муфтий Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф Ҳожи ўғлининг «Фан ва турмуш»

журналида босилган суҳбатида шундай гап айтилган: «Улуғ шоиримиз Алишер Навоийни ҳам исломдан жудо қилишга уринишган. Ваҳоланки, унинг маърифатпарварлиги, инсонпарварлиги ва бошқа фазилатлари исломдан келиб чиққан бўлмаса, қаердан келиб чиққан? Унинг жамики асарлари ислом руҳи билан йўғрилганку ахир? Аҳвол шу даражага бориб етганки, Навоийнинг пайғамбар алайҳуссалом ҳадисларидан қилган таржима байтлари ҳам шоирнинг ўзи айтган ҳикматлар дейилади, ҳалигача нашр этилмаган. Башарти Навоий ёхуд бошқа шоир бидъат, хурофотга қарши фикр айтган, байт битган бўлса, исломнинг поклиги учун савоб иш қилган. Дин нимаю хурофот нималигини ажрата олмайди-ган баъзи бир «доно»лар ўйлагандек динга қарши чиққан бўлмайди асло».

Масаланинг моҳиятини фақат Навоийни исломдан жудо қилиш ёки жудо қилмасликда деб билмаслик керак, албатта. Навоий ижодиётини билиб-билмасдан Ислом ва тасаввуфдан узоқлаштириш, камидда, Ҳақиқатни таҳқирлашдир. Мана шу адолатсизликка чек қўйиш вақти етди.

1989

ТИЛ ВА ЭРК

ТИЛ — халқнинг улуғ қарвон йўли. Бу йўлдан халқнинг тирихи ўтади. Бу йўл — халқнинг тафаккур йўли. Тили илгариламаган элнинг Руҳида юксади бўлмайди, у ўзлигидан йироқлашади. Натижада номусу ор учун кураш туйғуси бой берилади. Миллий тил ҳар бир ватанпарвар кишининг суянган тоғи, ишонган боғидир. Тили эркин улуснинг дили эркин. Бусиз Ватан ҳурлигини тасаввур этиш мумкин эмас. Мана шунинг учун ҳам Алишер Навоий тил ривожини халқнинг маънавий-маданий ривожидан ажратмаган. Тафаккур меҳнати сусайса тилнинг қадри ва қудрати пасайишини бобокалон шоиримиз башорат этган. Навоий бир ўринда сўзни «Сен жавҳари руҳ», дейди. Кенг маънода, Тил ва Руҳ тириклик асосидир:

Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,
Руҳ дағи тан аро сўздин ҳалок.

Демак, тилда Рух акс этгач, у биринчи навбатда, ўз-ўзини англаш қуроли. Буни Навоий ижодий тажрибалари орқали ҳам қайта-қайта исботлаган. Шоир шеъриятида сўз воситасида фикр, фикр ёрдамида инсоннинг мураккаб руҳий дунёси чуқур тадқиқ этилган. Навоий сўзга ҳеч вақт аниқ ва тайёр мазмунларнинг ифодаси деб қарамасдан, сўзни ҳамишанги руҳий ҳолат, манзаралар тасвирига хизмат эттирган.

Ҳар бир тилнинг ўзига хос миллий фазилатлари ва гўзалликлари бўлади. Улуғ истеъдодлар мана шу фазилат ва гўзалликларга суянибгина қолмасдан, ўз асарларида уларни намойиш ҳам этадилар. Тилдаги нафосат ва жозибали «унсур»лар тилнинг қалбида яширингандирки, шунинг учун ҳам тил қалбига йўл топишда Алишер Навоий ҳайратланарли усулларни кашф этган эди. Тилнинг руҳи — ўша тилда яратилган адабиётнинг руҳи эканлигини Навоий доимо тегран ҳис қилган. Адабиёт қалби ва руҳи фақат тил орқали тушунилишини, тил ривожини адабиёт ривожисиз, адабиёт тараққиётини тил тараққиётисиз тасаввур қилиш мумкин эмаслигини улуғ Навоий доимо инobatга олган. Бу даъвони шоирнинг тилшунослик фаолияти ҳам тўла тасдиқлаши мумкин.

Алишер Навоий — мутафаккир тилшунос. Шоир тилшунослигида сўз воситасида туркий тафаккурнинг ўзига хос тарихи ёритилган деса хато бўлмайди. «Муҳокаматул луғатайн»даги кўп ўринларда сўз ва фикр муносабати текширилиб, тил ва мушоҳада, ҳиссий қувват ва сўз мазмундорлиги баҳсида қимматли гаплар айтилган. Бу асарни ўқиб, тилни ўрганиш, тилнинг моҳиятини мушоҳада қилишдан узоқлашмаслик керак, ўшандагина тил фалсафасини англашга имкон очилади, деган хулосага келиш қийин эмас. Тил фалсафаси, аслида, алоҳида тилларнинг кенг миқёсдаги қиёсий ўрганилишига асосланиб, у сўз тўғрисида кўп томонлама аниқ ва ёрқин тасаввур уйғотиши керак. Навоий шу усулда иш юритган. Бунда, энг муҳими, ўз-ўзича назария-бозликка берилмасдан, тил назариясига доир қарашларни бевосита мавжуд тил унсурларидан келтириб чиқарган.

Мен бу ўринда «Муҳокаматул луғатайн»даги она тили шукуҳи ва ижодий қобилият равнақиға тегиш-

ли қайдларга диққатни қаратмоқчиман. Навоийнинг ёзишича, шоир «сабо авоили»да, яъни ёшликнинг бошланишида дастлабки шеърий машқларини форсийда битган: «Бу хоксорға сабо авоилидаким, оғиз ҳуққасидин бирор гавҳар зоҳир бўла бошлар, ул гавҳарлар ҳануз назм силқиға кирмайдур эрдиким, замир дарёсидин назм силқиға тортилғон гавҳарлар таъб ғаввоси саъйи била оғиз соҳилиға келабошламоқ кўргузуп эрди. Чун мазкур бўлғон қоида билаким адо топти — майл форсий сари бўлди». Аммо «шуур синни» — англаш, чуқур тушуниш босқичига етгач шоирнинг майлу рағбати бутунлай туркий алфозга кўчади. Худди мана шу вақтлардан бошлаб Навоийнинг юрак ва ақл нигоҳида чинакам ҳайрат олами очилади. «...оламе назарға келди, — дейди шоир, — ўн саккиз минг оламдан ортуқ анда зеб ва зийнат; ва сипеҳре таъбға маълум бўлди; тўққуз фалакдан ортуқ, анда фазл ва рифъат; маҳзане учради, дурлари кавокиб гавҳарларидин рахшандароқ; ва гулшане йўлуқти гуллари сипеҳр ахтиридин дурахшондароқ...»

Она тили инсон руҳи ҳамда тафаккурида «ўн саккиз минг» оламдан ортуқ мислсиз бир олам юзага келтиришини ва ундаги гўзаллик, фикрий қувват, ўтли оҳанглар бошқа ҳеч жойда учрамаслигини Навоий ҳаққоний таъкидлаган. Миллий тил хазинасидаги сўз ва фикр гавҳарлари чиндан ҳам тўққиз фалакдан-да топилмас, само юлдузларидан ҳам ёруғроқ, ҳар қандай бўстон гулларидан кўра гўзалроқдур. Бу гапларга тўла-тўқис қаноат ҳосил қилишнинг битта буюк омили биз учун Навоий шеърияти. Навоий шеъриятидаги сўзлар оламига қанча теранроқ кириб борсак, она тилимизнинг илоҳий жозибаси ва яратувчанлик қувватини ортиқроқ ҳис қиламиз.

Алишер Навоий «Лисонут тайр» достонида:

Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам,—

деган эди. Бу фикр — туркий халқларнинг янги ва юксак маънавий бирлиги ҳақидаги фикрдир. Ҳар қалай, мен шундай деб биламан. Турк назмида Навоий кўтарган байроқ аввало қаерда баланд кўтарилган? Тил аталмиш буюк марказда. Навоийга Ҳақ ишқини ато этган, Ватан деган муқаддас кенгликни

танитган, аждоларнинг тарихини ўргатган руҳи ғолиб, сўзи ғолиб туркий тилимиздир. Навоий туркий сўз лашкарининг мислсиз султони эди. Мана шунинг учун ҳам у, Абдулла Орипов айтганидек, «Темур тиғи етмаган жой»ни қалам билан забт эта олганди. Туркий тилнинг сиёсий, маданий, ҳуқуқий имтиёзлари чекланиб, давлат томонидан бу тилга номигагина эрк берилганида, Навоий «ул мамлакатни якқалам» айладим дея олармиди? Шахсга сиғиниш ва турғунлик замонларидаги ўзбек тилига нисбатан нотўғри, айтиш жоизки, тажаввузкорона муносабатлар хусусида ўйлаганда бундай саволларнинг туғилиши табиийдир.

«Шоир — тилнинг ҳам отаси, ҳам онаси. Тил унга итоат қилади, унинг ортидан эргашади, у тўхтаганда биргаликда тўхтади»,— дейди Халил Жаброн. Бу гапга инонмоқ керак. Ҳозирги италян тилининг ўрта асрлардаги ҳолатини хотирланг. У шева мавқеида бўлиб, унда сўзлашиш қолоқлик ҳисобланган. Данте ва Петрарка яратган ўша ўлмас асарлардан кейин у жаҳонга танилган адабий тилга айланган. Бугунги жуда кўплаб ёзувчи ва шоирларимиз гўёки бундай ҳақиқатлардан беҳабар. Уларда она тили билан жондошлик йўқ. Гўёки улар сўзни Рух ойнасига айлантирган Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон сингари тил алломаларининг ворислари эмас.

Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонида турк тилида асарлар яратишни «халқ иши» деб баҳолайди ва бу ишга ўзини фидо қилиб, тил равнақи учун жасорат кўргазишга қодир бўлмаган қаламкашларга қарата, «Яқин қилмамиш халқ сендек киши»ни деб огоҳлантиради. Тил ҳар қандай халқнинг мавжудлигини белгилайдиган ўзлик дарёси. Бу дарё қуриса — халқ йўқ. Тил — Халқ руҳининг қуёши. Бу қуёш юзини ҳеч қандай булут ва қоронғуликлар тўсмаслиги керак.

Ҳаётда муаммолар кўп. Асосий муаммо Инсон қалбида. Сукрот замонларидан ҳозиргача инсоният ўзликни англаш йўлида маълум тажрибаларга эришган. Мана шу тажрибаларга юзакироқ назар ташланганда ҳам битта ҳақиқат равшанлашади. Жаҳоннинг қайси еридаки, ўзликни тушуниш кучайган бўлса, ўша жойда халқ тафаккури энг асосий миллий бойлик мавқега кўтарилган. Фикр меҳнати-

сиз яратилган ҳар қанақа бойлик миллатнинг камоли учун эмас, заволи учун хизмат қилади. Ўзликни англаш — ҳур фикрлаш ва ҳур фикрларни айта олишдир. Шундай одамгина халқ ақлий фаолиятининг сусайиши ёки топталишига чидай олмайди. Шундай одамларгина бу фожиага қарши курашишга қодирдирлар. Алишер Навоий орзу қилган комиллик даражаларидан бири мана шу. Бугун ўзбек халқи Руҳида Орол денгизи қисматига ўхшаш бир қуриш, маънавий қурғоқчилик юзага келтирилганлиги сезилиб турибди. Бунинг асл сабабларини очмоқ учун бутун бошли фалсафа ва ҳуқуқ институти керак. Аммо бизда ўзбек тафаккурининг умумий аҳволини шарҳлашга қодир файласуфнинг ўзи йўқ. Вақт етиб шундай олим дунёга келса, у албатта, ўзбекларни икки гуруҳга ажратади. Бири — Навоий «Хамса»сини ўқиганлар. Иккинчиси, «Хамса»ни ўқимаганлар. Менимча, «Хамса»ни ўқиб англамаган, англаб ўқимаган ўзбек ҳеч пайт чинакам ўзбек бўлмайди.

Навоий шеърлятида бир шоир ва бутун бир халқ яшайди. Навоий халқ дардини ҳамиша чуқур тунган. Шунинг учун улуғ мутафаккир: «Йўқ ажаб, гар барчанинг дардича бўлса менда дард», деб ёзган. Шунинг учун:

Тенгри халқ этмиш мени гўё маломат чеккали,
Ким даме йўқким, эмасмен халқи нодондин малул,

сингари сўзларда кўнгил қайғуларини баён этган.

Инсон Руҳини эзиш — зўравонликнинг даҳшатли шакли. Ҳар қанақа зулм руҳни янчишдан бошланиб, шу шаклда давом топади. Навоий бутун ижодиётида мана шундай зўравонликка қарши турган.

Қушқа юнг маскан аро хушроқ дурур озодлиғ,
Бўлгонидан банд аро сайёди бебок доми била.

Бундай сатрлар қуллигини идрок қила олмайди-ган қулни ҳам бир сескантиради.

Навоийнинг ишқ тўла улуғ қалби Ватанга нечоғлик содиқ бўлса, Ватан қалби ҳам бу буюк фарзандига ўшанча содиқ эди. Навоий тажрибалари, шоирлик — бу, Ватан ишончини оқлаш, деган хулосага келишга имкон беради. Навоий ҳар биримизнинг севган шоиримизгина эмас, дахлсиз Ватанимиз ҳамдир. Биз мана шу Ватанга меҳр ва эътиқод билан

қанча ичкари борсак, таҳликали хаёллардан ўшанча қутулиб, идеалларимиз покланади. Агар тарих эврилиб бугун Навоий:

Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком
Ҳақ магарким ком учун боштин ёротқай оламе.
Йўқ вафо жинси бани одамда бўл новмидким,
Сен вафо кўрмоқ учун халқ ўлгуси йўқ одаме,—

деб ёзганида, ҳеч шубҳасиз, шоирни ноумидлик ва халққа беписандликда айбловчилар топиларди. Ҳолбуки, ушбу мисраларида Навоий меҳр ва адолат тантана қиладиган дахлсиз оламни орзу қилган. Вафо тушунчаси орқали инсоннинг инсонга, фарзанднинг Ватанга, шахснинг ишқ ва эзгуликка бўлган талабчан ва ҳур эътиқодини улуғлаган. Идеал учун курашда Навоий халқимизга доимо сарбон санъаткор бўлиб қолаверади. Навоийни қанча кўп ўқисак, Инсон эрки, озод Ватан тўғрисидаги тасаввурларимиз ўшанча кўпроқ бойийди.

1989

«ХАМСА» БАДИИЯТИГА ДОИР

Алишер Навоийнинг «Хамса»си — бамисоли беш юксак чўққини бирлаштирган маҳобатли тоғ. Навоий уни бунёд этишда халқ завқи ва тафаккурининг буюк қудратига таянган эди. Туркий тилда биринчи бўлиб шундай оламшумул кашфиёт бунёд қилиш — шоирнинг ёшликдан «улуғ муддао»си эди.

«Хамса»нинг таг маъносида бошдан-охир Навоий — мутафаккир шоир шахси туради. Бу шахсият XV аср шароитидаги ўзбек халқининг Виждон овозига айланганди. «Хамса»да тасвирланган гуманистик ғоялар Навоийни тарбиялаб, вояга етказган Ватан ва халқ идеалларига мос, орзу-умидларининг шеърий ифодасидир. Шунинг учун «Хамса» дostonларидаги ғамгин нолалар, ҳасрат ва армон тўла садолар, халқ йиғилари, айрилиқ ва катта йўқотишлардан туғилган марсия оҳангларига уйғундир.

«Хамса» — тафаккур наҳри. Навоийнинг фикр-қарашлари, ахлоқий-фалсафий тушунчалари, кўнгилда тўлқинланган ишқ ва ҳижрон селлари бирор жойда «Хамса»дагидек теран ва мунтазам оқимини топмаган эди. Навоий «Хамса»да ўнлаб тарихий ва афсонавий қаҳрамонлар образини яратди ва шу йўл билан ўзи мансуб воқеликка яқин бўлишга, унинг зиддиятли, айни вақтда, бошқа даврларга ўхшамайдиган ички руҳини жонли манзараларда бадий тадқиқ қилиб берди.

«Хамса» — сўз водийси. Бунда Навоий туркий тилдаги қанчадан-қанча сўзларни вақт, замон, инсон, тарих олдида ғоятда масъул жонли тимсолга кўтарди, қанчадан-қанча поэтик образларнинг кўркам ниҳолларини яратди.

«Хамса» — фикр ва туйғу қомуси. Навоий «Хамса»нинг ҳар бир достонида инсон тақдири, виждони, эрки, келажаги ва башарият маънавий ҳаётига алоқадор долзарб масалаларни илгари сурди. Ва улар-

нинг барчасини Низомий, Деҳлавий, Жомий каби салафларига ўшаб анъанавий шакл имкониятлари доирасида новаторлик билан ҳал қилди. Хуллас, Навоий даҳосининг чўққиси бўлган «Хамса» поэтикаси юқоридаги сингари қатор гоъвий, бадий масалаларни ўзида мужассамлаштиргандир.

Академик адибимиз Ойбек Навоийнинг дунёқарашини теран англашда «Хамса»нинг илк достони «бой ва гўзал бир манба»лигини таъкидлаб, ёзган эди: «Навоийнинг «Хайратул-аброр»да олға сурган ҳаёт фалсафаси яхшилик идеяларини мақташ ва ташвиқ этиш, ёмонлик идеяларини қоралаш ва улардан инсонларни нафратлантиришга қаратилган. Ниҳоятда яхшилик идеялари қонун ва адолатда, ишқда, тўғриликда ва яна бир кўп баркамол инсоний фазилатларда тажассумланадики, шоир буларни жуда жонли, мароқли, гўзал шеърларда нақшлайди. Халққа жабр-зулм энг катта ёмонликдир. Навоий зулмни қоралайди. Лекин бу қоралаш абстракт мулоҳазаларда, ваъз-насиҳатларда эмас, балки халққа жабр-зулм қилувчи конкрет айбдорларни, жинояткорларни очиб беришда кўринади».

Бу жиҳатдан дostonнинг учинчи мақолати алоҳида қимматга эга. У шоҳлар зикрига бағишланган. Навоий шоҳга қарата «Бил муниким, сен доғи бир бандасен», деркан, шоҳни кўпчиликдан «ожизу афганда» кўради ва бу ҳақиқатни қиёсий далилларда асослаб, дейди:

Эрмас алар туфроғу сен нури пок,
Хилъат аларғау сенга тийра хок.
Барча жавоҳир била аъзода тенг,
Сурати навъи-ю, ҳаюлода тенг.
Лек хунар ичра, камол ичра ҳам,
Хулқи хушу лутфи мақол ичра ҳам.
Ҳам равиши адлу ҳам инсоф аро,
Ҳилму ҳаёу бори авсоф аро...
Сен тушубон йўл наҳажидин йироқ,
Кўпраги сендин юрубон яхшироқ.

Е. Э. Бертелснинг ҳукмига кўра, Навоий бу бобда шоҳлик салтанатининг характеристикасини бериб, ўз даври ахлоқининг кескин танқидига киришади. С. Айнийнинг фикрича, «подшоҳ ва аркони давлатнинг қилмишлари янада очиқроқ» фош қилинган парчаларда шоир ҳеч бир ишоратсиз очиқ-ойдин қилиб, оташин ва даҳшатли хитоблар билан ўз за-

монасининг подшоси султон Хусайн Бойқарога му-
рожаат қилади. С. Айний бу даъвони илгари сур-
ганда мана нимага асосланади: «Хайратул-аб-
рор»нинг ёзилган йили 1484 ҳижрий 888 йил бўлиб,
Хусайн Бойқаро ва саройдагиларнинг айш-ишратга
тамоман берилиб, хазина бўшаб, ҳар кечалик айш
учун ҳар куни бир янги зулм ижод қилиниб, улар-
нинг айш асбоблари муҳайё қилинаётган йилларга
тўғри келади».

В. Зоҳидовнинг қарашлари ҳам ушбу нуқтаи на-
зарга жуда яқин. А. Ҳайитметовнинг таъкидлашича,
«Хайратул-аброр»нинг мазкур мақолати «оддий ди-
дактикадан сиёсий публицистика» даражасига кўта-
рилган ғоявий ва сиёсий пафоси ўткир қисмдир».

Маълумки, ҳақиқий санъаткор қалби у мансуб
давр ва замоннинг маънавий кўзгуси. Унинг асарла-
рида даврининг мураккаб ва долзарб масалалари
худди кўзгудагидек аксини топиши муқаррар ҳол-
дир. Навоий ўз ҳукмрон синф вакилларининг тубан
кирдикорларига актив муносабатда бўлган, «сўз ўқ-
лари» билан курашдан асло чўчимаган. Шу маънода
«Хайратул-аброр»нинг учинчи мақолатида золим,
фосиқ, айш-ишратга ғарқ бўлиб, халқ ва юрт тақди-
рини унутаёзган шоҳ ва унинг атрофидаги мансаб-
дорлар жасорат билан фош этилган. Унда султонга
қарата яна шундай сўзлар айтилган:

Қасрки, базм анда муҳайё бўлуб,
Зийнати фирдавс муалло бўлуб
Пардалари риштаси эл жонидин,
Лаълию шингарфи улус қонидин.
Шамсаси эл моли била зарнигор,
Эл дуру лаъли била гавҳар нигор.
Хиштини масжид бузубон келтуруб,
Тошини эл марқадидан еткуруб,
Анда тузуб маснади шоҳаншоҳи,
Айшу тараб жоми учун муштаҳи.
Базмда соқийлар ўлуб жилвасоз
Аҳли ғино ҳар сори дастон навоз..

Ушбу шеърий парчадаги асосий образ қаср. Бу —
зулмат қасри, золимлик қўрғони. Жаннат монанд
қилиб зийнат берилган бу қасрда шоҳ айшу фароғат
базмларини ўтказди. Ўз моҳиятига кўра подшоҳ-
ларнинг сарой ва қароргоҳлари шундай қаср вазифа-
сини бажарганлиги рост. Аммо санъаткорнинг ва-
зифаси англатишдангина иборат эмас, ундан маъно-
нинг эмоционал тасвирини бериш ҳам талаб эти-

лади. Бусиз ўқувчи қалбида таассурот уйғотиш мумкин эмас. Юқоридаги сатрларни ўқиганимизда биз аввало газабланамиз, чунки уларда ижтимоий тенгсизлик суврати гавдалантирилган. Лекин охири-оқибатда шоир тасаввурига қойил қоламиз. Биринчидан, унинг хаёл кучи ишонтирувчи куч. Иккинчидан, маҳорат ҳисси юқори. Ким билади, бошқа бир шоир Навоий таърифлаган шоҳона қасрлар ҳақида сўзлаганда уларнинг «пардалари риштаси», «лаълию шингарф»лари тўғрисида ўйлаб ўтирмасдан, умумий ҳукм билан қаноатланарди. Бироқ Навоийнинг айтиши ҳолатдаги нияти чуқур. Қаҳри чексиз. Газаби ҳамлакор. У золим шоҳнинг катталикларини фош этиб, зулм сирларини охиригача кўрсатмоқчи. Масалан, масжидларни бузиб келтирилган ғиштлар, мақбаралардан ташилган тошлардан қурилган қасрларда кайфу сафо қилишдан ортиқ зулму жафо бўладими? Йўқ, албатта. Лекин шоир бунга қадар ҳам бир неча деталларга мурожаат қилади ва уларнинг барчасини классик поэтикада белгиланган, Шарқ шоирлари томонидан суюб қўлланилган таносуб санъати қонуниятларига биноан сатрлар бағрига сингдиради. Чунончи: Базм қасри. У жаннатмонанд қилиб безатилган. Унинг безакларидан бири — парда. Демак, парда мантиқан қаср тушунчасига мувофиқ сараланган. Уз-ўзидан аёнки, парда учун ип зарур. Бу ерда «ип» матнга табиий кириб келаётган сўз. Аммо парда риштасининг «эл жонидин» эканлигини таъкидлаш — фикрий топилма. Кейинги сатрлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Шоир мантиқий изчилликни давом эттиради. Ва яна ўша қаср билан маънан бевосита боғланадиган тушунча, образларга эътиборни жалб қилади. Булар қасрнинг «лаълию шингарф», яъни қизил тошлари ва қизил бўёқлари. Нега бу тош ва бўёқлар қизил? Нега бўлак рангларда эмас? Сифат кўзланган натижага хизмат этиши керак. Чунки қасрнинг «лаълию шингарфи улус қонидин». Қаранг, бу мисра нечоғлик кўп нарсани англатади. Улус қонини тўкишдан ҳазар қилмаган шоҳ, эл молини талашдан чўчирмиди? Асло! Шоир бу даъвога четдан далил ахтармайди. Негаки, бунга ҳаққоний далил қасрнинг шамсаси — шипи. «У «эл моли била зарнигор», элнинг лаълу гавҳарлари билан нақшланган. Дейликки, буларнинг барчаси манзара — золим шоҳ эрк берган разилликнинг

жонсиз сувратлари. Энди Навоий мазкур қасрни жонли муҳит тимсолига айлантиради. Бу муҳит — майхўрлик, ҳийлакорлик, бетамизлик, риёкорлик базмлари. Бу базмлардаги «хоҳ қари бўлсин, хоҳ йигит, ичкиликдан ҳар биттаси бир телба итга айланади». Жаҳлда улар қоплондан ортиқ бўлсалар ҳам, «нафс итининг илгида лекин забун» кимсалар. Навоий бадийий муддаонинг маълум бир ўрнидан аниқ бир чегарагача бўлган мантиқий боғланишини таъминлаш учун таносиб санъати имкониятларидан маҳорат билан фойдаланган. Таносиб «Хамса»нинг барча дostonларида энг кўп ишлатилган бадийий санъатлардан ҳисобланади. Бу санъат воситасида шоир гоҳ табиатнинг яхлит манзараларини гавдалантиради, гоҳ поэтик таъкидлар қилади. Хусусан, «Хамса»даги шеърий мактубларда, шакл маъносида ҳам, мазмун томондан ҳам таносиб санъатининг роли беқиёсдир. Мана, Шириннинг Фарҳодга йўллаган мактуби:

Недур аҳволинг, эй зори ғарибим,
 Висолим давлатидин бенасибим?
 Чекардин ғам тоғин ҳолинг нечукдур?
 Бу юкдин жисми чун нолинг нечукдур?
 Қатиқ ғурбат аро ҳолинг не эркин,
 Ачиқ фурқатда аҳволинг не эркин?
 Фироқ ичра нечукдур жисми зоринг,
 Не янглиғ тўлғанур ўт ичра торинг?

Бу қандай афсунгар тил, покиза меҳрга, садоқатга тўла оҳанг? «Недур аҳволинг, эй зори ғарибим, Висолим давлатидан бенасибим», дейиш бу ишқ маъбудасини қанчалик латиф ва бокира қилиб кўрсатади. Хатнинг давомида ўқиймиз:

Сочим фикрида тунлар айласанг печ,
 Қарорурму жаҳонинг тун каби печ?
 Қошим меҳробини ёд айлаган дам,
 Янги ойдек бўлурму қоматинг ҳам?
 Кўзум фикри ичингга солса қайғу,
 Бало ҳар ғўшадин туғён қилурму?
 Чу мужгоним ғамидин чиқса ҳўюнг,
 Бўлурму бир тикан ҳар тора мўюнг?
 Қароғимни тахайюл айлаган чоғ,
 Хаёлинг шахси ўртарму янги доғ?
 Энгим гулбаргидин бўлғонда маҳзун,
 Юзинг гул-гул қилурму ашки гулгун?
 Қилиб ҳолим ғами кўнглунгга кинлар,
 Қўнурму ул яранг учра чибинлар?

Кўзунг лаълим ғамидин тўкса қон ёш,
Бўлурму лаъл ул қон бирла ҳар тош?

Бадий ижоднинг ўз ички қонуниятлари бор. Поэтик усул ва воситаларни тушунмай туриб ўзлаштириш ва қўллаш, ҳеч қачон, ҳеч бир вазиятда ижодкорга зафар келтирмайди. Мана шу байтларни ёзаётганда, бадий санъат деган тушунча Навоийнинг хаёлидан кечмаганмикан? Мутлақо. Бу — улуғ шоирнинг ўзига хос образли фикрлаш тарзининг маҳсули, дунёни мустақил назар билан кўриш, инсон руҳи ва қалбини ўзича теран ҳиссиёт билан англаш самараси. Навоийшуносликда шоир лирикаси билан «Хамса»си орасида фақат ғоявий нуқтаи назардангина эмас, бадий усуллар ва умумий услубий жиҳатдан ҳам боғланиш мавжудлиги тўғри таъкидланган. «Хамса»да ишлатилган бадий усул ва воситаларнинг асосий кўпчилиги Навоий лирик шеърларида қайта-қайта истифода этилган поэтик усул ва воситалардир. Эстетик принциплардаги бундай изчиллик ҳақиқатда Навоийнинг хамсанависликдаги ютуқларини таъминлаган асосий омиллардан бири бўлган эди. Бу ҳол таносиб санъати мисолида ҳам равшан кўзга ташланади. Шириннинг мактубидан келтирилган парчага қайтайлик. Ахир биз «соч», «қош», «кўз», «мужгон», «қароғ», «юз», «хол» сўзлари воситасида тўқилган фикрларни энди эшитаётганимиз йўқ-ку. Бу нима? Сеҳрми, санъатми? Санъатнинг юракни эҳтиросга чулғовчи сеҳри. Навоий бунда сўз жозибасига суянади ва севимли қаҳрамони тилидан гўё ўзаро улфат, ҳамжинс сўзлар даврасини тузади.

Сочим фикрида тунлар айласанг печ,
Қарорурму жаҳонинг тун каби ҳеч?

Бу гапни маъшуқа айтаётир. Қизиғи шундаки, ёрнинг хаёлий мурожаатида сиз реал ҳақиқатни — маъшуқасининг сочи фикрида тунлари тўлғанаётган ошиқни кўргандай бўласиз. Шундай қилиб, таносиб усулидаги биринчи сўз: соч. Кейинги байтда:

Қошим меҳробини ёд айлаган дам,
Янги ойдек бўлурму қоматинг ҳам?

Навоий «Сочим фикрида тунлар айласанг печ» сатридан бошлаб ўн тўрт байтда таносиб усулига қатъий риоя қилади. Ўн тўрт байт мобайнида фақат

психологик «текшириш» кузатилади. Маънавий-рухий муносабат, ишқ, вафо, садоқат ҳиссиётларини намоиш этадиган саволлар қўйилади. Лекин заррача бўлсин таносиб шартларидан чекинилмайди. Аксинча, «қош меҳроб»дан сўнг «тиш ёди», «занахдон била зулфи гириҳгир», «қулоғ дури», «қад ҳижрони» сингари фикрий таассуротни кучайтира борадиган иборалар қўлланилади ва муддао:

Таним сийми ичингни қилса маҳзун,
Бўлур эркин юзунг ул ғамдин олтун? —

байти билан маълум бир ниҳоятга етказилади.

Агар таносиб усулини қўллаш ушбу шаклда кўчадиган бўлса, бу — жуда оддий иш-ку, деган мулоҳаза пайдо бўлиши мумкин. Йўқ, у оддий иш шаклида кечмайди. Боя ўқилган парчадаги биринчи байтга қайта эътибор қилинг:

Сочим фикрида тунлар айласанг печ,
Қарорурму жаҳонинг тун каби ҳеч?

Соч фикрида одам тун эмас, кунлар ҳам тўлғаниши муқаррар. Лекин шоир «тун» сўзини танлаган. Сабаби аниқ: сочининг ранги қора. У тун тимсолига ўхшайди. Зим-зиё тун эса истанг-истаманг ёрнинг сочларига хаёлни олиб қочади. Демак «соч» ва «тун» орасида мантиқий мутаносиблик бор. «Қарорурму жаҳонинг тун каби ҳеч?» — ҳаяжонлантирадиган савол. Ўз навбатида биз ҳам савол қўяйлик: «Қарорурму жаҳонинг» дейилаётган киши ким? Ер сочи фикрида тунлари беқарор азобланаётган ошиқ. Ҳижрон унинг нигоҳида жаҳонни қарога буркаши табиий. Бироқ, маъшуқани бу қониқтирмайди. Унга ошиқнинг худди ўша соч иштиёқида ёнган тун қаролиги керак. Унинг жаҳонининг қорайиши токи ўша тунга монанд бўлсин, токи ошиқнинг изтиробли ҳолати шиддат ва армон билан тўлсин. Хуллас, сатрлар аро маъно уйғунлиги ўз-ўзича эмас, таносиб усули воситасида юзага чиқарилган. Навоий кейинги байтларда ҳам худди шу принципга амал қилади.

«Хамса»да кенг ўрин ишғол этган бадий санъатлардан яна бири тамсил. Тамсил, яъни зарбда параллелизм деб юритиладиган усул туркий халқлар адабиётида жуда қадимдан ишлатилиб келинаётганлиги маълум, албатта. Тамсилнинг бадий усул сифатидаги моҳияти, бирор нарса ёхуд ҳодисани ик-

кинчи бир нарса ёки ҳодиса билан бақамти келтириб, аксинча қаршилантриб мазмунни ифода-лашдан иборат.

Мақсуд Шайхзода ёзган эди: «Навоийдаги параллелизмлар асосан бир-бирига сабабият жиҳатидан боғлиқ бўлмаган икки лавҳада шаклий истиоравий ёки ташбиҳий алоқа топишдан иборатдир... Навоий параллелларига хос сифат шоирдаги улуг реалистик қудратни кўрсатади. Ҳаётни, одатларни, кишиларни, табиатни ва ижтимоий турмушни мукамал билган шоиргина маънавий, руҳий ҳолатларни беришда ташқи дунёнинг, объектив воқеликнинг тазоҳиротидан шундай журъат ва маҳорат билан фойдаланиши мумкин». Навоий лирикасидаги параллелизмларга таянилган мазкур хулосаларни ҳеч истисносиз ҳамсанавис Навоий ва у яратган беш дostonга ҳам татбиқ этса бўлади.

«Ҳайратул-аброр»нинг саккизинчи мақолати инсоннинг асосий фазилатларидан бири — вафо ҳақида. Унда шундай сатр бор:

Ҳар кишига қилди биров бир вафо,
Махласи йўқтур кўрбон минг жафо.

Асло келишиб бўлмайдиган, бир-бирига тескари фаолият. Киши бировга бирор бир яхшилик қилса-ю, унинг эвазига минг жафо чекса. Наҳотки, дунёда яхшилик шу қадар ғариб, шу даражада ёлғизлантририлган бўлса? Бас, шундай экан, унда «меҳригиё», балки «жавҳари фарду дури якто»дан ҳам фузунроқ вафонинг қиммати нима? Ҳозирги вазиятда Навоийнинг мақсади маънавий омил сифатида вафо тушунчасининг моҳиятини улуғлаш, далиллар тили билан унинг ўзига хос талқинини беришдир. Шунинг учун Навоий «бир вафо»га қарши қўзғалган «минг жафо» можаросини дидактик «тарафкашлик» юзасидан ҳал этишга шошилмайди. Гўё зоҳирий бетарафлик билан вафо қимматини кўрсатишга хизмат қила оладиган тамсиллий маъноларга мурожаат этади.

Мана, дарахт. Шохларида шиғил мева. Худди шу меваси туфайли дарахтга тош отишади. Шох мевалари қанчалик сийрак бўлса, унга шунча кам тош отилади. Нечоғлик кўп бўлса, бунинг акси. Бу — оддий ҳодисани ҳар ким ҳар хил қабул қилиб, турли хулосаларга келиши мумкин. Навоий нуқтаи назарида эса шу оддий ҳодиса билан «бир вафо» кўрса-

тиб, «минг жафо»га гирифтор бўлишлик ўртасида ўхшашлик бор. Шоир дейди:

Неча самар сочмоғ эса шох иши,
Кўпрак отар тош ани терган киши.

Эътироз қилиб бўлмайдиган далил. Шеърхон уни ўзича мулоҳаза қилади ва дарахт шохига тош отувчи кишининг қилмиши (вафосизлик) билан ҳеч қандай манфаат, ғараз ва миннатсиз мева ҳадя этган дарахт шохларининг саховати (вафо тимсоли) ўртасидаги зиддият у ўйлагандан кўра кўп карра чуқур, одам табиатида вафо муқим илдиз отиши зарур бўлган олий ҳис, олий тақдир эканлигини мушоҳада этади. Навоий навбатдаги байтда ёзади:

Кон неча базли гуҳари пок этар
Олгувчи кўпрак юрагин чок этар.

ва:

Шамъ ёрутуб эв ичу тошини,
Эв ияси кўпрак узуб бошини.

Агар алоҳида олиб қаралса, «Ҳар кишига қилди биров бир вафо, Махласи йўқдур кўрубон минг жафо» сўзлари ўқувчида қандайдир оғир ва ҳазин кайфият пайдо этади. Ундан кейинги байтда нимадир ўзгаради. Шу нимадир шеърхонда не тарзда бўлмасин, ҳеч пайт «жафо» «вафо»дан ғолиб бўлолмаслигига ишонч туғдиради. Кейинги икки байт эса вафога сиғинишни белгилайдиган кўркам фикрдир. Вафодор — гавҳарли кон. Жафокор — кончи. Албатта, таъмагир кончи бўлиш эмас, кон каби бўлиш шараф. Албатта, шамда не гуноҳ, ёруғликка муҳтож уй эгаси унинг бошини узлуксиз узиб турса. Бу тамсиларсиз Навоийнинг вафога доир илгари сурган қарашлари сўник чироққа ўхшаб кўринган бўларди.

Навоий талқинида вафонинг олий босқичи ҳаётда кишининг ўзига муносиб ёр топиши, унга садоқатли бўлиши. Аксинча:

Ерки, ойини вафо йўқ анга,
Шамъ кибидурки, зиё йўқ анга.

Вафодор ёр-умр офтоби. Тоқ одамнинг тақдири офтобсиз борлиқ каби. Унинг ишрат уйи шикастали. Нигун. Чунки битта устун ҳеч пайт уйга таянч бўлолмайди. Бугина эмас, одамга агар «фалакдин си-

таму хору дард» етса, бир нафас «изҳори дард» этиши учун ҳам ёр керак. «Замона ханжаридин ёра» — яралган кўнгул малҳами ҳам маҳрами сирдош-ёр. Киши «Мунглашиб андин тилагай чорае». Ехуд:

Ҳар не етар даҳр малоли, анга:
Айлагай ўз кўнглини холи анга.

Ёрсиз одам-дили мажруҳ одам. Тиғи балолардан унинг кўнгли ҳамиша чок. «Дард они бир дамда ҳалок» айлаши мумкин. Навоий бу фикрларидан оламшумул бир хулоса ясаб, дейди:

Бас, кишига умр хуши ёр эмиш,
Умр деган ёри вафодор эмиш.

Шоир ёрсиз ёлғизликни машъум ёлғизлик деб билади. У бундай ёлғизликда кўп ноқисликлар кўради:

Ҳар киши оламда эрур ёрсиз,
Бир садафедур дури шаҳворсиз.
Йўқ ҳунари ёлғуз эса, ўз киши,
Қайда киши сониди ёлғуз киши.
Фард киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овучдин ким эшитмиш садо?
Ёрсиз эл оҳи ҳам андуҳ эрур,
Ёнса йиғоч ёлғуз иши дуд эрур.

«Бир садафедур дури шаҳворсиз», «Ёлғуз овучдин ким эшитмиш садо». «Ёнса йиғоч ёлғуз иши дуд эрур». Ушбу сатрлар фард одамнинг бенаволигини тасдиқ этувчи далиллар. Балки ўқувчи учун шу далилларнинг ўзи ҳам қаноатланарли бўларди. Тамсил усулининг бир характери шунда бўлса керакки, шоир у ё бу муддао исботига киришдими, у объектив дунёни кўриш, деталлар билан реалистик мушоҳада санъатига айланиши шарт. Навоийда шундай. Унинг тамсиллари бўёқларга бой, инсонни кўриш, оламга атрофлича назар ташлашга ундайдиган манзаравий тамсиллардир.

Синса уқоб эғни уза бир қанот,
Тез учар, лек анга бирдам ҳаёт.
Солмас ўйун нард бисотида шайн,
Бўлса анинг тосида бир каъбатайн.
Тошки чақмоқдин ўлғай йироқ,
Тийра тутар иккаласин ул фироқ.
Бир-бирига чун етишурлар даме,
Равшан ўлур ўтларидин оламе.

Синса қаламнинг шақидин бир учи,
Ожиз ўлар нома рақам қилгувчи.

Юзаки қараганда, бу фикрлар-шарҳ, у ёки бу ҳодисанинг поэтик изоҳи. Чунончи: 1. Бир қаноти синган бургут тез учиш иштиёқида. Лекин бу парвоз — бир дамлик парвоз. 2. Нард тахтасининг тосида битта дона. Шунинг учун ўйинчи ўйин бошлаш имконидан маҳрум. 3. Тош билан чақмоқтош орасидаги йироқлик иккаласини ҳам тийра сақлайди. Улар бир-бирига етишур пайт ўтларидан бутун олам равшанлашади. 4. Қалам шақидан бир учи синса, нома рақам этгувчи ожиз қолади.

Тўғри, Навоий ўқувчига, айтайлик, бир қаноти синган бургут парвози биргина донали нард тахтасининг тосига ҳайрон боқиб турган ўйинчи ёки нома рақам этишга иложи йўқ котибни сувратлантиришни сира назарда тутмаган. Шоирнинг ғоявий мақсади: ҳаётий қиёсларда оламда ёрсиз яшаш мушкуллигини мантиқий далиллаш. Шунда ҳам юқоридаги сатрларда фикргина эмас, моддий-жисмоний манзара, ҳаракат бор. Бундай парчаларнинг ғоявий-эстетик қиммати яна шундаки, улар ўқувчи нигоҳини жонсиз китоб саҳифаларига «михлаб» қўймайди, балки ҳаёт, турмуш, табиат ҳодисотларига жалб этади. «Садди Искандарий»да таърифланишича:

Кишиким бийикракдурур ҳиммати,
Жаҳон аҳлидин камдурур меҳнати.

Шу тезисни Навоий қуйидаги ёрқин ҳаётий далилларда исботлайди:

Не қушким баланд ўлса парвоз анга,
Ҳалок истамас новакандоз анга.

Бу — биринчи далил: қайси қушки парвозда баланд кўтарилса, овчи ҳам унга ўқ узишга рағбат этолмайди. Бу байт билан аввалги байт ўртасида сабабий боғланиш йўқ, лекин мантиқ томондан муштараклик бор.

Иккинчи далил:

Агарчи эрур мушак отмоқ иши,
Булут момуғин ўртай олмас киши.

Ҳиммат — маънавий-ахлоқий тушунча. Навоийдаги реалистик қудрат бу тушунчанинг моҳиятига ўқувчини конкрет ҳаётий ҳодисалар мисолида инон-

тиради. Ахир, мушак отилавергани билан «булут момуғин» ўртанмаслигига ким ҳам шубҳаланади. «Булут момуғи» — ҳиммати бийик кишининг ҳолатини характерлайди. Турмушдаги «мушакбозлар» — ҳимматдан маҳрум, улар тубанлик ботқоғида қолган кимсаларнинг қилмишларини ёдга тушуради.

Учинчи далил:

Неча тифл қилса пувлаб хйралик,
Қачон шамъи анжум топар тийралик?

Дарҳақиқат, бола қанчалик хиралик билан пуфламасин, фалак шамъи тийралик топмайди. Ҳимматли одам ҳам шунга монанд ҳодисани эслатувчи энгилтак кишиларнинг кирдикорларидан ранж сезмайди. Ҳиммат аҳлига ёвузлик зуғум қилса-чи? Мана бу саволга жавоб бўладиган тўртинчи далил:

Тутайким, бийик тоққа чиқсун паланг,
Тўлун ойга секриб еткургайму чанг?

Ташхис (шахслантириш) табиатдаги нарса ва кучларни инсоний сифат ҳамда белгилар орқали жонлантириб тасвирлаш санъати. Талантли ижодкор учун бу усул ғоявий-бадиий кашфиёт яроғи. У шу воситада табиатдаги шаклсиз нарса-предметларни хаёл ва тасаввур кучи билан шаклга солади. Реал бўлмаган кучларни реаллаштириб, инсон ва улар ўртасидаги боғланишларни тиклайди. Шу тариқа дарё — қалбида изтироб тўлқинланган ошиқ, тоғ — мағрур ва саботли одам, тўлин ой — гўзал маъшуқа тимсолига ўтади ва ҳоказо.

Навоий «Хамса»нинг илк достонида кўнгул таърифни беради. Шундан кейинги уч бобни — уч ҳайрат деб номлайди. «Ҳайрат» нима? Ҳайрат — кутилмаган ғаройиботлар, фавқулодда тилсимли ҳодисотлардан ақлнинг ажабланиши. Ҳайрат — инсон руҳининг ҳудудсиз коинот асрорларидан таажжубланиши. Ҳайрат — кўнгил тилсими. Навоий буни уч ҳолат ва уч манзарада акс эттиради. Биринчиси, инсоннинг кўз очиб мавжуд борлиқ, яъни реал дунё гўзалликларидан ҳайратга келиши. «Ким бу гулистон ким эрур бу жаҳон, Балки жаҳоне гул ичида ниҳон», дейди шоир ва жаҳон жамолининг кўрки «Неча назар бўлса тамошо талаб, Булъажаб узра

кўринуб булжажаб» ҳайрат устига ҳайрат ғалаён эттирганлигини ёзади.

Навоий иккинчи ҳайратда «ҳумоюн қанотли қуш» — кўнгилни энди бошқа бир оламга йўллайди. Бу олис сайёралар олами, йироқ-йироқ юлдузлар маскани. Шоир гарчи боб сарлавҳасида кўнгулнинг «малак олами гулистонидан малаку (фаришталар) олами шабистонига ҳаво қилиб», «холиқи аслий зикрига зокир» лиги ҳақида гапирса-да, унда коинот борасида баҳс боради. Қуёш, Ой, Аторуд, Зухра сингари планеталарнинг шоирона тасвирлари чизилади. Тасвир эса айтарли ташхис санъати билан амалга оширилган. Ана сайёр кўнгил Навоий сўзлари билан айтганда:

Чун яна бир равзани қилди ватан,
Сокин эди бир бути симинбадан.
Қоши фусунгар, кўзи танноз ҳам,
Ул бир этиб ишва, бу бир ноз ҳам.
Турраси марғуласида юз гириҳ
Мушкдин айлаб қамар узра зириҳ.
Шоҳид ўзи эрди, навосоз ўзи,
Соқий ўзи, замзама пардоз ўзи...

Умумий контекстдан ажратиб олинган мазкур мисраларни ўқиган одам тасавурида шак-шубҳасиз, кумуш танли бир гўзал жонланади. Унинг ўзи ҳам маҳбуба, ҳам навосоз. Ҳам соқий, ҳам замзама пардоз-ашула тўқувчи. Қошу кўзларининг бири фусунгар, бири танноз. Хўш, шунча мумтоз сифат ва фазилатларни ўзида мужассамлаштирган бу нозанину симинбадан ким? Ҳеч ким. Навоий умуман жонли мавжудот билан мутлақо алоқаси йўқ, шакл-шамойили инсон назаридан яширин бир хилқат — Аторуд (Меркурий) сайёрасини васф этаётир. Шундай қилиб, шоир ташхис санъати талабларига биноан шахсиз нарсани «шахслантирган». Аторудни жонли одам сиймосида кўриб, унга гўзал инсоний сифатлар бахш этган. Навоийнинг Аторудга муносабати ўқувчини самовий моҳиятга қизиқтиради, унга нисбатан диққатни кучайтиради.

Учинчи ҳайрат — инсоннинг ўз-ўзидан, вужудидаги айрим аъзоларга хос хусусиятлардан ҳайратланиши ҳақида. Навоий бу қисм муқаддимасини ҳам ташхис усули қонуниятлари асосида тузган. Шоир наздида қуёш — Шарққа байроқ кўтариб, жаҳон мамлакатларини бир туғ атрофида бирлаштирган

хоким. У гардун отига миниш майлида уфқдан тавсанини сакратиб чиқади. Кейин юқори кўтарилгунча уни шитоб билан тезлатади ва унинг ҳарорати оламини иситади. Бу — жонли манзара, жонли тасвир.

Навоий «Лайли ва Мажнун» достонида ҳам ташхис усули воситасида фикр айтиш, асар қаҳрамонларининг реал муҳит англаб етмаган кечинма, ҳолат ва ишқий туғёнларини поэтиклаштиришнинг классик намунасини кўрсатган. Достонда шундай ўринлар борки, табиатнинг кўпдан-кўп унсурлари Лайли ёки Мажнуннинг сирдоши, уларнинг кайфиятларини тушуна олган маҳрам қиёфасида гавдаланади. Шундай ўринларда «сабза» гамдин фасона айтади. «Наргис» кўзёш тўкади. «Бинафша» ўзича «либоси мотам» кияди. «Оқар сув» «ун тортиб» нола қилади.

Достондаги лавҳалардан бирида Мажнун «юз дард ила» нолалар чекиб, жумладан, қуйидаги сўзларни айтади:

Жоним бўлсун танинг нисори,
Бағрим бўлсун тишинг фигури.
Ераб, фалак айлабон ғаминг рафъ,
Бўлсун бори заъфу меҳнатинг дафъ.
Ҳам бурнодин эмди чустроқ бўл,
Ҳам тозау тандурстроқ бўл.
Улдам яна бўлса бахт ҳамдам,
Бўлсанг яна ул эшикка маҳрам,
Етлиғ сифатин тутмагайсен,
Мен хастан ила ҳам унутмагайсен,
Жоним олиб ул тараф гузор эт,
Туфроғига кўйининг нисор эт.

Одам фарзандидан бўлак бирор жонзодга қарата «Жоним бўлсун танинг нисори» дейиш қийин. Бундай фикр одатда бир шахснинг иккинчи шахсга муҳаббати, катта эҳтироми ва эътиқодидан пайдо бўлади. Ўз моҳиятига кўра юқоридаги мисралар ҳам ана шундай туйғуни ифодалайди. Лекин улар шахснинг шахсга оид гаплари эмас, одамнинг тилсиз, онгсиз жонзотга мурожаати. Бунда тўла маънода ёлғизланган, ёлғизлик азоби ичида ёри ишқида ўртанган Мажнун «муҳаббат, вафо билан яратилган кулфатларга тўлган жонивор»га — қўтир бир итга истакларини изҳор этган. Аслида ит — тимсол. Ишқ бутун борлигини яралаган, «оғзи нафаси насими меҳнат»ни акс эттирадиган ошиқ кўнгул тимсоли. Бироқ, Мажнунга бу жиҳатдан яқин, ҳаётда ўрناق киши йўқ. Шунинг учун у айни итга ўхшаб, «жавру

жафо чекар кишиман», дейди. Ўзини ўша «заиф ит»дай сезади ва уни «шахс» сифатида ардоқлайди. Албатта, бу шартли омил. Унинг ижроси эса ташхис — шахслантириш усули билан амалга оширилган.

«Ул андоғдурким, бир нимани зикр қилурсен ва нуқта учун андин яна қайтурсен», — дейди Атоуллоҳ Хусайний ружуъ санъатининг характери тўғрисида. Ружуъ «Хамса»да фаол ҳаракатда бўлган пешқадам бадий санъатлар қаторида туради.

Мени юз минг бало аро кўрманг,
Ҳар замон ўлмагим раво кўрманг.
Тиг ила кўрагимни чок айланг,
Бир-ики зарб ила ҳалок айланг.
Қутқоринг жони нотавонимни,
Бихил эттим борига қонимни.
Демайинким бихил дурур қоним,
Музд бергаймен ўлса юз жоним.
Ерлик қайда кетти, ёронлар?
Йўқ мусулмонлик, эй мусулмонлар, —

дея кўзёшларини оқизади Дилоромнинг васлидан жудо бўлган шоҳ Баҳром. У ҳижрон қийноғида. Айрилиқ ўтида ёнади. У ҳар замон ўлмакдан кўра, «бир-ики зарб ила ҳалок» айлашларини истайди:

Қутқоринг жони нотавонимни,
Бихил эттим борига қонимни.

Аммо шоҳни кутилмаганда бу ният қониктирмайди. У маъшуқаси учун юз жон ўлса ҳам насия бермоқчи. Шунинг учун у «Демайинки бихил дурур қоним», деркан олдинги фикридан қайтади. Бу қайтиш, яъни ружуъ баҳонасида шоир қаҳрамон мақсадини қабартирибгина қолмай, китобхонга етказилаётган таассуротни ҳам кучайтиради.

Ул не ажаб пайкари матбуъ эрур,
Ким уни хуш, диққати маснуъ эрур
Нўғи нуқат нақши нигорандаси,
Тирноғи мистар рағи хорандаси.
Қушдек ўлуб ваъу намудор анга,
Нукта сочиб ҳар сори минқор анга,
Қуш демагил, айт муанбар йилон,
Демак муанбарки, фусунгар йилон.
Шоҳид анга жилвада парронлиги,
Илиг-аёғнинг доғи пинҳонлиги.
Тил узотиб, фош ўлуб андин фусун,
Даҳрда ким кўрди йилондин фусун?
Дема йилон, аждар эрур ганж санж,

Музмар анинг жавфида юз турфа ганж.
Дуд чиқиб оғзидин аждар киби...
Аждар эмаским, эмас аждар салим
Балки дегил они асоий калим...
Дема асо, балки ани хома де,
Нўгин анинг нақшгари нома де.

Бу сатрларда қалам таърифи берилган. Шоир қаламни дастлаб қушга ўхшатади. Қаламнинг қуш сингари минқоридан ёқимли нуқталар сочилиши, белги ва ҳаракатларини сўзлайди. Кейин бу ташбиҳдан чекинилади. Қалам қуш эмас, муанбар илон. Энди шоирни сифат қаноатлантирмайди: йўқ, уни муанбар дема, у фусунгар илон. Қўл-оёгининг пинҳонлиги, ҳар тил чиқарганда афсун фош бўлиши — булар унинг фусунига далил. Сиртдан қараганда ружуъ инкор санъати. У ижодкордан ниманидир рад қилиш, нимадандир тонишни талаб қилади. Лекин фақат шартли равишда. Моҳиятда эса рад қилиш тасдиқлашга, чекиниш мақсадни чуқурлаштиришга хизмат қилади. Қаламқуш қалам — фусунгар илон. Бу икки қиёсда ифодаланган поэтик мулоҳазалар билан қаноат этиш мумкин эди. Аммо Навоий яна мантиқий бурилиш ясайди: «Дема йилон, аждар эрур ганж санж». Аждар — навбатдаги қиёсий образ. Бу образ мазмуни ҳам яхши характерланган. Бироқ шу характерлаш жараёнида шоир гўё бошқа бир ҳақиқатга тўқнаш келади. Ахир, аждар беомон нарса. Шундай экан, қаламни «асоий калим» — пайгамбарнинг сеҳрли ҳассаси дейиш керак. Гапнинг бунчалик узоқдан бошланиши ва турли хил ташбиҳларга мурожаат қилиниши бежиз бўлмаган. Навоий учун масаланинг муҳим томони — қаламни диний тушунча ва ақидалар билан боғлаб тавсифлаш эди. Шоир бу ниятни ҳам ружуъ усулида бажаради. Жаҳоннинг сеҳри, унинг маъно ва ифодасини ичга ютиш жиҳатидан қаламни балки Мусонинг илоҳий ҳассасига муқояса этиш мумкин бўлар. Лекин қалам яширмайди, ошкор этади-ку. Навоий бу жумбоқни очиш учун ружуъ орқали охирги ва асосий фикрий тўхтамага келади:

Дема асо, балки ани хома де,
Нўгин анинг нақшгари нома де.

Энди бу қайтиш — бошқача қайтиш. Шоир хаёлий образ, афсонавий ташбиҳларни давом эттиришга

хожат сезмади ва тўғри маънода уни (қаламни) ўзи номи билан «қалам де», учинчи хатга нақш битувчи деб бил дейди.

Бир вақтлар Мақсуд Шайхзода айтиб ўтганидек, классик поэтика «андозалари билан буюк шоирларимиз ижодини ўлчаш ва таҳлил қилиш масалалари совет адабиётшунослигида» ҳанузгача кам ишланган соҳалардандир. Навоий «Хамса»си бу фикрнинг ҳақлигини тасдиқловчи энг эътиборли далиллардан. Тўғри, «Хамса»нинг у ёки бу дostonидан ўрин олган бадиий санъатларнинг айримлари навоийшуносликда қайд этилган. Аммо «Хамса»да Шарқ классик поэтикасида белгиланган юздан зиёд маънавий ва лафзий санъатларнинг аксарияти жой топганлиги эътиборга олинса, бу борада қилинган ҳаракатлар амалга оширилиши шарт ва зарур бўлган катта тадқиқотларнинг муқаддимасига ўхшаб кўринади. Бундан ташқари, ҳар бир бадиий санъатни Навоийнинг буюк шоирлик маҳоратини очишга хизмат қиладиган ғоявий-эстетик омил шаклида англаш, бевосита асосий мақсадга актив иштироки бўлган поэтик усулларга жиддий таяниш лозим. Акс ҳолда қилинган ишлар таърифу мисол чегарасидаги иллюстратив моҳиятдан нарига ўтмайди. «Хамса»да ташбиҳ, тазод, тақрир, тарсеъ, игроқ, талмеҳга ўхшаш санъатларга нисбатан кам татбиқ қилинган поэтик усуллар ҳам бор. Ана шулардан бири ирсоли масал. Бу усул «Хамса»нинг беш дostonида ҳам сон жиҳатдан оз учрайди. Лекин чуқур ва кўламли мақсадлар тасвир воситаси функциясини бажаради. Бир мисол. «Ҳайратул аброр»нинг ўн учинчи мақолати охирида шундай мазмундаги мақолат келтирилган. Бир кеча Айюби халаф илоҳий сирлардан руҳи ёришиб мисоли шам кўзидан ёш оқизиб турганмиш. Шу тун аллақандай «кисабури нақбзан» — лаҳм кавловчи ўғри ер остини ўйиб унинг уйига чиқади. Айюб бундан огоҳ бўлса-да, индамасдан ибодатда давом этади. Ўғри ҳарне топганини йиғиштириб, яна лаҳм томон равона бўлади. Аммо у йиғиштирган юк «беҳад улуғ». Очилган туйнук эса кичик. Унинг қийнаётганини кўрган Айюб дейди:

Ким юк улуғдур доғи нақбинг кичик,
Йул сори келгилки, очуқдур эшик.

Хуллас, бу ҳол ўғрини забун қилади. У хижолатдан хас каби ўртанади ва:

Наъра чекиб сел киби тўқди ёш,
Шайх аёғига фидо қилди бош...
Куйди сулук ўтига жони анинг,
Уйлаки, маҳв ўлди нишони анинг.

Ҳикоятда Навоий ўғри характерини бор-йўғи биргина байтда ҳал қилади. Халқимизда «Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига» деган мақол бор. Мажозий мазмундаги бу мақол ўз имкониятлари билан ҳисоблаша билмайдиган ҳавоий кимсалар ҳақида. Навоий ҳикоятда мақолнинг шаклини ўзгартириб қўллайди.

Мана, лаҳм ичидан чиққан ўғри Айюб хонадонидан йиғиштирган нарсаларни «орқасига боғлаб» қочиш тараддудида. Шу воқеа тасвиридан сўнг ўқиймиз:

Тор ини сичқонга солиб эрди ғам,
Қуйруғига боғлади ғарбол ҳам.

Кўринадики, мақолнинг мазмунида ҳам ўзгартириш бор. Вазият нуқтаи назаридан қаралганда, бу ўринли «ислоҳ» бўлган. «Сичқон» — мажозий образга кўтарилган. Бу образ ўғри характерини аниқ ва лўнда шаклда изоҳлайди. Шоир сичқон инининг торлигини «ғам»га йўяди. Бу — ўзи очган тор туйнук ичида жонсарак қолган ўғрининг ғами. Ўғрилиқ айёрликкина эмас, гушналик, аҳмоқлик ҳам. Акс ҳолда у Айюб назарида (ўқувчи назарида ҳам) қуйруғига «ғарбол» боғлаган сичқон каби аянч махлуққа ўхшаб кўринмасди.

Биз улуғ шоиримиз «Хамса» дostonларида қўллаган бадий санъатларнинг баъзи турлари хусусида тўхталдик. Улар қанча кўп ва изчил ўрганилса, таҳлил қуролига айлантирилса, боқий ҳақиқатлардан сўзлаган бу улуғ асарнинг поэтик жозибаси шунча очила боради.

ЖУНУН МАЪРИФАТИ

Бу ишқ ўтига давому бўлмай?
Ҳар ким тиласа равому бўлмай?

Машҳур араб адиби Абул Фаррож Исфаҳонийнинг «Қўшиқлар китоби»да Мажнун ҳаётидан шундай воқеа қайд этилган. Мажнун бир кун Лайлини кига ўт сўраб чиқибди. Лайли унга лахча чўғни рўмолчага ўраб берибди. Гап гапга уланибди-ю, рўмолча ёниб тугабди. Лекин Мажнун жойидан жила олмасмиш. У яктагини йирта бошлабди. Яктак ҳам куйиб битибди. Сўнг у беҳуш бўлиб Лайлининг пойига йиқилибди. Лайли берган ўт — ишқ ўтининг чўғи эди. Бу чўғ Мажнун кўнглида алангага айла-ниб, у шу оловда Қақнусга ўхшаб тириклай ёнганди. Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»нинг хотимасида, «Ўт солса жаҳон элига Мажнун, Бир куйгучи бўлғуси Филотун», дейди. Навоий дostonи Мажнун руҳида порлаган муҳаббат ўти тасвирларига бағишлангандир. Мажнун қисматининг тимсоли дostonда ўт ва нур. У туғилишидан ўтга талпиниб яшайди. Унинг ҳаёти — нур ичида кечган нурдай безавол ҳаётдир.

Қайс ҳали чақалоқ, эмаклай ҳам олмайди. Аммо унда қандайдир пинҳоний иштиёқ кўзга ташланади. У «Ўт кўрсаки майл этиб ниҳони, Ишқ ўти тасаввур айлаб они», бешик ичра фиғон тортаверади. Бундай гўдак табиатида фавқулodда хислатларнинг уруғи яшириниши шубҳасиз, албатта. Қайс мактабга қатнай бошлашиданоқ ўша хислатлар қувватини кўрсатади. Дарсларни жуда тез ўзлаштиради. «Ҳамдарслари бу ҳолатдин, Ожиз эрдилар хижолатдин».

Кунларнинг бирида Қайс сабоқ олаётган мактабга канизаклари билан Лайли кириб келади. Лайлининг чеҳраси гўё гулистон саҳнида ўтдан очилган гул, «ул гул била» у жаҳонга ўт солади. Бу — чақалоқликда Қайс ҳушини эгаллаган ишқ ўти эди. Лайли юзида балқиган ёлқинга Қайс бардош беролмай қолади. Ранги сарғайиб, кўнглида қўзғалон кўтарилади. Ишқ зўр келгач, у ҳушини «аввал қадах»га топширади. Бу «қадах»га «май» тўлғунича йўқ. Қайс ҳали ишқ майидан сипқормаган. Шунинг учун у «май иси бирла маст» бўлиб, илк бора ғам тўдасидан енгилади. Лайли буни дарҳол сезади. Чунки

унинг ҳам «жони зори» «шавқ ўтида» ёна бошлаганди.

Қайснинг изтироблари атрофдагиларга ошкор бўлиб қолмаслиги учун Лайли чора ўйлаб топади. Унинг таклифи билан аҳли мактаб боғ сайрига чиқадилар. Баҳор фасли. Дарахтлар яшил либосларга бурканган. Гуллар қулф уриб очилган. Чор атрофдан қушлар қий-чуви эшитилади. Болалар у ёндан бу ёнга қувнаб югуришади. Аммо Қайснинг дил ғунчаси очилмайди. Хомушлиги, ҳазинлиги аввалгисидан кучайган. Сирини пинҳон сақлашга ҳар қанча уринмасин, удалай олмайди: гоҳ кўзидан ёш оқади, гоҳ ихтиёрсиз оҳ чекади. Лайлига қарай деса, кўнглида ўт ловуллаб кетади.

Боқай деса доғи қуввати йўқ,
Боқмай деса доғи тоқати йўқ.

Лайлининг саъй-ҳаракати туфайли улар хилватда учрашишади. Ёри келганда Қайс гуллар орасида яшириниб фироқ қўшиқларини куйлаётган эди. У «ўз ҳолига зор йиғлар», «бесабуру қарор» тўлғанарди. Қайснинг ўз ҳолига ҳайронлиги ортар, барча чин ошиқлардек у дил дардини очиқ изҳор эта олмасди. Балки шунинг учун Лайлига у «турфа йигит» бўлиб кўрингандир. Балки шунинг учун беҳисоб хижолатлар тортиб бўлса-да, маъшуқанинг ўзи аввал сўз бошлагандир. «Не навъ ғаму маломатинг бор?» — деб сўрайди Лайли ундан. Бунини билмаганми? Лайли Қайснинг «ширин сўзидин» лол қолганди. У ҳолшунос эди. Қайс ҳам унга «забони ҳол бирла» сўз айтади.

К-эй жонима ҳайрат ўти солғон,
Кўнглумни бурун назарда олғон.
Аввалки жамолидин сочиб барқ,
Ўт ичра вужудум айлаган ғарқ...
Қилғонни ёшурмоғинг не эрди,
Мендин яна сўрмоғинг не эрди?

Ҳайрат ўтидан жони ўртанган Қайс хушдан кетади. Маҳваш унинг бошини кучоғига олади. Юзига гулоб сепеди. «Ким бўлди бу шиддатингга боис?» — деган ўз сўроғидан гўё пушаймон бўлиб, йиғлайди. Шу пайт Лайлини излаб юрган канизаклар келиб қолишади. Юз берган воқеа уларни чўчитиб юборади.

Кўзларига даҳр ўлуб қаронгу,
Қўрқиб дедилар: «Не ҳол эрур бу?»

Лайли уларни сирдан огоҳ қилади. Канизаклар-

дан бири ишқ дардидан воқиф эди. Шу қиз Лайлига тасалли бериб, уни уйга жўнатади. Қайсни эса яқин кишисини топиб унга топширадилар.

Ҳушдин хабари, «руҳдин асари» йўқ Қайс ярим кечада ўзига келади: «Кўрди ўзини чаман ичинда, Сарву гулу ёсуман ичинда». Худди шу тунда Қайс янгидан туғилганди. У энди табиат билан бир тану бир жон эди. Унинг «гул атри» таъсиридан ҳушига келиши оддий ҳодиса эмас. Гул — тимсол. У табиат ва инсон руҳиятидаги уйғунлик, илоҳий бирлик моҳиятини ифода этади. Навоий бир ғазалида «Ул қуёш васлиға бир дамлик хаёлимни десам» «етти чарх» варақлари тўлиб, «етти баҳр» сиёҳдон бўлади, деганди. Қайс ҳам ана шундай хаёллар билан сеҳрланганди. Буни ҳаммадан аввал бағри сўзон булбул тушунди. Ва унинг боши узра сайраб, аҳволига йиғлади. Сўнг гул «гулгун ёқасини» пора-пора қилади. Лола, наргис, сунбул, дарахт, сабза, сув — булар ҳам Қайсга ҳамдардлик билдиришади. Лекин «андуҳ ўти»ни нима сўндиради? Висол. Ҳар ён боқиб ёрини топмаган Қайс кўнглида энди фироқ ўти шуъла сочарди:

Кўкси аро шуълаи фироқи,
Бу ўт била доғи иштиёқи...

Айрилиқ азоблари шу зайлда кечаркан тонг ўз байроғини кўтаради. Тонг ёруғида умидсизлик зулмати чекинади. Ошуфта йигит сабодек «гул бошиға» эврулади. Дедиким: «Қани ул гули шакарханд, Ким бу гул эрур юзига монанд». У бутун гулшан бўйлаб монандлик ахтаради ва гунча, сарв, сабза, туфроғ, сув — ҳамма-ҳаммасида ёрдан алоҳида-алоҳида бир нишона топади. Масалан, сарвда ёр қаддининг нишони бўлса, туфроғда унинг «аёғ нишони» мужассамдир. Тунда Қайс булбулни тинглаганди. Тонгда булбул унинг фиғонига қулоқ туттади. Қайс булбулнинг «Гул суҳбати ичра муҳтарам» эканлигини эътироф қилади. Аммо унинг минг тил била ҳар шому саҳар нола чекишини ёқламайди. Биринчидан, ошиқлик даъвоси элга заррача ҳам озор етказмаслиги керак. Бундан ташқари, ишқдан лоф урган — ишқ аҳли томонидан тан олинмайди. Иккинчидан, булбул «аҳли висол» вакили, «ҳажр аҳли қошида» дам урмаслиги лозим. Қайс ўзини висол аҳли қаторига қўшмайди.

Мискин мену дардманди мажруҳ,
Топмай тан аро нишонаи руҳ.
Яъни ғам ўтида жисми зорим,
Йўқ жон киби сарви гулузорим.
Сен тортма нола мубталовор,
Ким нола эрур манга сазовор,—

дейди у. Достондаги воқеалар ривожини — бу, Қайс характеридаги мискинликнинг ривожини, дардмандликнинг кучайиши ва мубталолиғи ноласининг шиддатланишидир. Қайс ҳар гал ҳушини йўқотганда Жононнинг руҳи унга жон бўлиб қайтаверади. Қабилалошлари уни олиб кетмоғи учун келишганида Қайс ақлу ҳушдан бегона, худди жонсиз аҳволда ётарди. Уйга олиб борилгач, у ўзини танийди. Кўз очса, бошида ота-онаси турибди. Ғам эзган уларни. Онаси ўғлининг мусибатидан зор инграб бошларини сила-са, отаси меҳр билан пешонасидан ўпарди. Алишер Навоий ғазалда бундай дейди:

Ғар забун бўлсам ажаб эрмаски тушса ишқ аро,
Аждаҳолар хоксор ўлмоқ тариқин ўрганур.

Ҳақиқатда ҳам ишқ хоксорлик тариқати. Ишқ аждаҳони ҳам хоксорликка ўргатади. Ишққа забун бўлган одам меҳру шафқатда ғолибдир. У қаҳрдан, ваҳшатдан покланади. У ўзининг илоҳий моҳиятини тушунади. Хоксорлик — Қайснинг туғма фазилати эди. Ишқ ундаги хоксорликни мукаммаллаштирди. У бағоят андишали йигит эди. Хижолат ҳисси ота-онасининг кўзларига тек қарашга имкон бермас, у уятдан қийналарди: «Чун кўрди ато била аноси, Ким они ҳалок этар ҳаёси». Ҳаёдан ўлаёзган кишига насиҳат не ҳожат? Шу боис на ота, на она унга бирор нарса демайдилар. Унинг «турфа ҳоли» ва «ажаб ҳаёли»ни ўзларича мулоҳазадан ўтказадилар. Бирларига уни пари йўлдан оздиргандай бўлиб туюлади. Иккинчиси, «Дев чалиб кетибди», дейди. Бу ҳукмлар огоҳликдан далолат эмасди. Бу тахминлар кейинчалик Қайснинг оёғига занжир бўлиб боғланди. Унга хайрихоҳ одамлар кўп эди, чигал қисмати ва руҳий ҳаётини бутун мураккаблиги билан тушунадиган одам йўқ эди. Навоий улуг Шахс ва муҳит, идеал ва воқелик ўртасидаги ана шу фоже драмани чуқур тадқиқ этади.

Қайс ғам кулбасида ёлғиз. Бир лаҳза бўлса ҳамки, ақлу ҳуш ғолиб келиб турибди. Ўз ҳолатини

у мушоҳада этмоқчи. Бироқ уни ҳайрат енгади. Ботин оламидаги гаройиб ўзгаришлар Қайсни ҳайратлантиради. У яна ҳамма нарсани эсдан чиқаради:

Чеккач яна ишқ ўти забона,
Қўймади вужудидин нишона.

Қайс «бало қабиласи» томон равона бўлади, яъни «Маъшуқ уйининг йўлини» тутади. Моҳлиқо ҳарамига қараб чопаётган Қайсни ким биринчи бўлиб қаршилайди? Мана, эшитинг: «Чун бўлди қабилла ўти пайдо, Ул ўт била куйди зор шайдо». Ут ўтга чирмашади. Кўнгилдаги ўт ўша ўтга юз уради. Ут-нафас ошиқ ул ўтга қарата тарона оғоз айлайди:

К-эй ҳажр тунида ахтари ишқ,
Рахшанда нечукки гавҳари ишқ.
Бил машъали фароғ сенсен,
Е гавҳари шабчароғ сенсен...

Ғам шомида қўлин тутиб, ҳижрон тунида дилин ёритган бу хаёлбахш ўт — фароғат машъалининг шаънига шукроналар тўқиб, сўз охирида у:

Дойим бу тариқи шевани тут
Ҳам ёру ва ҳам жаҳонни ёрут,—

дея илтижо қилади. Шу «гавҳари шабчароҳ» сиз ёр ва дийдор тушунчаси Қайснинг тасаввурига сигмайди. Унингча, жаҳоннинг илоҳий файзи айни шу ўт ёлқинининг даражаси билан белгиланади.

Қабилла аҳли маст уйқуда. «Ишқ аҳлиғадурут ҳаром уйқу» деганларидек, Лайли бедор. Ерининг ҳазин ноласини эшитишданок, ўрнидан қўзғалади. Лайли бошига тушган ишқ савдосидан хабардор доя Қайсга ҳам хайрихоҳ эди.

Улар икковлон Қайсга пешвоз чиқадилар. Ошиқ ва маъшуқ бир-бирин кўргач «оташин оҳ» тортадилар.

Ким ўтларидин жаҳон ёрушти,
Хирманлариға бу шуъла тушти.

Пок ишқнинг сўзон шуъласи дояни ҳайрон қолдиради. Лайли ҳам, Қайс ҳам унинг кўз ўнгида беҳуш бўлиб йиқиладилар. Висол мазмуни улар учун гўёки муҳаббат оташи ичра тўлғанмоқ эди.

Қайснинг бу навбат ғойиб бўлиши энди кўпчилик қабиладошларини ташвишлантирганди. Уни ахта-

риб ҳар ёққа кишилар жўнатилади. Изловчилар унинг изини аниқлашгач, Лайли қабиласига қараб юрадилар. Ахтара-ахтара уни қумга кўмилган ҳолда топишади. Қайс уйига кўтариб келтирилади. Яна муштипар она фиғон қилиб йиғлайди, ота ўксиб бел букади. Бошқалар-чи? Улар ҳуши ўнган Қайсга насиҳат қилиб, таъна ва маломат сўзларини ёғдиришади. Бу сўзлар унинг кўксига найзадай санчилар, паришонлигини янада орттирарди. Ошиқнинг боши маломат тошларига нишон эканлигини Қайс яхши биларди. У ғофиллик, нодонликнинг зуғумига нисбатан беҳад бардошли эди. У норасолар билан баҳсга киришишни худпарастлик белгиси деб фаҳмларди. Кимдир Қайснинг «Оёғига кишан солиш керак», дейди, бу гап унинг хотирига бориб етмайди. Чунки у мутлақ ҳурлик йўлига тушган ва ҳеч қандай қаршилик уни ўз ички ҳаракатидан тўхтата олмасди. Ярим тунда у яна дилбарининг уйига қараб югуради. Бу воқеа кетма-кет қайтарилаверади. Қабил аҳли чора излашади. Бироқ Қайс сийратигаги ўт кучайгандан кучайиб бораверади. «Дам бирла ўти батар тутошиб», унда жунун шавқи зўрайганди. Шундан эътиборан, уни «Мажнун» деб атайдилар ва унга назари тушган эл «Келди Мажнуну, келди Мажнун», дея қичқиради. Аммо бу вақтларда Қайс бутунлай ўзини унутган сиру савдо баҳрида сузарди.

Ўз отию қавму хайли оти,
Йўқ ёдида ғайри Лайли оти.
«Лайли, Лайли» дебон чекиб ун,
Эл деб: «Мажнундур, ушбу Мажнун».

Хуллас, «Бу сурат ила ҳар сабоҳу ҳар шом» Мажнун Лайли ҳарами сори елаверади. Навоий чин ошиқлик шартларини ғазалда шундай талқин этади:

Кимки ошиқ бўлса зору хаста ҳол ўлмоқ керак,
Рашқдин олам элига бадхаёл ўлмоқ керак.
Васл топмоғлиғки ишқ аҳлига амридур маҳол,
Кечаву кундуз иши фикри маҳол ўлмоқ керак.
Шавқ аро гаҳ мўядин бўлмоқ керак андоққи мўй,
Ҳажр аро гаҳ ноладин андоққи нол ўлмоқ керак.
Васл мумкин йўқ вале ҳижронда ҳар дам юз бало,
Мундоқ офат мубталоси моҳи сол ўлмоқ керак..

Мажнун бундай ҳолат ва ҳиссиётларни бутун туғёнлари билан бошдан ўтказар, «зору хаста ҳол»,

эли ҳам, олами ҳам унинг Лайли эди. Лайли ёди уни бамисоли най ингратар, ҳижрон даштида ҳар дам юз бало юзма-юз келишини у истиқбол муждаси ҳисобларди.

Дашт узра фиғон қилиб ҳамеша,
Кезмак анга бўлмиш эмди пеша.

Қшуфталиги ҳаддидан ошган Мажнуннинг жонида «бало ўти» ёнса, кўнгли «савдо ўтидин» мунаввар эди. У бир ўринда «Қим жисмда хасча ҳам эмас-мен», дейди. Бу гапда муболаға йўқ. Мажнунда вужудпарастлик майли тамоман сўнган. У Руҳ одами. Унинг бахти ҳам, ўзгалар назаридаги бахтсизлиги ҳам мана шунда:

Жисмимга қадарки руҳ берди,
Бермаса эди не бўлгай эрди?—

дейди жафокаш Мажнун. Агар унга шу қадар руҳ ато этилмаганида, у ишқ мулкининг султони бўла олмасди.

Ҳижрон офати зўрайганда Мажнун ўзини ожиз сезади. Баъзан ўлим ҳақидаги хаёлларга берилади:

Маълум этибон чу ўлганимни,
Ит олиға солибон танимни.
Жонимни халос этиб анодин,
Қутқарсалар эрди минг балодин.
Жисмимни талашса эрди итлар,
Қонимни ялашса эрди итлар...

Мажнун шу қадар шафқатлики, жонсиз жисмига ит ҳам тиш уришини истамайди. Нега у юқоридаги фикридан қайтаётир? Негаки, ит ўша заҳотиёқ қутуради. «Телба бўлиб» жаҳонга ўт солади ва «юз хастаи нотавон» балога йўлиқади. У бундай қарорга келади: унинг вужудини аввал ўтга ташлаб куйдириш керак. Ушанда ҳам вужуд «ул ўт аро» «изтироб бирла» ёнмоғи лозим. Утдан нишона бўлиб қолган кул шундан сўнг кўк узра соврилгани мақсадга мувофиқдир. Нечоғлик изтиробга ташна, қалб ёнғинига ўч бу Мажнун?! Унинг беқарор кўнгли «ўтга маскан». Бу масканда узлуксиз олов ёнади.

Овахки бу ўтдин ўлди тобим,
Йўқ, йўқки ичинда изтиробим.
Кулбамдаву масканимда бу ўт,
Жонимда бу ўт, танимда бу ўт...

Тасаввур қилинг, кулбаву маскани, жони-тани ўт ичида қолган бир бечора ошиқнинг оёғи кишанланган бўлса? Бу бедодлик, бағритошлик эмасми? «Одатда бировни ўт ичига ташлаганда оёғидан кишанни оладилар. Менинг толеимда ҳам ўт, ҳам кишан, гуноҳим шундай катта эканми?» — деб ўкинади Мажнун. У заиф ва хасдек жисми билан замон занжири ва муҳитнинг темир кишанларини жуда осон парчалаб ташлайди.

«Лайли ва Мажнун»нинг бобларидан бирида Ҳақдан шафқат ва шифо тилаб Мажнунни Каъбага олиб борилиш воқеаси тасвирланган. Каъбанинг «арши аъзам»дек улуғвор салобати Мажнун дилида маҳобатли туйғулар уйғотади. «Кўнгли аро шавқ оташи» ёнади-ю, беихтиёр у йиғлай бошлайди: «Егдурди кўзи ёшин ёғиндек». Тун олам узра қора пардасин тортганда Мажнун ҳар ҳукмда қодир, ҳақими донога нидо қилиб, мотамвор фарёд кўтаради:

Эй ишқ ўтин айлаган жаҳонсўз,
Андин мени нотавонни жонсўз,
Эй урғон ул ўтни хирманимга,
Хирман неки, жон билан танимга...

Бу ўтдан наинки жон, «мағзи устухон» ҳам куйиб битаётир. Ахир, ҳақиму донога «Мени беомон бу ўт азобидан халос қил», — дейиш мумкин-ку! Мажнун буни хаёлга ҳам келтирмайди. Балки, «Дерманки менга бу ўтни ҳардам, Афзун қилу қилма зарра кам!» — деб тасалло этади у. «Ишқ ўтидин эт юзумни рангин!». Бу ҳам Мажнуннинг олий орзуси. Ишқ ўтидан бошқа ўтга у сиғинмайди. Шу ўт ҳароратидан йироқ ҳар қандай ўт унга аҳамиятсиз:

Ҳар ўтки йўқ анда ишқ сўзи,
Мен хастага қилма они рўзи!

Ишқ ўтидан асар сезилса, у дўзахга ҳам киришга рози.

Маълумки, Мажнуннинг ошиқлигидан хабар топгач Лайлининг отаси ғазабланади. Аммо унгача у Мажнун таърифида анча-мунча баланд фикрларни тинглайди. Шулардан бири Мажнуннинг шоирлик истеъдодига берилган баҳодир. «Табъи хушу назми ҳам равондур», дейилади бу ҳақида. Мажнуннинг назмида авваллари «бори бир исм» — Лайлининг

мадҳи зикр этилган бўлса, кейинги шеърларида ҳам шу ном янада кенгроқ мавқени ишғол қилганди.

Иўқ ҳеч сўз айтмоққа майли,
Айтур сўзи бу қадарки: «Лайли».
Ҳам Лайли ўлуб тилида зикри,
Ҳам Лайли ўлуб ичида фикри.

У «Лайли ғамидин қилиб тафаккур» юзлаб байту ғазал тизар, уларнинг барчасида ёрнинг зоти ва сифоти улуғланарди. Гап шундаки, ўша пардадор мисраларнинг маъни таркиби оловли эди. Шавқ ва сирга бой у шеърлар элнинг ҳам димоғидан дуд чиқарарди:

Абётига маъни оташолуд,
Назми чиқориб димоғидин дуд.
Ҳар лафзида шавқ ҳарфи мубҳам,
Ҳар ҳарфида ишқ сирри мудғам.
Ул назм илаким тузуб навое,
Солиб улус ичра ҳой-ҳое.
Пажмурдага жон мулосиқ айлаб,
Афсурдани зору ошиқ айлаб.
То ҳуш димоғига солиб тоб,
Абёт деб ўйлаким дури ноб..

Инсон дами нафасидан тандир қизишига ақлингиз бовар қиладими? Мажнун Лайли қабиласи кўчиб кетган манзилга ёвуқлашиши билан кўнглига олов туташади.

Ҳам дилбар исин топиб димоғи,
Бўлди яна тоза ишқ доғи.

У «жонон уйи ўрнини» топиб саждага бош қўяди. «Туфроғини кўз аро ёшуриб» киприклари билан ерни супиради. Шундан кейин «бир лаҳза танур ичига» кириб «ўтлуғ дами» билан уни қизитади. Бу ҳодиса эҳтимол бизга ғайритабиий туюлар. Лекин Мажнун учун у табиийдир. Мажнун қўтир бир ит билан ҳасратлашаётганда ўтган, қайтган йўловчилар унинг қилиқлари ва айтаётган сўзларидан ажабланишади. Ҳатто айримлар унинг аҳволига ачиниб зор-зор йиғлайдилар. Қарангки, Мажнуннинг ишқий камолотини тўғри баҳолай оладиган бир сўхта зот ҳам топилади. У ишқ ўти ичра самандар бўлган Мажнунга қарата дейди:

К-эй ишқ ўти ичра ахгар ўлғон,
Не ахгарким, самандар ўлғон.
Бу ўт била пайкарингга таркиб.

Бу ўт била хилқатингга тартиб.
Зотинг бўлуб ўт била сиришта,
Тонг йўқ десалар сени фаришта...

Бизнингча, «ғавғойи жунунға мубтало» Мажнунга берилган ҳаққоний таъриф ана шу сўзлар эди. «Лайли ва Мажнун»даги «машҳур образларга» хос «пассивликни» таъкидлаб профессор Ғ. Каримов ёзди: «Мажнун бутун дoston давомида жафо чеккан, адолатсизликка учраган, зулм кўрган одам сифатида фарёд қилади. Жамиятдан ва унинг қонун ва адолатларидан норози бўлиб, ваҳший ҳайвонлар билан улфатлашади, уни ҳақорат қилганлар билан алоқасини узиб замонга, муҳитга лаънатлар ўқийди. Лекин ўз мақсадларига эришиш йўлида бақувват, жанговар тадбир, ҳаракат ва кураш олиб бормайди».

Мажнуннинг «ўз мақсадларига эришиш йўли» жанговар курашчанлик эмас, камолот йўли. Унинг душмани — золим нафс. Навоий айтмоқчи, тўқайдаги шерни энгишдан кўра нафс итини мағлуб қилишни у зўрлик деб билади. Шу курашда Мажнун собит ва изчилдир. Мажнун на жамият, на замон ва муҳит қаршида таслим бўлганмас. Чунки у ўзлиги олдида таслим эмас эди. Мажнун Лайлига ёзган мактубида, «Йўқлуқ менга гар булубтурур йўл. Сен бор бўлу бу йўққа ёр ўл», — дейди. Бу — фанолик йўли. Фанолик эса ишқи ҳақиқийнинг сўнгги босқичи. Бу босқичга кўтарилган ошиқ руҳ қушини ўзлик қафасидан бутунлай халос қилиб, боқий хурликка эришади. Мажнуннинг «ваҳший ҳайвонлар билан улфатлашиши» — бутун борлиқ олам билан бирлашиш рамзидир. Шунинг учун у «Тоғ чўққилари менинг отим, самум хулласи менга тўндир», дейди. Шунинг учун унинг ҳажр тиғидан чок кўксидан ҳашаротлар қўрқмасдан ичига киради. Бағрида чибинлар кириб ғавғо қилишади. Кўзи уйда чумоли ватан қуради ва ҳоказо.

Ҳу десам, Аналҳақ, деб олам бориси ҳақдур,
Лайлига бўлиб шайдо Мажнунга ўтай дерман,—

деганди Машраб. Мажнуннинг Лайлига шайдолиги алал-оқибатда уни Аналҳақлик мавқеига етказгандир. Акс тарзда у телбалик ва савдо пайгамбари бўла олмасди.

Анчадан буён дашту биёбонларда саргашта юр-

ган Мажнунни ахтариб топмоқ учун бенаво отаси йўлга чиқади. У ўғлига «фиғону зор» қилиб («Шоядки ичига кор қилғай», деб ўйлаб), «насиҳат до- руси» билан таъсир кўрсатишга умид боғлайди. Из- лай-излай у боласини бир вайронада топади. Гоҳ чумоли тутиб, гоҳ туфроғ сочиб, гоҳ бойқушнинг сайрашига ҳамдард бўлаётган Мажнунни кўришда- ноқ ҳайратда қолади:

Дедики: «Недин, мисол экин бу,
Субҳоналлоҳ, не ҳол экин бу?»

Мажнун отаси ахтариб келганлигини билгач, оҳ уриб унинг пойига йиқилади. Отаси унга арзу до- дини айтади. Уни «фазлу камол» ва «илму ҳунар» соҳиби бўлишга ундайди. Отасининг ҳамма гаплари- ни эшитгач, у ўз қисматини гўё шарҳлаб дейди:

Бу навъ бало бўлурға жори,
Бўлмас кишининг ўз ихтиёри.
Ишқ ўтики бир шарора ондин,
Тўфон қўпорур бори жаҳондин.
Юз шуълани масканимға урди,
Минг барқни хирманимға урди.
Хирман сари тушти бир шарора,
Куймакдин эмастур анга чора...
Не буйруғинг ўлса сўз демасмен,
Мажнун мену лек Қайс эмасмен.

Ҳа, Мажнун тамоман жунун йўлига чиққан эди.
Навоий бу йўлни ишқ ва камолот йўлигина эмас,
Ватанга раҳнамолик йўли деб ҳам белгилаган:

То тутти жунун йўлин Навоий,
Ким бўлди ватанға раҳнамойи.

ҲИКМАТ — МАЪНО ГАВҲАРИ

Толибларга дурри гуҳар сочдим мано.
Аҳмад ЯССАВИЙ

Маълумки, Аҳмад Яссавийнинг ижодиёти ўзбек адабиёти ва тилининг жуда муҳим бир таркибий қисмини ташкил этади. Аҳмад Яссавий туркий тасаввуф шеърятининг асосчиси сифатида дунёга машҳур. Унинг шеърлари неча юз йиллар мобайнида туркий халқлар томонидан ўқиб, ардоқланиб келинган.

Аҳмад Яссавий XI асрларнинг охирларида Яссида шайх Иброҳим хонадонидан туғилган. Ёшлик йиллари Сайрамда ўтган. Отасининг вафотидан сўнг Аҳмад Арслонбоб номли шайхнинг қўлида тарбия кўрган. Бу тўғрида Яссавий ҳикматларида маълумотлар мавжуд. Улардан бирида:

Етти ёшда Арслон бобом излаб топди,
Ҳар сир кўриб парда бирла букиб ёпди,—

дейилса, бошқа бирида бундай сўзлар айтилган:

Ишққа қадам қўйғонлар Ҳақ дийдорин кўрарлар,
Мусосифат маҳшарда Ҳақдин савол сўрарлар.
Сармаст бўлиб, васфида ҳу зикрини кўрарлар,
Арслон бобом сўзларин эшитингиз, табаррук.

Аҳмад Яссавий кейинчалик Бухорога бориб машҳур мутасаввуф олим Юсуф Ҳомадонийдан тасаввуф илмини чуқур ўрганади ва орадан бир неча муддат ўтгач Туркистонга қайтиб, ўз тариқатига асос солади. Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат» деб аталган шеърлар тўплами тасаввуф ғоялари тарғибига хизмат эттирилгандир.

Алишер Навоий рубоийда бундай ҳақиқатни ифодалаганлар:

Олам эли ичра гап гадо, гар шаҳ эрур,
Не дардки, ул кўнгли аро ҳамроҳ эрур.
«Қуръон» ни тиловат этсун огоҳ эрур,
Эл кўнглига чун даво каломуллоҳ эрур.

Аҳмад Яссавий ҳам худди мана шундай нуқтаи назар билан яшаган ва ҳикматлар айтган. Яссавий ҳикматларининг ахлоқий, фалсафий, илоҳий илдизлари тўғридан-тўғри «Қуръон» ғоялари ва Муҳаммад пайғамбар ҳадисларига бориб боғланади. Аҳмад

Яссавий учун «Ун саккиз минг оламга сарвар бўлгон Муҳаммад» пайгамбар таълимоти элни «ғариб бир-ла етимга» мурувватга чорлаши, «йўлдан озган гумроҳ»ларга тўғри йўл кўрсатиши, «Рост юриган қулни» ғоятда эъзозлаши, «ёлгончилар қавмини уммат»га қўшмаслиги ва оллоҳдан ўзгага тобе бўлмасликка даъват этиши билан оламшумул қимматга эга эди. Агар биз масаланинг бу жиҳатини тушунмасак — Яссавий ижодиётини ҳам холис тушуна олмаймиз. Қадимий туркий адабий ёдгорликларидан бирида ўқиймиз: «Билингким пайгамбар алайҳиссалом уч каррат айдиким: «Дин насиҳатдур». Айтурлар: «Е расулуллоҳ, насиҳат не нарсадур?» Айди: «Мусулмонларга дину имон йўлини ўргатмакдур, Тангрини билмакдур...»

Аҳмад Яссавий ҳикматларида ҳам ҳоким руҳ — насиҳат руҳи. Лекин шоирнинг деярли барча панду насиҳат сўзлари битта мақсадга қаратилган. Бу — мутлақ ҳақиқатни билиш, ҳақни севиш. Чунки «Ҳақни суйган ошиқлар» йўлдан озиб, нафсу дунё учун имонсотарлик қилмайдилар.

Тўғри юрган ошиқлардин худо рози
Ошиқ иши осон эмас қилма бози,
Елгончилар ошиқ мен дер Оллоҳ қози,
Имонини пучак пулга сотар эрмиш,—

дейди шоир.

Инсон учун энг буюк эҳтиёж — Ҳақни англаш эҳтиёжидир. Аҳмад Яссавий ҳикматларида ҲАҚқа ошиқ толибларнинг фикр-қарашлари, хаёл-кечинмалари ифодаланган. Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон»ида ёзилишича, Шайх Абусаид Абулхайрдан «Тасавуф нима?» — деб сўраганларида, у «Бошингда не бўлса, чиқариб ташлаш, қўлингда неки бор, қўлдан бериш ва бошқалардан сенга нима келса, ранжимаслик», деган экан. Нақл қилинишича, ўз замонасининг бузруквори Сирожиддин Қазвиний билан улуғ шоир Мавлоно Жалолиддин Румийнинг муносабатлари унча яхши бўлмаган эмиш. Жалолиддин Румий бир куни Қазвинийнинг қошида «Мен етмиш уч мазҳаб била бирдурмен», деган гапни айтибди. Қазвинийда шоирни шу ақидаси учун ранжитиб, беҳурмат қилиш ғарази пайдо бўлибди. Кейин ўз яқинларидан бир кимсага: «Жамоат ўртасида Мавлонодан сўрағилки, сен мундоқ дебсен?» Агар

икрор қилса, сафоҳат қил ва оғзингдан келгунча сўк ва ранжида қил», — деб буйруқ берибди. У кимса топшириқни бажариб шоирни жамоат орасида саволга тутибди. Румий ўшанда нима деган бўлса «Айтибмен!» — дея жавоб қайтарибди. Келишувга мувофиқ ҳалиги киши Жалололиддин Румийни ҳақорат қилиб, сўка кетибди. Шунда шоир табассум ила «Булар била ҳам бирмен», деган экан.

Мир Алишер Навоийнинг «Насоимул муҳаббат» асарида битилган бу ҳикоятда ҳақиқий мутасаввуф характери учун хос саналган уч хусусият таъкидланган. Биринчиси, тор тушунчали ноҳақ зотлар ранжитганда — ранжимаслик. Иккинчиси, бировни ранжитиш жоиз бўлганда ҳам унга озор етказмаслик. Учинчиси, энг муҳими, бошқа дин ёки ўзга мазҳабдаги одамларни асоссиз камситмаслик. Мутасаввур шахс кофирга кофир деб қараши мумкин, лекин уни таҳқирлаш ва айблаш унинг имон-эътиқодига зиддир. Шарқ тасаввуф таълимотининг умуминсоний меҳру шафқатни ёқлайдиган жиҳатларидан бири мана шудир. Шунинг учун ҳам Аҳмад Яссавий бир ҳикматида:

Суннат эрмиш, кофир бўлса, берма озор,
Кўнгли қаттиқ дилозордан худо безор,—

деб айтган эди.

Тасаввуфнинг руҳи — исломий руҳ. Тасаввуф бошқа дин ва фалсафалардаги илғор ғоя, Руҳ камолоти учун кенг йўл очадиган ёруғ моҳиятларни ўзида мужассамлаштирган. Аҳмад Яссавий ҳиматларини ўқиганда беихтиёр шундай хулосаларга келинади: «Худо — инсон борлигининг энг олий зухуроти. Худо дилда яшайди. Бу Дил илоҳий жозоба касб этмоғи учун оллоҳ инояти-ла тубдан янгиладнади. Мана шунда қалб доирасидаги Инқилоб содир бўлади. Бу — ҳақиқий Ишқ. Одам Ҳақ ва ҳақиқат дардида ўртаниб, ёнмоғи керак. Шу вазифани қай даражада удалай билишига қараб одамнинг одамлигини аниқлаш мумкин. У руҳан мутлақо эркинликка эришиши, ҳар қандай қарамликдан қутилиши лозим. Агар кишида Ишқ бўлмаса, ҳатто салтанат соҳиби сифатида доврўғ таратганда ҳам у қуруқ жасаддир. Чунки «Ишқсизларни ҳам жони йўқ, имони йўқ». Ишққа етмоқ — ўтга тушмоқ.

Ишқ балоси бошга тушса нолон қилур,
Ақлинг олиб, беҳуш қилиб ҳайрон қилур...

Ишқ савдоси — оғир савдо. Бу Савдодан ошиқнинг «уч юз олтмиш» томирига титроқ тушади. У кўнгилни турфа-турфа ҳайронликларга солади. Ва уни «Тун саҳарлар Ҳақ уйғотиб қон йиғлатар, Бедор қилиб ўз ишқиға дил боғлатар». Улуғ Яссавий ана шу бедорликлардан ва оламни нолага чулғавчи ишқий вобасталиклардан сўзлайди. Аҳмад Яссавий ибрат этиб кўрсатган ошиқ, аввало, Руҳи ва кўнгли «бўйи худо»га тўлган ШАХС. Унинг учун дардсиз одам одам саналмаганидек, ишқсизлар ҳам бамисоли ҳайвондир:

Дардсиз одам одам эрмас, муни англанг,
Ишқсиз одам ҳайвон жинси, муни тингланг,—

дея огоҳлантиради у.

Аҳмад Яссавий — ахлоқий поклик ва яхлитлик учун қайғурган донишманд. Яссавий Имон овозини тинглашга, ёмонлик билан яхшиликни фарқлашга, ҳалол нима, ҳаром нима — буни хатосиз билишга, ошиқликда ёлғон даъволарга берилмасликка, тўғрилиқни ёқлаб, эгриликдан бўйин товлашга ўргатади. У нодонлик, бағритошлик, пинҳона ёвузликлардан кўп нолийди. Ҳар қанақа иллат ва қабоҳатнинг илдизи одамнинг онгида қуриб битиши керак. Ана ўшанда ҳеч қандай ғайриинсоний майл ва ноқисликлар одамлар аро муомала-муносабатларда кўкариб турмайди. Бунинг улуғ чораси — илоҳий Ишқ, дейди Яссавий ҳикматларининг мантиғи. Чунки, биринчидан, «Тўғри юрган ошиқлардин худо рози». Иккинчидан, муҳаббат шавқидан хабардор киши «Ҳаром-ҳариш йиғиш молга» қувонмоқдан бутунлай ҳазар қилади. Ниҳоят у «Нафс илгида хароб, адо» бўлмоқдан ўзни қутқариш изтироблари билан яшайди. Шу зайлда «муҳаббатсиз халойиқдин» қочган ошиқ ҳатто дўстидан ажралганда ҳам ҳеч нима йўқотмайди. Балки юксак Руҳ эҳтиросидан маҳрум ожиз дўстдан кўра ишончли ва қудратли ДУСТга қалбан қаттиқроқ боғланади. Ва бундай юрак табиий равишда ғафлату иллатлардан тозалана боради. Бу тушунчалар эса ҳар бир сўфий ижодкорнинг матлаби. «Эътиқодингни кундалик турмуш ташвишларидан баланд қўй, лаҳзалик ёки ўткинчи лаззату фаро-

ғатларга илоҳий ҳиссиётларингни қурбон этма», — дейди сўфий шоир.

Худога муҳаббат, охири нафасгача шу севги гами билан кун кечириш, тавбаю тазарру, сабру тоқат ва маънавий шижоат, ёлғизликдаги хаёл ва тасаввур камолоти, тўғрилиқ ва самимият, нафсдан ғолиблиқ, фақру фано — булар тасаввуфдаги бош масала ҳамда талаблар. Аҳмад Яссавий ҳикматларининг мавзу мундарижаси худди шу ғоя ва масалалар талқинидан таркиб топган.

Худовандо, мени солғил ўз йўлингго,
Нафс илгида хароб, адо бўлдум мано.
Фиску фужур тўлиб-тошиб, ҳаддин ошти,
Ғарқоб бўлиб исён ичра қолдим мано.

Демак, Худо йўли — халоскорлик йўли. Бу муқаддас йўлга кирган киши албатта, «молин кўриб ҳаво» қилган, «манманликдин ул даъвойи худо»ликни билдирган ножинслар сафидан узоқлашади. Ва у нафсга қарши курашиб, бемалол «Ҳозир сан деб нафс бошини янчдим мано», дея олади.

Фиску фужур тўлиб-тошиб, ҳаддин ошти.

Бу фожиага қарши чора йўли нима? Ҳақ йўлига содиқликдир. Фақат «Ҳаққа ошиқ бўлгон қуллар»гина доим бедор бўлиб, исён ичра ғарқоб қолсалар ҳамки, фиску фужурни охиригача лаънатлайдилар.

Аҳмад Яссавий ҳикматларидаги мистик йўналиш ўзига хос бўлиб, у ўз даври кишиларининг Имон эҳтиёжи ва орифона мушоҳадалари билан тўла уйғун шаклга эга. Яссавий мистик тажрибаларининг замирида қўрқув ва кучсизлик эмас, балки инсондаги ошиқона кучнинг устунлиги, илоҳий ишқ безаволлигини тасдиқлаш ғояси ётади. Ушбу ғоя Яссавийнинг ахлоқий-дидактик қараш ва тушунчаларини бошқарибгина қолмасдан, ҳамини ичдан нурлантириб туради. Унингча, Ҳақ ёдини унутмаган фақир «луқма ҳалол» талаб қилиб, «емас ҳаром». Шундай ҳалолликда у абадий яшаш сирларини кашф этади:

Валлоҳ — биллоҳ дунё ҳаром олмоғонлар,
Гўр ичинда ул қул ҳаргиз ўлмас бўлур.

Рус олими П. Петрушевскийнинг қайд этишича, инглиз шарқшуноси Р. Никольсон XI асргача бўлган

ёзма манбалардан тасаввуф, яъни сўфизм тушунча сининг етмиш саккиз маънодаги талқинини аниқлаган экан. Шу далилнинг ўзиёқ тасаввуфга доир нуқтаи назарларнинг нақадар хилма-хил эканлигини тасдиқлайди. Тасаввуфнинг бир қаноти мистицизм бўлса, яна бир қаноти аскетизм. Бироқ унинг марказида пантеизм — ваҳдати вужуд ғояси туради. Шунинг учун тасаввуф тадқиқида тарихчи, диншунос, файласуф, адабиётшунос ва психолог олимларнинг ҳамкорликлари бағоят муҳимдир. Ушандагина Аҳмад Яссавий сингари дунёқараш мураккаб сўфий шоирларнинг асарларини тўғри ва холис баҳолаш мумкин. Эшик болта биланмас, калит билан очилади. Аҳмад Яссавий меросини ўрганишда шу оддий ҳақиқатга ҳам риоя қилинмади. Шахсга сиғиниш, турғунлик замонларида илм аҳли онгида ҳам худпарастлик, ақидабозлик кенг илдиз ёзди. Бу эса бадиий ижоддаги «қалтис» ва «зарарли» ҳодиса ҳамда йўналишларнинг моҳиятини очишга монелик қилди. Аҳмад Яссавий ижодиёти ўтмиш адабиётининг «хавфли» майдонига айлантириб қўйилгандики, бу ҳақдаги «илмий» нақллар ҳам икки томчи сувдай бир-бирига ўхшашдир: Яссавий инсонларни «ўлмасдан бурун ўлишга, дунёвий ишлардан қўл тортиб, тарки дунё қилишга чақиради». Яссавий «реакцион шайх, феодал гуруҳларнинг дунёқарашини ифодалаб, ислом динини, бадбинлик ва таркидунёчиликни тарғиб этган» ва ҳ. к.

Аҳмад Яссавий бир ўринда «Олло дедим шайтон мендан йироқ қочди, Ҳойи ҳавас моумонлик турмай кўчди», дейди. Бунда «олло» демакдан асосий мақсад гуноҳ ва ёмонликларга рағбатлантирувчи «шайтон» васвасаларига учмасдан, манманлик, кибр, «ҳойи ҳавас» ҳирсларини туб илдизи билан йўқотишдир. Ахлоқ жиҳатидан маҳбуби азалдан ҳар қанча ўрнак олса арзийди. Оқилу доноликда у ягона. Унинг хулқий камолотига тенг камолот йўқ. Комилликдан ҳузурланиш унда, эркинликда намуна кўрсатиш ундан. Худо мислсиз халоскор. «Олло» деган одам нафси золимни ҳам енгиши муқаррар. Аҳмад Яссавий «Золим агар жафо қилса олло дегил, Илкин очиб, зоре қилиб, бўюн сунгил», деганида мазлумларни «золимларга қарши бош кўтармаслик» ва ҳар қандай курашдан воз кечишга ундамаган, балки ғаддор нафснинг устидан бутунлай ғолиб ке-

лиш чорасини ўргатган. Акс ҳолда мана бу ҳикмат юқоридаги сўзларнинг давомидай ўқилмасди:

Ошиқликни даъво қилиб юролмадим,
Нафсдан кечиб мен амрини қилолмадим,
Нодонликда Ҳақ амрини билолмадим,
Ҳар не қилсанг ошиқ қилгил, парвардигор.

Аҳмад Яссавий даври билан бизнинг асримизни саккиз юз йилдан ортиқ тарихий масофа ажратиб турибди. Унинг дунёқарашини шакллантирган муҳит талаблари ва ахлоқий-фалсафий, диний-руҳий тушунчаларини ҳисобга олмасдан уни танқид қилишга ҳеч кимнинг ҳуқуқи йўқ. Истаймизми, истамаймизми Аҳмад Яссавий сингари даҳоларни ислом динидан ажратиб бўлмайди.

Аҳмад Яссавий халқ бошига кўп қийинчилик ва мусибатлар ёғдирилган замонларда яшаб, ижод қилди. У турк ҳукмронлари — қорахонийлар билан қорахитойлар ўртасидаги урушлар ва шу жангларнинг даҳшатли оқибатларини кўрган, шеърларида бу фожиаларга муносабатларини билдирган. Уни қайнаган ижтимоий, фалсафий, ахлоқий, диний муаммоларнинг деярли барчаси «Девони ҳикмат» асарида акс садоларини топган. Шулардан айримларини шарҳлаб ўтайлик.

Олимларнинг эътирофларига кўра, гуноҳ масаласига диққатни тортмаган, гуноҳни англаш, ундан халос бўлиш омилларини кўрсатмаган бирорта ҳам дин йўқ экан. Исломи дини бўйича, гуноҳнинг аввали ахлоқ қоидаларидан чекинмоқ, имон ва диёнатга хилоф иш тутмоқдир. Шу маъноларда гуноҳ, биринчи галда, инсоннинг ўз-ўзига зулм ўтказиши, гуноҳ — ахлоқдаги кучсизланиш. Гуноҳкорлик қонуний тарзда одамнинг ўзига нисбатан нафрат пайдо қилади. Нафрат гуноҳдан қутқазади ҳам. Ҳатто баъзи христиан ва насроний мистиклари гуноҳни эзгуликнинг зарурий воситаларидан деб санашган экан. Уларнинг таълим беришларида, одам гуноҳ қилиб, кейин гуноҳини аниқ белгилаб, уни бартараф этишда қўрқмасдан ҳаракат эта олса чинакам инсонга айланаркан. «Гуноҳ дарди касал қилди, бемор бўлдум», дейди Аҳмад Яссавий. Еки унинг куйидаги фикрларига диққат қилинг:

Сенга аён амалсизман, кўпдур гуноҳ,
Жумла малак ёзуқларим билди, дўстлар.

Гуноҳга иқрорлик — покланиш демак. Лекин гуноҳкорлик ёлғиз айбларингга иқрорлик деганигина эмас, **МОҲИЯТ**ни англаб, **Ҳақиқат**нинг муқаддас эшигига калит солиш ҳамдир. Гуноҳ ҳиссиётлари **Аҳмад Яссавий** ҳикматларида ислом динининг қалбини идрок этиш истаклари билан ҳам чатишиб кетгандир.

Аҳли дунё халқимизда саховат йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ,
Дарвишларни дуосида ижобат йўқ,
Турлик бало халқ устига ёғди, дўстлар.

«Девони ҳикмат»да танқидий оҳангларда айтилган бундай тўртликлар ҳам анча. Уларда инсон камолотига шикаст етказадиган нодонлик, нафспарастлик, риёкорлик, бедардлик, ғийбат ва бўҳтон сўзлаш каби тубан хислатлар кескин фош этилади. Улар бугун ҳам онг ва ахлоқдаги чиркинликларни поклашга, фаришталик даъвосидан кечиб, гуноҳкорликни тан олишга таъсир ўтказди.

Аҳмад Яссавийда шундай байт бор:

Ошиқларнинг кўз ёшидур боғу бўстон,
Булбуллари сайрар анда ҳазор дoston.

Аҳмад Яссавийнинг шеърияти **Ҳақ** ишқида ёнган, кўнгли **Азобга** тўла, азобларида ўзлигига қайтгучи, ўзлигига қайтган сайин нуқсонсиз ва олий мавжудликка интиладиган чинакам ошиқларнинг кўзёшларидан яралган боғу бўстондир. Мен уни муҳаббат ва маърифат бўстони деб атагим келади.

1989

МАВЛОНО ГАДОИЙ

Ўзбек классик шеърияти ёрқин истеъдодли шоирларга бой. Мавлоно Гадоий ана шулардан бири. Гадоий тахминан 1403—1404 йилда дунёга келиб, 90 йилдан ортиқ умр кечирган. Гадоийнинг туғилган йилини аниқлаш илмда турли хил мунозарали қарашларга сабаб бўлди. Филология фанлари доктори Э. Рустамов Гадоий тахминан 1360 йилларда туғилган бўлиб, Абулқосим Бобур саройида хизматда бўлган пайтларида 96 ёшлардан ошганлигини айтади.

Э. Рустамов бу даъвосини далиллаш мақсадида Гадоийнинг бир қасидасидан фактлар ҳам келтиради¹.

Филология фанлари номзоди С. Ғаниева Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» тазкирасидаги Гадоий ҳақида билдирилган маълумотлар ва ушбу асарнинг ёзилиши санасига суяниб, шоирнинг туғилган вақтини 806 (1403—1404) йилларга тўғри келади деб белгилайди². Шунга яқин фикрни ўз вақтида туркшунос Я. Экман ҳам олға сурган экан. Гадоий қасидасининг адресатига келганда, С. Ғаниева Э. Рустамов билан мунозарага киришиб, қасида Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳнинг фарзанди Халил Султонга эмас, балки Темурнинг катта ўғли Жаҳонгирнинг набираси (Муҳаммад Султоннинг тўнғич ўғли) Халил Султонга бағишланганлигини ҳукм қилади.

«Гадоий» китобининг муаллифи Э. Аҳмадхўжаев бу масалани атрофлича ўрганиб Я. Экман, С. Ғаниеваларнинг тахминлари тўғрилигини қувватлайди. Бизнингча ҳам Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»нинг Гадоий ҳақида маълумот берувчи қисмини Ҳиротда Абулқосим Бобур ҳузурида яшаган даврида тузган дейиш ҳақиқатга тўғри келмайди. Демак, «Мажолисун-нафоис» ёзилганда Гадоий 90 ёшдан ошган экан, шунга кўра шоирнинг таваллудини 1403—1404 йил атрофида белгилашни биз ҳам ҳақиқатга яқин биламиз.

Гадоийнинг ҳаёти ва ижодиётига доир маълумотлар тарихий манбаларда ниҳоятда кам сақланиб қолган. Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» тазкирасидаги қайдлар бу жиҳатдан жуда қимматлидир. Навоий ёзади: «Мавлоно Гадоий — туркигўйдур, балки машоҳирдиндур. Бобур мирзо замонида шеърни шуҳрат тутти. Бир навъи айтур ва анинг машҳур матлаъларидан бири будурким:

Оҳким девона кўнглум мубтало бўлди яна,
Бу кўнгулнинг илкидин жонға бало бўлди яна.

¹ Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963. Шу муаллиф. Гадоийнинг бир қасидаси ва «Мажолисун-нафоис»нинг ёзилиш тарихи. «Ўзбек тили ва адабиёти» журн. 1967, 2-сон.

² Ғаниева С. Яна Гадоийнинг қасидаси ва «Мажолисун-нафоис»нинг ёзилиш тарихи тўғрисида. «Ўзбек тили ва адабиёти» журн. 1972, 5-сон.

Мавлононинг ёши тўқсондин ўтибтур. Бу матлаъ анингдурким:

Дилрабо сенсиз тириклик балойи жон эмиш,
Ким, онинг дарди қошида юз ўлум хайрон эмиш».

Навоий кекса замондош шоирнинг шуҳратини самимият билан таъкидлайди. Келтирилган байтлар ҳам бу баҳонинг ҳаққонийлигини тасдиқлашга қодир.

Кейинги йилларда Мавлоно Гадоий ҳаёти ва адабий фаолиятига эътибор анча кучайди. Шоир ижодини илмий нуқтаи назардан тадқиқ этиш, адабиётимиз тарихидаги ўрнини белгилаш ва бадиий ижодини халққа етказишда Э. Рустамов, С. Ғаниева, Э. Аҳмадхўжаев каби олимлар томонидан хайрли ишлар амалга оширилган.

Гадоийнинг шеърлари илк марта Я. Экман томонидан 1960 йилда Туркияда чоп этилди. Экман шоирнинг Париж Миллий кутубхонасида сақланган ягона девонидан 50 та шеърни танлаб нашр эттирган эди. Шу нашрдаги шеърлар кейинчалик Гадоийнинг Ўзбекистонда босилган китобчасига асос бўлди. Шоирнинг тўлиқ девони аввал чет элда, кейинроқ Тошкентда тўла босилди. Бу мажмуанинг асосий таркиби ғазал жанридаги шеърлардан иборатдир.

Истеъдодли шоирларга хос муҳим фазилатлардан бири шундаки, улар қайси давр ва қайси адабий мактаб вакили бўлмасинлар, доимо халқнинг қалбига, маънавий-эстетик олами марказига яқин турадилар. Еки имкон доирасида шунга интиладилар. Гадоий худди шундай шоирлардан бўлган. Шоир шеъриятининг нафаси унинг давр, замон руҳидаги силжишларни, халқ диди ва завқидаги юксалиш тўлқинларини яхши идрок эта олганлигидан далолат беради.

Маълумки, ўн бешинчи аср — ўзбек дунёвий адабиёти учун олдингига нисбатан юксалиш, янги тараққиёт босқичларига дадил интилиш асри бўлган эди. Адабиёт, жумладан шеърятнинг равнақи учун ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётда қулай вазият вужудга келди. Тарих Навоий ва унга замондош шоирлар зиммасига ҳаммадан олдин шеърят воситасида ўзбек тилининг қудрати, улугворлиги ва шукуҳини янада ёрқинроқ миқёсларда намоиш қилиш вазифасини юклаган эди. Шунинг учун

ҳам Алишер Навоий «Муҳокаматул луғатайн» аса-рида «...Хулоғухон замонидан султон соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳ-руҳ султоннинг замонининг охиригача турк тили билан шуаро пайдо бўлдилар», деб Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Саккокийлар қаторида Гадоийнинг номини ҳам айтиб ўтган.

Маълумки, ғазал классик шеърятдаги етакчи жанрлардан ҳисобланган. Замондош шоирлар ижо-дида бўлганидек Гадоий ҳам ғазал жанрида самара-ли қалам тебратган. Шоир ғазалларининг бош мун-дарижаси — ишқ, ҳаётга оташин муҳаббат. Шунинг учун ҳам шоир дунё воқеа-ҳодисаларини ошиқ юра-ги билан қабул қилади. Гадоий лирик қаҳрамони-нинг идеали қуйидаги байтда ўз аксини топган де-йиш мумкин:

Ишқ дарди зарраи гар кам бўлур, жоним чиқар,
Е илоҳий, то қиёмат бўлмасин кам дарди ёр.

Бу дарднинг замирида вафо ва садоқат, гўзаллик-ни қадрлашдек покиза фикру ҳислар ётади. Шоир-нинг ҳар шеърида эзгуликка ва ҳаёт файзларига чанқоқлиқ кайфиятлари белгиловчи эҳтиросли куч шаклида сезилиб туради.

Оҳким, девона кўнглум мубтало бўлди яна,
Бу кўнгулнинг илкидин жонга бало бўлди яна.
Дўстин ойирди бу чархи жафо густар яна,
Эй дариго, ҳожати душман раво бўлди яна...

Шеърятда тавсиф эмас, тасвир ҳал қилувчи аҳа-миятга эга. Истеъдодли шоир бу усулларнинг чега-расини яхши англайди. Ва моҳиятни образлар тили билан тасвирлашга интиладики, бунинг учун сўзга сўнмас меҳр, энг муҳими, маҳорат керак бўлади. Гадоийнинг тасвирлари жонли ва бўёқли. Шоир ға-залларида сўз ва образлар воситасида руҳий манза-ралар чизади, ошиқона фикру мулоҳазаларни ифо-далайди. Ғазалларидан бирида у ошиқнинг маъшу-қа васлини соғиниб, «қон ичинда дам-бадам қайнаб» тошган ҳолатини тасвирлаб, шундай дейди:

Чун Гадо девона бўлди, йўқтур ондин яхшироқ —
Ким, сочингни тутқамен, бўйнига занжир этгамен.

Ёр ҳажрида ошиқнинг даволаник дардига йўли-қиши янгилик эмас. Буни бошқа шоирлар ҳам ёзиш-

ган. Девона ошиқнинг маъшуқага қарата «Ким, сочингни тутқамен, бўйнига занжир этгамен» деган гапи — янгича шоирона фикр. Шунга яқин ҳолат қуйидаги байтда ҳам кўринади:

Кўзларимнинг жўйборинда бутар ҳар дам-бадам,
Оразингнинг ҳасратиндин гоҳ қизил гул, гоҳи оқ.

Бу ерда лирик қаҳрамон «оҳу вовайло» тортиб йиғладим демайди. Ҳолбуки, унинг кўзёшлари ариқ бўлиб оққан. Маъшуқа оразини соғиниш унинг васлига интизорлик билан кўз тикиш ҳақида ҳам ҳеч гап айтилмаган. Аммо шоир қандай мақсадни хаёлга келтирган бўлса образли бир тасвирда уни ўқувчига етказа олгандир. Баъзи тадқиқотчилар Гадоий шеъриятида ижтимоий йўналишдаги маънолар кам ўрин топганлигини ёзишади. Тўғри, шоир шеъриятида ижтимоий мазмун салмоқли эмас. Лекин у бу йўналишдаги қарашларини ўзига замондош қаламкашлар ижодида бўлганидек, ишқ мавзуси билан боғлаб, ғазалларининг айрим-айрим байтларида ифода лаб ўтган. Мана, у бир ғазалида нима деб ёзади:

Бир йўли мискин Гадо аҳволин абтар қилдилар,
Дарди ҳижрону жафойи чарху жаври рўзгор.

Гадоийнинг кўпгина ғазалларида «дарди ҳижрон» билан «жаври рўзгор», «жаври замона», «жаври фалак», «жафойи гардиши гардун», «жаври фироқу дарди ёр» изтироблари бир оқимда қўшилиб келади. Умуман, Гадоийнинг замон ҳодисаларига очиқ шуур билан нигоҳ ташлаб, ҳаётнинг паст-баландларини тўғри баҳолаб, эътиқод ва ғурурга содиқ яшаганлигини кўрсатувчи ғазаллар унинг девонида тез-тез учрайди.

Гадоий лирикасида инкор этиш, айблаш руҳи кучли. Шоирнинг лирик қаҳрамони аввало «шум рақиб»ни — кўп тубанликларнинг рамзи — ағёрни қаттиқ қоралайди:

Эшикинга мен Гадони келмасун дер шум рақиб,
Филҳақиқат ит эмиштек, насли одам кўрнадур,—

деб нолийди у. Гадоий рақибни умумлашма образга айлантирган. Шоир рақиб юзини кўриб «Бу не такаббуру, ну ужбу, не ғурур» деб ажабланаркан, буни юзлаб, балки минглаб такаббуру ужбуларга билдирилган муносабат ўрнида қабул қилиш керак.

Бундай гапни «тақвони кўп лоф этган» носих ва зоҳидларни фош этувчи сўзлар хусусида ҳам айтиш мумкин. Баъзи шоирлар ғазалларида аввал зоҳид ва носихлар ақидасига тегишли бирор бир гапни тилга олиб, шундан кейин ўзларининг қарши тушунчаларини ифодалайдилар. Еки фикрни мунозара услубида талқин этадилар. Гадоий ҳам шундай характердаги шеърлар яратган, бироқ бу усул етакчилик қилмайди унинг ижодида. Шоир май темасини куйлаганда ҳам, ҳаёт ва табиат гўзалликларига даъват этганда ҳам гўё холис туриб қалам тебратади.

Васли нигору фасли баҳору шароби ноб,
Ҳар кимга даст берса, зиҳи баҳти камёб.
Бўстону боғ фарқина кўрким, не тортадур,
Ҳар дам-бадам такаллуф учун соябон саҳоб...

Бу ғазал бошдан-охир баҳор завқларини олқиш-лаш, ҳаётий қувончларга даъват қилиш туйғуси билан ёзилган.

Гадоий шеърятдаги мавжуд адабий-бадий анъаналар чегарасини ёриб ўтгани йўқ. Лекин шунга қарамасдан, шоирнинг тасвирларида янгиликка интилиш, ҳаётга мумкин қадар яқинлик ёрқин кўринади. Айниқса табиат фасллари, Ҳирот шаҳри, унинг «жаннат ҳаво» боғлари, гўзал хиёбонлари мадҳ этилган ғазаллар бу жиҳатдан эътиборлидир.

Қоф тоф Қоф жаҳон кезганда сайёраи хирад
Кўрмади шаҳри Ҳироту Боғи Зоғондин латиф.
Нечаким жаннат ҳавоси бўлса алҳақ дилкушой,
Бўлмағусидур вале Боғи Хиёвондин латиф.

Шоир девонида бундай ғазаллар анча. Улар орасида шоирнинг суюкли шаҳридан жудоликдаги соғинч изтироблари билан битилганлари ҳам бор:

Эй малоҳат бобида боштин аёқ оби ҳаёт,
Сенсизин, валлоҳ, манга айни мамот эрур-ҳаёт.
Рашки боғи жаннат эрмиш, билмадук қадрин, дариг,
Шайа лиллоҳ Ҳиёвону ҳаббазо, шаҳри Ҳирот...

ёки:

...Жўйи Навнунг суйи эрмиш кавсар шаксизин,
Равзаи ризвон дағи Боғи Хиёвон, алвидо.
Эй даригоким, тағофул бирла кечти мунча умр,
Билмадим қадри Шимолу Боғи Зоғон, алвидо.

Шоир бир ғазалида Ҳиротга меҳру муҳуббатим зўрлигидан шундай мартабага етибманки, «Ким, менинг кўзимга бир хосча кўрунмас коинот», дебди. Бу — она диёр ва қадрдон элга садоқатдан туғилган юксак гап.

Гадоий лирикасининг яна бир жиҳатини алоҳида таъкидлаш керак бўлади. Бу — унинг табиатга бўлган фаол муносабати. Шоир барча фаслдан «айёми шариф» — ёзни ортиқ қадрлайди. Чунки унинг талқин қилишича:

Ез фасли айш учун ташхис қилғондур ҳақим,
Сокиё, хуш тут майн сафоки, дилбардур ҳариф...

Гадоий — маҳоратли ғазалнавис. У мавзуга муносабатда, фикр ифодасида, поэтик образларни топиш ва қўллашда, оҳанг ва вазн мувофиқлигига риоя этишда доимо ҳақиқий санъат талабларида иш юритган. Бугина эмас, у ғазалларининг гоёвий-ҳиссий таъсирчанлигини кучайтириш, маънони жозибали оҳангларда ифода этиш учун шарқ классик поэтикасидаги таносуб, тазод, ташбеҳ, талмеҳ, ирсоли масал каби қатор шеърий санъатлардан моҳирлик билан фойдаланган. Шоирнинг вазн, қофия ва радиф қўллашдаги маҳорати ҳам тадқиқотчилар томонидан ҳаққоний тарзда юксак баҳоланган. Гадоий ғазалларининг тили содда, равон, кўп ҳолларда халқнинг оғзаки нутқига яқиндир.

Сендин не ёшурай, сувсамишдур кўнгул, басе
Лаълинг учунки, манбаи оби зулол эрур...
Ийманмайин фиروق ўтида бу жафо била,
Кўйдурмагин мени, бегим, охири вубол эрур.

Бу сатрларда ҳозир ҳам англашилиши қийин сўз учрамайди. «Сувсамишдур кўнгул», «ийманмайин», «охири вубол эрур» — булар жонли халқ тилининг бойликларидандир. Ошиқнинг ёрига қарата, «Кўйдурмагин мени, бегим, охир вубол эрур» дейиши, ишончи самимий, табиати содда одамларнинг ёлваришидай эшитилади.

Ийглаю борсам эшикига Гадолиғ қилғали,
Бағри қотқунча кулуб айтур: «Бало берсун санго».

«Бало берсун санго» — бу ибора гўё калит вази-фасини бажарган. Уни эшитган заҳоти ўқувчи кўз ўнгида ёр эшигига гадолиғ қилгани келган ошиқ-

нинг ҳолати ҳам, «бағри қотқунча» кулиб турган маъшуқанинг қиёфаси ҳам равшанлашиб кетади.

Гадоий адабий меросидан бизгача тўлиқ бўлмаган бир қасида, бир мустазод ва беш қитъа ҳам етиб келган. Қасида теурий шаҳзодалардан Халил Султонга бағишланган. Унинг 13 байтдан иборат мавжуд парчаси, шаҳзода мадҳи баҳонасида адолат, мардлик, ҳиммат, ростлик сингари масалаларга диққат қилинганлигидан шаҳодат беради. Шоирнинг мустазод ва қитъалари янада характерлидир. Айниқса, унинг мустазоди илҳом ва маҳорат билан ёзилган:

Эй гамзаси фитна, кўзи фаттон, ўзи офат
раҳм айла бу жона,
Хатм ўлди санга салтанати мулки латофат,
эй шоҳи яғона.
Шаксиз, бу юрак қонина парварда бўлубтур,
ул лаъли равонбахш.
Пайдоу муайяндур, аё кони зарофат,
кўп қилма баҳона...

Мавлоно Гадоий ўзбек адабиётида Навоийгача етишиб чиққан истеъдодли шоирларимиздан Лутфий, Атоий, Саккокийлар қатори классик шеърят тараққиётига салмоқли ҳисса қўшди. Гадоий ғазалиётида дардли оҳанглар кенг ўринни ишғол этса-да, улар инсонни ишқ ва эзгуликка чорлайдиган ёлқинли оҳанглардир. Мана шунинг учун ҳам шоир шеърлари ўз давридаёқ халқ ўртасида кенг доврўғ тартган эди. Ва шу доврўгини абадий сақлаб қолади.

ОЛИМНИНГ БАДИИЙ ОЛАМИ

Мен бирор бир кичик гўшада эмас, жумлаи жаҳонда яшамоқ учун туғилганман.

ДЕМОКРИТ

Маълумки, дунё фани ва маданиятининг олтин бешиги ҳисобланган кўҳна Шарқ кўплаб буюк алломаларни вояга етказиб берди. Улар орасида Шайхурраис Абу Али ибн Сино номи алоҳида мавқега эга.

Ибн Сино табобат, фалсафа, мантиқ, табиатшунослик ва илмнинг бошқа кўплаб соҳаларида яратган ўлмас кашфиётлари билан Ўрта Осиё халқлари маданиятини беқиёс даражада юксакликка олиб чиққан. Ибн Сино ижодиёти тадқиқотчиларининг

маълумотларига қараганда, аллома асарларининг умумий сони 300 дан ортиқ бўлиб, уларнинг асосий қисми фалсафа ва тиббиётга бағишланган. Бироқ бу асарларнинг ярмидан кўпчилиги бизгача етиб келмаган.

Ибн Сино илм билан бадиий ижодни қўшиб олиб борган сўз санъаткори эди. Унинг «Тайр қиссаси», «Саломон ва Ибсол», «Ҳайй ибн Яқзон» каби фалсафий қиссалари машҳур, турли жанрларда яратилган шеърий дурдоналари эса ҳамон шавқ билан ўқилади.

Шарқ адабиётининг улкан билимдони Садриддин Айний Ибн Синонинг «шеърият ва адабиёт билан шуғулланиши, шунчаки ҳавас бўлмай, балки «буалиёна» бўлган»,— деб таъкидлаган эди. Кейинги даврларда юзага келган тадқиқотларда ҳам Ибн Сино шеърияти ва насрий асарлари таҳлилида муҳим гаплар айтилган.

Қасида, қитъа, рубоий, фард сингари қатор шеърий шаклларда ижод этган санъаткор сифатида Ибн Сино Шарқ адабиёти тарихидан муҳим ўрин эгаллаган эди.

Тарихдан аёнки, араблар Ўрта Осиёни истило эта бошлаган даврларда бу муаззам юрт ўзининг ҳар жиҳатдан қудратли марказлашган давлатига эга эмас эди. Бир вақтлар кучга тўлган шухратли сўғд ва турк давлатлари аллақачонлар парчаланиб, кўплаб майда хонликларга бўлиниб кетган эди. Бу хонликлар эса юрт иқболи ва истиқболини юксалтириш учун бир мақсад йўлидан юрмас, баъзан арзимас манфаатлар илинжида бир-бирларини талар, сўяр, меҳнаткаш оммани оғир жафоларга дучор этар эдилар. Ўрта Осиё қисматидаги мана шу бўлиниш, давлатлар ўртасидаги ўзаро қирғин урушлар арабларга ўз мақсадларини амалга оширмақ учун қулай шароит яратиб берди. Тарих саҳнига бутун дунё ҳукмронли бўлиш ишончи билан чиққан араблар катта ҳарбий куч билан Ўрта Осиё тупроғига бостириб қира бошладилар, 673 йил Убайдулло бинни Зиёд сардорлигида Жайхундан ўтиб, Бухорога ҳужум қилдилар. Улар «босиб олган мамлакатларнинг қарийб ҳаммасига қараганда маданиятлироқ»¹ бўлган Ўрта Осиёга кирганларида бу юртнинг моддий бойликларини талаш, халқни қириб юбориш билан қаноат қилма-

¹ И. Ю. Крачковский. Избр. соч., т. 1 М.—Л., 1955, стр. 1966.

дилар. Унинг ўтмиш тарихига ҳам ўт қўйдилар. Қутайбанинг қадим Хоразм тупроғида қилган шундай ваҳшийлиги ҳақида Абу Райҳон Беруний ёзади: «Қутайба Хоразм хатини яхши билган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилиб юборган эди. Шунинг учун у (хабар ва ривоятлар) ислом давридан кейин ҳақиқатни билиб бўлмайдиган даражада яширин қолди».¹

В. Г. Белинский «... бошқа халқ билан ҳар гал яқинлашганда ўз мустақиллигини йўқотиб қўйишдан қўрқиб-писиб турадиган халқ ночор халқдир»² — деган эди. Тарих ўтмиш аждодларни араблар билан фақат яқинлаштиради, уларнинг аёвсиз зулмига ҳам маҳкум этди. Аммо халқ ўз миллий давлати, маданияти, эрки учун курашди. Ниҳоят, IX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё ерларини бирлаштирган сомонийлар давлати вужудга келди. Худди шу даврлардан илм-фан, санъат ва адабиёт аста-секин тараққий қила бошлади. Исмоил Сомоний ҳукмронлигидан бошлаб салтанат пойтахтига айлантирилган Бухоро, Ибн Синонинг замондоши, машҳур олим ва шоир Абу Мансур ас-Саолибий таъбири билан айтганда, «... шон-шухрат макони, салтанат каъбаси ва замоннинг машҳур кишилари жамланган ер юзи ва ўз даврининг фозил кишилари йиғилган жой эди».³

Дарҳақиқат, ўша замонларда Бухорода маданий ҳаёт анча ривожланди. Фалсафа, тарих, тилшунослик, математика ва фаннинг бошқа кўплаб соҳаларида йирик олимлар, янги тараққиёт йўлига кирган ёзма адабиётнинг истеъдодли вакиллари етишди. Буюк олим ва санъаткор Абу Али ибн Сино ҳам сомонийлар замонининг фарзанди эди.

Ибн Синода адабиётга қизиқиш туйғуси жуда эрта пайдо бўлган. Ибн Сино таржимаи ҳолида Бухоро ҳукмдори Нуҳ бинни Мансур кутубхонасининг (олим бу кутубхонада мутолаа қилиш учун амирдан махсус рухсат олган эди — И. Ҳ.) алоҳида бир хона-

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, 1 том, Тошкент, 1968, 72 бет.

² В. Г. Белинский. Танланган асарлар. Тошкент, 1955, 374-бет.

³ Абу Мансур ас-Саолибий. Иатимат ад-даҳр. Тадқиқ қилувчи, таржимони, изоҳ ва кўрсаткичларни тузувчи И. Абдуллаев. Тошкент, 1976, 4-бет.

сида арабча шеърӣ ва насрий асарлар сақланганлиги, ёшлик йилларида у илмий китоблар билан бир қаторда ўша асарларни ҳам қунт билан ўқиб ўрганганлигини ёзади.

Араблар истилосидан сўнг форсий тил маданий ҳаётнинг деярли барча жабҳаларида ўзининг ҳукмронлик мавқеидан маҳрум этилган бўлса ҳам, Ибн Сино даврига келиб бу тил ўз ҳақ-ҳуқуқини яна тиклай бошлади.

«Маҳмуд Ғазнавий форсий тилни давлат-маҳкама идораларидан суриб чиқарган XI аср шароитида, — деб ёзади И. С. Брагинский, — она тилига муҳаббат актив намоишкорлик характерида қабул қилинар эди. Ибн Сино барча «одоб» қоидаларини бузиб, нафақат шеърлар, балки бир неча фалсафий асарларини ҳам ўз она тилида ёзди».¹

Ибн Сино шеърятда ҳассос шоир, насрда моҳир ёзувчи. Адибнинг «Тайр қиссаси», «Саломон ва Ибсол», «Ҳайй ибн Яқзон» (Уйғоқ ўғли Тирик) қиссаларини ҳеч иккиланмасдан ўша давр насрий адабиётининг яхши намуналари дейиш мумкин».²

«Тайр қиссаси» — мажозий-фалсафий асар. Унда Ибн Сино қушлар ҳаётидаги воқеаларни тасвирлаш орқали инсон эрки, ҳурликка интилиш ғоясини қўяди. Тўғри, Ибн Сино қиссада инсон эркини «буюк подшоҳ» — туб моҳиятда оллоҳ хоҳиши билан белгилайди. Лекин гарчи мажозий маънода бўлса ҳам, бу — озодлик ғоясида асар ёзилиши ғоятда илғорлик эди.

«Тайр қиссаси»нинг муқаддимасида шундай бир ҳикматли гап айтилган: «Қасамёд этиб айтаманки, одамнинг фариштаси шаҳватни даф қилишда шакшубҳасиз собит қадамдир. Унинг оёқлари жимога юрмайди. Агар кишидаги инсонийлик ёмонлик оҳанграбоси бўлмиш шаҳватни қайтаришга ожизлик қилса, ундай одам ҳайвондан ҳам паст туради». Худди мана шу маъно Ибн Синонинг иккинчи қиссаси — «Саломон ва Ибсол»да бадий аксини топган. Қиссанинг мухтасар мазмуни бундай: Саломон укаси Ибсолни ўз фарзандидай тарбиялаб, унга «барча

¹ Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии, М., 1956, стр. 293.

² Қаранг: Ирисов А. Абу Али ибн Сино ҳаёти ва ижодий мероси. Тошкент, 1980.

фанлардан таълим беради». Бола балоғатга етгач, Саломоннинг хотини унга хуштор бўлиб қолади. «Ишқ ўтида ўртанган янга» хаёлга келмас ҳийланайранглар билан Ибсолни йўлдан оздирмоқчи бўлади. Аммо Ибсол хиёнатга юрмайди. Йигитни ўзига ром эта олмаганлигига ишонган аёл ундан ўч олмоқ қасдига тушади. Шу орада мамлакатга душман хужум қилади. Акаси Ибсолни жангчиларга сардор қилиб урушга йўллайди. Саломоннинг хотини лашкарбошиларга «мол-дунё бериб» Ибсолни ғаним қўлида ҳалок қилишга уринади. Ибсол бу гал ҳам хавфли хатардан омон қайтади. Янга энди охириги чора сифатида ошпаз ва дастёр йигитни қўлга олиб, Ибсолга заҳар ичиради. Лекин сир тез ошкор бўлади. Саломон бу уч қотилга заҳар ичиради. Хотин, ошпаз, дастёр ўша заҳотиёқ тил тортмай ўлади.

Покиза хулқ — одамийлик жавҳари, у кишини инсон сифатида улуғлайди, тубан ахлоқ эса одам умрининг заволи — мана қиссадан келиб чиқадиган хулоса! Ибсол образи меҳр билан яратилган. У «одамнинг фариштаси» сифатида ибрат қилиб кўрсатилган. Адиб Ибсол образи мантиқига яна бир муҳим маъно сингдирган. Ибсол шаҳватда қандай энгилмас бўлса, ҳукмдорликда ҳам шунча қудратлидир. У ҳамма вақт душманларини ер билан яксон қилади. Зудлик билан кўп мамлакатларни ягона байроқ остига бирлаштиради. Бу бежиз эмас эди, албатта. Чунки у биринчидан, «ҳеч кимнинг ақли етмайдиган илмлардан хабардор», иккинчидан, Ибсол доимо олий мақсадларни кўзлаб, айш-ишратга берилмасдан, ҳалол ва мусаффо яшайди. Демак, Ибн Сино бу орқали бадахлоқ ва илмга бепарво юқори табақа кишиларига ҳам муносабатини билдирган.

Ибн Синонинг насрий асарларидан яна бири «Ҳайй ибн Яқзон»дир. Ибн Сино Ҳамадонда — ўлимидан бир оз олдинроқ, рақиблари фитнаси билан Фараджон қалъасига ҳибс эттирилган эди. «Ҳайй ибн Яқзон» мана шу оғир тутқунлик кунларида ёзилган. Бу ҳақда Жужжоний «Қалъада «ал-Ҳидоя» ва «Ҳайй ибн Яқзон» ва «Китоб ал — қулонж» асарини ёзди», — дейди.

«Ҳайй ибн Яқзон» ўзига хос қатор сифатларга эга. Бу аввало унинг композициясида кўзга ташланади. Ибн Сино бунда асар умумғоясини шартли равишда суҳбат-диалог орқали марказлаштиради.

Қиссанинг экспозицияси сифатида берилган лавҳадаёқ буни пайқаб олиш мумкин.

«Шаҳримиз ташқарисидаги сайилгоҳ жойларнинг бирига ошна-оғайнилари билан чиққан эдим. Сайилгоҳни айланиб юрганимизда, ёши қайтган бўлишига қарамай, бардам, тетик, суяклари пишиқ, хуллас, сочи оқарганини ҳисобга олмаса, вужудида ҳеч қандай қариллик аломати бўлмаган нуроний бир чолга кўзимиз тушди. Шунда кўнглимда ўша чол билан гаплашиш майли туғилди ва яқин бўлгим келиб қолди. Кейин чолнинг ёнига бордик. У биздан аввал салом берди ва дилтортар гаплардан сўзлай кетди. Гап айланиб, унинг қол-аҳволи, ҳунари, исми, насаби, қайси шаҳарлик эканини сўрадик...». Шу сўроқ ва жавоб усулига у ёки бу шаклда асар охиригача риоя қилинади.

«Ҳайй ибн Яқзон» (Уйғоқ ўғли Тирик) тушунилиши бир мунча мураккаб бўлса-да, мазмун моҳияти чуқур ва ғоятда ҳузурбахш ижод намунасидир. Бунда Ибн Сино ўқувчини «оламдаги барча нарсалардан хабардор», «барча илмлар калиди» кўлида бўлган зўр донишманд — олим ва файласуф суҳбатига бошлайди. Бу — илм-фан, ақл ва маърифат кучи ҳақидаги суҳбатдир. Ҳайй ибн Яқзон (Уйғоқ ўғли Тирик) қиссанинг бош қаҳрамони. Бу образ нуқтаи назари орқали адиб «ҳар хил илмлар ва уларнинг ҳақиқатини» очиб беради. Инсонга хос юксак фазилатларни улуғлайди. Қисса охирида Ҳайй ибн Яқзон (Уйғоқ ўғли Тирик) суҳбатдошига қарата барча гапларни «Сени уйғотиш мақсадида айтдим, истасанг менга эргаш...», — дейди. Ушбу қиссанинг ёзилишидан мақсад ҳам мана шу — одамларни ақл, илм-маърифатдан беҳабар яшамасликка даъват этишдир. Зотан, бусиз инсоннинг маънавий уйғоқ ва тирик ҳаёт кечирishi жуда мушкулдир, демоқчи бўлади адиб.

* * *

Ибн Сино шеърияти — ғоявий-бадий салмоққа эга шеърият. Шоирнинг фалсафий мушоҳадалар, юксак гуманистик ғоялар, теран руҳий кечинмалар, дард ва изтироб тўла умуминсоний ҳис-туйғулардан таркиб топган кўркем рубоийлари, сермаъно китъаларида юксак шеърият тимсолларини кўриш

мумкин. Ибн Сино шеъриятни ақл ва маърифат дастёрига айлантирган санъаткор ҳам эди. Унинг «Уржуза»си медицинанинг қатор масалаларини шеър билан баён этган ана шундай қимматли дурдоналардандир. Бу асар шарқшунос Ш. Шомуҳамедов томонидан тадқиқ этилиб, унинг таржимасида ўзбек тилида чоп этирилган.

«Уржуза» ҳажм эътибори билан Ибн Сино шеърий асарининг энг йириги. У насрий муқаддима ва 1326 байтдан ташкил топган. Олим бу «асарида инсонни даволаш учун зарур бўлган барча иложларни айтиб, медицинанинг ҳам амалий томонларини муфассал ёритиб берган». «Уржуза»нинг насрий муқаддимасида Ибн Синонинг ўзи «Мен бу уржузага камолот тўнини ва ҳусн сарупосунни кийгиздим...», — дейиши ҳам бежиз эмас. Умуман, унинг кўпгина шеърларида илм билан илҳом, шоир эҳтироси билан олимнинг мантиқий хулосалари уйғунлашиб кетган. Шоирнинг бир қатор шеърлари худди мана шу фазилати билан ажралиб туради. У қитъаларидан бирида ёзади:

Кўп ичмак этма одат, ҳам қулоқ сол,
Озига қил қаноатгоҳ қадаҳ ол.
Қизил гулдек шароб руҳни этар шод,
Қорин оч бўлса, майни айлама ёд.
Суюқ овқат билан парҳез қилгил,
Ҳам иссиқ ош егач, майдан тийилгил.
Қўлингда бўлмасин пайваста бода,
Бир ойда бир бор ичсанг шул кифоя.

Албатта, май ичишнинг фойда ва зиёнлари ҳақида шеър ёзиш хайрли иш. Бу ҳақда классик шоирларимиз ҳам фикрлар билдиришган. Масалан, Ҳофиз бир шеърда:

Чун пир шудй Ҳофиз аз майкада берун шав,
Риндию ҳавасноки дар аҳди шаббоб авло.

Мазмуни: Майхонадан йироқ кет. Сен қаридинг. Ҳофиз, риндлик ва ҳаваскорлик ёшлик мавсумида авло. Шундай қилиб Ҳофиз одамларни қарилиқда майдан йироқлашишга чақиради. У бу гапни шеър табиатига мос, эҳтирос билан ифода этган. Ибн Сино эса бошқачароқ йўлдан борган, яъни ўзининг ҳакимона панд-насиҳатларини одамларга қулай ва эстетик шаклда етказмоқ учун шеърга мурожаат қилган. Лекин борлиқ-оламга ҳаяжонли назар, ҳаёт

оҳанглари қалб тўлғанишлари, эҳтирос туғёнлари шаклида чизиб бериш Ибн Сино шеърляти учун ҳам бегона эмас. Юқоридаги сингари олимона фикрлар акс эттирилган шеърлар масаласига келсак, улар Ибн Сино шеърлятининг бир қиррасини ташкил этади, холос.

Ибн Сино шеърлят билан ҳаётнинг ҳамма асноларида — қувғинда ҳам, сургунда ҳам, осойиш кунларида ҳам доимо ҳамнафас, ҳамдам кун кечирган. Бу даъвога далил бўладиган характерли фактлар унинг шеърларида, таржимаи ҳолида тез-тез учраб туради.

Олим ёзади: «... Сўнгра Дехистонга кетдим, у ерда қаттиқ касал бўлиб қолдим. Яна Жўржонга қайтиб келдим ва у ерда менга Абу Убайд ал-Жўзжоний келиб қўшилди. Шу кезларда ўз ҳолимни ифодаладиган бир қасида ёздим, унда мана шу байт ҳам бор эди:

«Мен улўғ бўлганимда кенг шаҳар ҳам сиғдиrolмай қолди. Қимматим ошганида харидорсиз қолдим».

Еки Абу Убайд Жўзжоний олимнинг Ҳамадонда қамоққа олиниши сабабларини баён этаркан, «Шайхнинг душманларидан бири (беркиниб турган жойини) кўрсатиб берди ва уни тутиб олиб, Фараджон деган қалъага қамадилар. Шу ерда у бир қасида ёзган эди, унда мана бундай сатрлар ҳам бор эди:

Кирмагим бунга аён, мисли ўзинг кўрган каби,
Лек бу ердан чиқмогим шак-шубҳаю, амри маҳол».

Ибн Сино шеърларида даврнинг илғор фалсафий, ахлоқий, илмий ғоялари билан бир қаторда ўзининг шахсий кечинмаларини, қалб ва руҳ оҳанглари ҳам моҳирлик билан тараннум этган. Бадиий ижодда ҳар бир адабий жанрнинг ўзига хос ўрни, ғоявий-эстетик вазифаси борлиги яхши маълум. Шу маънода бир жанрга юқори баҳо бериб, иккинчи бирининг қимматини пасайтириш мутлақо мумкин эмас. Шунга қарамасдан, ўтмиш олимларимиз Шарқ шеърлятидаги лирик жанрларнинг умуммоҳиятини бир-бирдан яхшироқ фарқлаш мақсадида уларга нисбатан турли-туман қиёс ва ташбиҳларни қўллаганлар. Масалан, Шарқ қомусларидан бирида рубоийни классик поэзиядаги кичик жанрларнинг «порлоқ қуёши», дейлади. Ҳақиқатда ҳам, том маънодаги ру-

бойи инсон қалбида балқиган офтобдай мунаввар ва ҳароратли фикру ҳислардан яратилади.

Рубоий мустақил шеърӣ шакл тарзида дастлаб туркий халқлар фольклорида дунёга келган. Улкан шарқшунос Е. Э. Бертельс форс-тожик адабиётида рубоий шаклининг пайдо бўлиши бевосита туркий халқлар фольклори таъсирида бўлганлигини айтган эди. Бироқ илдиз эътибори билан туркий халқлар оғзаки поэзиясига мансуб бўлган рубоий, биринчи бўлиб форс-тожик ёзма адабиётида юксак мавқега кўтарилди.

Н. М. Маллаев «Абу Али ибн Сино тожик халқ тўртликлари асосида ёзма адабиётга рубоий жанрини олиб кирди...», деган даъвони билдиради. Аслида эса аҳвол сал бошқачароқ. Тўғри, Ибн Сино форс-тожик шеъриятида рубоий жанрининг тўла тараққий этиши учун зўр меҳнат қилган, у бу соҳанинг илк устодларидан бири. Лекин биринчиси эмас. Форс-тожик адабиётининг бир қатор тадқиқотчилари ва рудакийшунос олимларнинг хулосаларига биноан Абу Абдулло Рудакий Шарқ шеъриятида биринчи бўлиб рубоийни адабий жараёнга олиб кирган санъаткордир. Шамсуддин Муҳаммад бинни Қайс Розий ўзининг машҳур «Ал-мўъжамфи маоир ашъор-ал-Ажам» асарида Рудакий ҳатто рубоий вазнларининг яратувчиси бўлганлигини бир ҳикоят билан далилламоқчи бўлади. А. Мирзоев Қайс Розий келтирган ҳикоят маълум маънода Рудакийнинг рубоий такомилидаги ижодий меҳнатини тасдиқ этишини ва айни пайтда у бир қадар афсона характерида бўлганлигини ёзади. Бу ўринда масаланинг бошқа бир қирраси ҳам муҳим. Рудакий рубоий формасини халқ поэзияси таркибидан ўзлаштирганлиги шубҳасиз. Рудакий — сомонийлар даврининг фарзанди. Биз юқорида айтиб ўтганимиздек, сомонийлар даврида Ўрта Осиё халқлари ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётида тез суръатларда ўзгариш, олға силжиш содир бўлди. Бу нарса адабиётда ҳам ўз аксини топди ва халқ тафаккури ҳамда давр талаби билан форс-тожик шеъриятидаги бир неча поэтик жанрлар, жумладан, рубоий ҳам X аср тарихи маҳсули сифатида бадиий ижодда барқарор ҳаёт кечири бошлади. Шундай қилиб, рубоий жанрининг дастлабки классик намуналарини яратиш Ибн Синодан олдинроқ Шарқ шоирларининг «Одам Ато»си

Рудакийнинг зиммасига тушди. Рубойнинг тараққиёт йўли ва имкониятларини тажрибада у тўғри белгилаган. Шунинг учун Рудакийдан кейинги кўпчилик рубойнавислар ё билвосита, ё бевосита унинг тўртликларидан таъсирланганлар. Фақат шаклда эмас, маъно ва маҳоратда ҳам Рудакий тажрибаларига суянганлар. Бу гап Абу Али ибн Синога ҳам тегишлидир.

Ш. М. Шомуҳамедов Рудакий анъаналарининг форс-тожик адабиётида давом эттирилишини шарҳлаб, бир ўринда қуйидаги фактни келтиради: «Устод Рудакийнинг илму дониш ҳақида айтган доно фикрлари эстафетаси ҳам форс-тожик классик адабиётининг энг йирик намояндалари қўлидан ўтиб, наслдан-наслга кўчган. Рудакий:

Одамлар қалбининг чароғи билим,
Балодан сақланиш яроғи билим,—

деса, улугъ энциклопедист олим Ибн Сино:

Жон агар бир шиша бўлса, илмдир худди чироғ,
Ҳикмати инсон бўлур анга мисоли лампа ёғ,—

дейди¹. Бунга ўхшаш характерли фактлар Рудакий ва Ибн Сино рубойлари ўртасида ҳам кўзга ташланади.

Форс-тожик адабиётида ишқ — етакчи ва анъанавий мавзу. Ибн Синонинг бир қатор рубойлари мана шу мавзуда ёзилган.

«... тожик адабиёти тарихида, — деб ёзади А. Мирзоев, — хусусан мўғуллар истилоси давридан олдин ҳеч бир адабий-фалсафий, ахлоқий, тарбиявий жараёни учратмаймизки, Ибн Сино таълимотини четлаб ўтиб уларнинг моҳияти мукамал тушунилган бўлса. Жумладан, тақрибан минг йил давомида классик адабиётимизнинг бош темаси бўлиб келган ишқ мавзуи ҳам асосан ўз сарчашмасини Ибн Синонинг «Рисолаи ишқ»идан бошлайди».²

Айнан бир масалани ҳал этишда олим ва шоир ягона позицияда туриб иш кўра олмайди, албатта. Фан категориялар, мантиқий хулосаларга таянади.

¹ Ш. Шомуҳамедов. Форс-тожик адабиёти классиклари, Тошкент, 1963, 39-бет.

² А. Мирзоев. Ҳикоятҳо оид ба Ибни Сино ва шахсияти у. Сталинобод, 1953, сах. 8.

Фанга далил-исбот керак. Адабиёт эса ўз олдига қўйган мақсади борасида муваффақият қозонмоқ учун метафоралар, аллегориялар, поэтик вазнлар, бадий санъатлар ва бошқа воситалардан фойдаланади. Чунки адабиёт «фалсафа сингари қуруқ бўлиши мумкин эмас» (Р. Тагор). Шунинг учун Ибн Сино рубойларида куйланган ишқ — бу олим нуқтаи назаридан ўтган, лекин санъат қонуниятлари асосида шоирона усулларда таҳлил этилган ишқдир. Ибн Сино рубойларида ишқ туйғулари содда, таъсирли оҳангларда тараннум этилган. Шоир муҳаббат кечинмаларини ташбих, тимсол, қиёсий образлар воситасида жонлантириб беради. У аксар ишқий рубойларида маъшуқа портретининг характерли бирор белгисини танлаб олади-да, шуни поэтиклаштириш баҳонасида лирик қаҳрамоннинг турли кайфият, ҳолат, истак, хаёл ва дардларини шеърга кўчиради. Ана шундай портрет қирраларидан бири — маъшуканинг зулфи. Шоир рубойларидан бирида ёзади:

Зулфи ту чу афъи паи шар мегардад,
 Дони, паси пуштат зи чи бар мегардад?
 Чун дид, ки лаъли ту зумуррад дорад,
 Афъи шуду дар кўхи камар мегардад.

(Мазмуни: «Сенинг зулфинг илонга ўхшаб ёмонлик қасдида юради. Билсанг айт: бўлмаса нима мақсадда у орқангда туради? Чунки у кўрдик сенинг лаълинг аро зумрад бор. Шу боис аждар бўлибон кўхи камарда айланади»).

Шоир тўртликда маъшуканинг зулфини хаёлий жафо тимсолига етказиб, ҳижрон азобида ёнган ошиқнинг армон ва изтиробини кўрсатмоқчи бўлган. Бугина эмас, шеърда «зулф» образининг илоҳий моҳияти теран кўрсатилган. Бу учун шоир халқ орасидаги хазина бор жойда аждар бўлади деган афсона мазмунидан фойдаланган.

Эки бошқа бир рубойни олиб кўрайлик. Бунда ҳам Ибн Сино ишқий кечинма баёнида маъшуқа зулфи деталдан фойдаланади:

Зулфинг, санамим, агарда ларзон бўлур,
 Эл ичра баҳойи анбар арзон бўлур.
 Гар зулфинг аро юзинг намоён бўлур,
 Нур тонг била тунга тенг фаровон бўлур...¹

¹ Рубойлар шоир Жамол Камол таржимасида берилди — И. Ҳ.

Ибн Сино ишқ ҳақиқатини чуқур очиш учун рубойларида янги-янги поэтик воситаларни қўллаб, оҳанг, образлар доирасини кенгайтиради:

Юзинг каби офтоби пурмоя қани?
Зулфинг каби ҳар шому саҳар соя қани?
Бул товбага ул гуноҳ нечук зийнат эмиш?
Бу иккисидек ҳамдаму ҳамсоя қани?

Истеъдодли ижодкор таъсирланади, лекин тақлид қилмайди. Ибн Сино баъзи ишқий рубойларида Рудакийга пайравлик қилади. У фойдаланган поэтик усулларнинг айрим бирларини ижодий ўзлаштириб, уларни маҳорат билан ишлатади. Масалан, Рудакий бир рубойида фикрни мана бу шаклда беради:

Омад бари ман. Ки? Ер. Қай? Вақти саҳар,
Тарсанда зи ки? Зи хасм. Хасмаш ки? Падар.
Додамаш ду бўса? Бар кужо? Бар лаби тар.
Лаб буд? На! Чи буд? Ақиқ! Чун буд? Чу шакар! ¹

(Мазмуни:

Енимга келди. Ким? Ер. Қачон? Вақти саҳар.
Кимдан қўрқиб? Душмандан. Душмани ким? Отаси.
Бергани иккита бўса? Қаеридан? Латиф лабидан.
Лабмиди? Асло! Нима эди? Ақиқ! Қандай эди? Мисли шакар.

Бу рубой диалог асосида қурилган. Унда шоир икки кишининг жонли суҳбати орқали висол лаззатидан маст ошиқнинг ҳаяжонли кайфиятини тасвирлайди. Ибн Сино ҳам худди шу йўлдан бориб ёзади:

Сўрдимки: — Нечук шикаста, нолондурман?
Айди: — Сабаби мен, гули хандондурман.
Сўрдимки: — Нечун кўйингда гирёндурман?
Айдик санама: — Сен тану мен жондурман.

Бу шеър — рубой формасида битилган мўъжаз ишқий драма. Бунда иккита характер баҳсаги киришади. Уларнинг бири — дилбар маъшуқа, иккинчиси — унинг ишқида ўртанган ошиқ. Бири ўз ҳоли баёнида сўрайди. Иккинчиси жавоб қайтаради. Ошиқ оҳ чекади, маъшуқа хандон ташлаб кулади. Савол-жавоблардан англашиладики, уларнинг бири бокира ва доно, бошқаси ақлу хушдан бегона, жафокаш. Шеърда ошиқ ва маъшуқанинг аҳвол-руҳияси-

¹ «Осорӣ Рудакий», Сталинобод, 1958, саҳ. 165.

га мос ҳолда ташқи портретлари ҳам кўрсатилган. Ошиқнинг суврати шикаста ва маҳзун. Маъшуқа эса ўзи айтгандек «гули хандон».

Ибн Сино рубойларида фалсафий ғоялар ҳам талқин этилган. Шоир жанр имкониятлари ва талабларидан келиб чиқиб, фалсафанинг одам ва олам моҳияти, инсон камоли, ҳақиқатга муҳаббат ва бошқа долзарб масалаларини қисқа, лўнда ва аниқ белгиларда жонлантириб беради.

Бу мураккаб оламни аниқ тушуниб етмоқ — биринчи навбатда инсонни — «дунёнинг қалби» бўлмиш одамни тушуниб етмоқ, деган улуг гап бор. Файласуфлар бу гапнинг моҳиятини янада конкретлаштириб дейдилар: киши ўз-ўзлигини танимагунча инсон жамоасини мукамал билишга қодир бўла олмайди. Шунинг учун буюк Мирзо Бедил «Инсон гаштан баҳуд расидан будаст», яъни инсон бўлмоқ ўзлигига етишмоқ экан, деб айтган эди. Ибн Сино фалсафий рубойларидан бирида бундай дейди:

Эй кошки, кимлигимни бир билсаме,
Нечун саргаштамен, назар қилсаме.
Соҳиби бахт эсам, ўйнаб-кулсаме,
Эрмасам, ёш тўкиб, бағрим тилсаме...

Бу рубойда шоир ўз қалбини ахтаришга, қалб оламини одамларга кўрсатишга интилаётир. Мазкур тўртликдаги ғоя бошқа бир жиҳатдан ҳам муҳим қимматга эга.

Маълумотларга қараганда, Дельфадаги Аполон ибодатхонасида грек файласуфи Хилоннинг «Ўзинг ўзингни англа, бил!» — деган ҳикматли сўзлари битилган экан. Қадимги Юнонистоннинг бошқа бир буюк файласуфи — Сукрот Дельфага борганида ўша битикни ўқиб, навқирон қалби ниҳоятда ҳаяжонга тўлган эмиш. Хуллас, Сукротнинг фалсафа билан шуғулланувига, ҳақиқатни ахтармоқ учун фалсафий йўналиш ва системани белгилаб олишида, энг муҳими, «фалсафани кўкдан ерга олиб тушувига» (Цицерон) «Ўзинг ўзингни англа, бил!» — ҳикмати илк туртки, биринчи сабоқ бўлган дейишади. Демак, юқоридаги рубой Ибн Синонинг фалсафанинг таянч бир жабҳасида қадимги грек олимлари билан ғоявий яқинлигини кўрсатишга ҳам хизмат қилади. Бундай рубойлар шоир ижодида биргина эмас, албатта. Ибн Сино одам моҳиятини оламдан ажратмай-

ди. У бу икки тушунчани бир бутунликда талқин этади:

Ҳақ — жони жаҳон эмиш, жаҳон — жумла бадан,
Ажноси маолик — хоссадир, сезгига тан.
Ажрому аносиру маволид — аъзо,
Борлиқ шу эрурки, бошқаси ҳийлаю фан.

Шоир том маънодаги инсоний камолотни ижодий меҳнатда, умрдан самарали фойдаланишда деб билди. Ва:

Не хушки, жаҳондин кечибон кетгайсен,
Манзилга пушаймонсиз агар етгайсен.
Ҳар нечаки айласанг — бугун айла адо,
Чун эртага нотавон қолиб, нетгайсен...—

деган қимматли ўғитлар билан одамларни, ҳар неки айласа — бу дунёда, тирикликда адо айлашга рағбатлантиради. Бу энди чинакам ҳаётий, инсоний фалсафадир. Ибн Синонинг ўзи бутун умри давомида тинимсиз меҳнат ва ижод оғушида кун кечирган. Шунинг учун у рубойларидан бирида ифтихор билан:

Ҳар нарсаниким замон бузиб, хор айлар,
Дунёи хазинабон йиғиб, бор айлар.
Майл этсаю боз аслига эврилса фалак,
Ғайб пардасидин ҳақ яна ошкор айлар...

Академик И. Мўминов Ўрта Осиёда IX—X асрларда эмпирик билимлар асосида табиатга материалистик қараш элементларини ўз ичига олган ва мамлакатдаги ҳукмрон фалсафага қарши курашувчи илғор фалсафий йўналиш шаклланганлигини ёзган эди.¹

Ўрта ва Яқин Шарқда «Муаллими соний» деб ном чиқарган Абу Наср Форобий ана шу фалсафий йўналишнинг асосчиларидан ҳисобланарди. Форобий моддий оламнинг объектив мавжудлигини, инсон уни била олишлигини исбот этди. Абу Али ибн Сино ҳам Форобийга эргашиб, унинг таълимотини ўз дунёқарашининг ғоявий-фалсафий манбаи, бош нуқтаси деб билди.

«Форобий умумий илғор фалсафий принципларни ишлаб чиқишда, — дейди М. Хайруллаев, — асос-

¹ И. Мўминов. Танланган асарлар, III том. Тошкент 1972, 118-бет.

чи ва етакчи бўлса, Ибн Сино уларни тартибга солиб, системалаштириб, кенг тадбиқ этиш, табиат фалсафасини олий даражада ривожлантиришда... буюк хизмат кўрсатди».¹

Лекин ислом ақидаларини ҳақиқат деб билган дин назариётчилари ижтимоий-фалсафий таълимот арбобларига, ҳаммадан олдин Форобий ва Ибн Синога қарши мунозарали фикрларни битиб қолдирганлар.

Абу Али ибн Сино уни кофирга чиқарган мухолифлари ҳужумига «илм йўлида ҳақиқатни билишда пайдо қилган» мустаҳкам имонини қалқон қилиб кўтаради:

Менинг куфрим айбларга дилимда ўзга султон йўқ,
Бу оламда менинг покиза имонимдек имон йўқ.
Замон аҳли аро танҳо мусулмон мен эдим, э воҳ,
Агар кофир эсам мен ҳам бу дунёда мусулмон йўқ.

(Эркин Воҳидов таржимаси)

Бу рубоий — виждон ҳамласи, покиза имон ҳайкиригидек туюлади. Тўғрироғи, бу катта бир эътиқоднинг ўзига, ҳақиқатга комил ишончи зўр бир юракнинг буюк нидосидир.

Зайниддин Восифий «Бадоеъ-ул воқоеъ» асарида Ибн Сино мазкур рубоийни асоссиз таъна ва маломатларга қолиб, эътиқодсизликка айбланганда айтганлигини қайд этади. Шундай фикрни С. Айний ҳам баён этади. Характерли томони шундаки, бундай рубоийларда олим исёнкор, хавф-хатарнинг юзига тик боққан жасур шахс эканлиги шундоқ маълум бўлиб туради. Шу ҳолат реакцион исломпарастларга аталган қуйидаги рубоийда ҳам кўринади:

Улар бир неча нодон, чу фаросат қосир,
Ўйларки, жаҳон аро улар донодир.
Эшшак бўла қолким, улар эшшаклик этиб,
Эшшак агар эрмасанг, санарлар кофир...

Бу сатрлар улуғ алломанинг ҳар қандай оғир шароитда, ҳаётнинг энг изтиробли фурсатларида ҳам ўз гоёларига содиқ бўлганлигидан далолат беради.

Гап Ибн Сино рубоийети ҳақида кетаётган экан, у талқин этган яна бир мавзуни четлаб ўтиб бўлмай-

¹ М. Хайруллаев. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. Тошкент, 1971, 268-бет.

ди. Бу май темасидир. Форс-тожик адабиётининг илк тараққиёт босқичлариданоқ бу мавзу кенг ишланган. Майни улуғлаш Рудакий шеърлятида ҳам марказий ўринда туради. Рудакий ва ундан кейинги замонларда етишиб чиққан тараққийпарвар адабиёт намояндалари майни куйлаганларида уни ҳаёт таянчи, дунё қайғу-ғамларидан халос қилувчи буюк ҳаётий неъмат тимсолига етказганлар. Май — зулмкор давр, жоҳил феодал амалдорларни, дин аҳллари ва уларнинг қотиб қолган ярамас ақидаларини танқид остига олиш учун қулай восита бўлган. Бундан ташқари, шоирлар майга оламшумул ҳақиқатларни кўриш мумкин бўлган шаффоф бир кўзгу сифатида қараганлар. Ибн Синонинг ҳам бу масалага доир нуқтаи назари уни май ҳақида ёзган классик шоирлардан деярли ажратмайди. У «майнинг зиёси» билан дунёдаги «ҳамма яхши-ёмонни» фарқламоқчи бўлади. Майни «ҳақиқатнинг йўлин топмоқ давоси» деб мадҳ этади. Май билан кўнгилни мусаффо этиб, «тақвони шикаста» айламоқ истади:

Соқий, қадаҳи журъати жонинг қайда?
Ул оинани нури жаҳонинг қайда?
Сун менгаким, кўнглимни мусаффо этайин,
Тақвони шикаста айлагонинг қайда?

Ибн Сино рубоийларида май темасини ёритишда фақат анъанавий тасвир йўлидан бормайди. Бу мавзуга реалистик йўналиш беришга унинг ҳаётий таъсир қувватини оширишга ҳаракат қилади. Ислом таълимотига кўра май ичиш гуноҳи азим саналган. Шунинг учун майхўрлик дин пешволари ва давлат кишилари томонидан қатъий ман этилган. Ибн Сино бундай догматик қарашларни инкор этади, у ҳатто худо билан мунозарага киришиб, истеҳзоли узр билан дейди: «Шаробхўрлик икки жиҳатдан лозимдир: биринчиси, ўз вужудини ёмон — муҳолиф ҳаводан ҳимоя қилиш учун... иккинчиси, сенинг муқаддас китобинг (қуръон) куйидаги ояти билан гувоҳлик бериб: «унда (яъни шаробда) инсон учун манфаат бордир» деганига гувоҳлик бериш учун...»¹. Демак, Ибн Сино май ичишни ҳеч қандай гуноҳга йўймайди.

Айни вақтда кўп ичишни ҳам инсоний хислатга

¹ С. Айний. Асарлар. VIII том, Тошкент, 1967, 120-бет.

кўшмайди. У майни сиҳат-саломатлик учунгина, инсоннинг соғлиғи ва иш фаолиятига зарар етказмайдиган даражада оз ичиш кераклигини таъкидлайди. Олим «Уржуза»да «Ҳамма вақт маст бўлишдан ўзингни сақла, бўлмаса бир ойда бир мартаси кифоя қилади. (Мастликнинг) аҳён-аҳёнда бир бўладиганида манфаат бор, унинг кўпида турли зиёнлар бор», — дейди. Худди шу ҳикматли ўғитни у рубойларидан бирида мана бундай ифодалаб беради.

Май — душмани масту дўсти чин ҳушёр эмиш,
Оз эрса шифою кўпи — заҳри мор эмиш.
Гар бисёр эса, мазаррати кам-кам эмас,
Гар кам-кам эса, манфаати бисёр эмиш...

Шоир қуйидаги рубойида одамларни «ҳакимона» майхўрликка даъват этади:

Гар бодани гоҳ-гоҳ ичармен — хомлиғ,
Аммоким мудом ичар эсам — бадкомлиғ.
Май шоҳу ҳакиму ринд ичра эрса, на хуш,
Гар бошқаси нўш айласа — душман комлиғ.

Ибн Синонинг май ва майхўрлик масаласида олға сурган бу ҳакимона қарашлари майни куйлаган кейинги даврлардаги шоирларга ҳам катта таъсир кўрсатган. Ҳатто Умар Хайём каби шоирлар ҳам бу таъсирдан қочиб қутула олмаганлар. «Майлам ба шароби ноб бошад доим» — «Майлим шароби нобда бўлсин доим» тезисини рубойларида байроқ қилиб кўтарган Хайём бир неча тўртликларида «Андак хўр, гоҳ-гоҳ хўру пинҳон хўр» — «Озроқ ич, гоҳ-гоҳ ичу пинҳон ич», деган ғояни илгари суради. Худди шу ғоявий йўналишнинг излари ўзбек классик шоирларидан Заҳриддин Муҳаммад Бобур рубойларида ёрқин сезилади.

Классик поэтиканинг устодларидан бири Қайс Розий рубойининг поэтик табиати ҳақида гапириб, унда латиф ва фусункор образлар, хилма-хил бадийий санъатлар, ёқимли ва оҳангдор вазнлар, мағзи тўқ ва сербўёқ сўзлар кенг қўлланилишини алоҳида қайд этади. Ибн Сино рубойлари классик поэтиканинг бундай талабларига ҳам жавоб бера олади. Унинг рубойларида чуқур маънолар жозибали образлар, пухта поэтик усул, турли бадийий санъатлар воситасида баён қилинган. Бу даъвонинг далили сифатида қуйидаги рубойларга мурожаат этайлик:

Чун дўстки, душманим-ла бисёр турур,
Бас, кўнглим унинг меҳри-ла инкор турур.
Парҳез у шакарданки, заҳарга қоришиқ,
Қоч пашшаданамки, остида мор турур.

Моҳият тўлароқ кўринсин учун бу рубойнинг
аслини ҳам келтирамиз:

Бо душмани ман чу дўст бисёр нишаст,
Бо дўст набоядам дигар бор нишаст.
Парҳез аз он шакар, ки бо заҳар омехт,
Бигрез аз он мағас, ки бар мор нишаст.

Тан олиб айтганда, шоир шу тўрт мисрада кўплаб
сатрда айтса бўладиган маънонинг жавҳарини синг-
дирган.

Хўш, бунинг сирини нимада? Шоирнинг душманинг
билан оғиз-бурун ўпишган дўстдан меҳрни уз, деган
қатъий ҳукмидами? Бундай гапни бошқа шоирлар
ҳам айтишган. Ёки шеър қалбини ёритиб турган
ташбиҳдами? Албатта рубойдаги маънонинг мағзи
ўша ташбиҳсиз пучга чиқади. Шоир заҳарга қори-
шиқ шакарни, илон устига қўнган пашшани эсла-
тиш билан ўқувчини фикр мантиқига тўла ишонти-
ради. Лекин нима бўлганда ҳам, агар шоир рубойда
классик поэтикадаги санъатлардан бирини маҳорат
билан ишга солмаганда шеър бизни мафтун этган
ҳозирги даражасида бўлмасди. Гап тазод санъати
ҳақида бораётир.

Ибн Сино шеър ғоясини ифода этишда образ ва
сўзларнинг бир-бирига зид маъноларидан фойдалан-
ган. Шеърда «дўст», «душман», «шакар», «заҳар»,
«пашша»,¹ «илон» сўзлари ва улар билан боғлиқ
маънолар тазод санъати талаблари асосида берил-
ган. Шоир бу санъатни рубойларида ўзгачароқ
шаклда ҳам қўллайди:

Сўз қолмади — парда ичра бир маълум эмас,
Кам қолди чу асрор — даги муфҳум эмас.
Чун маърифатингда мен андоқ фикр этдим,
Маълум бўлдики, ҳеч нима маълум эмас.

Тўртликда учинчи мисрагача олиб келинган кай-
фиятни, аниқроғи, ҳамма нарсадан огоҳлик тасвири-
ни, кутилмаганда шоир охирги сатрда инкор этиб

¹ «Пашша» халқ орасида беозорлик тимсоли сифатида ишла-
тилади. Шунинг учун жонли тилда «пашшадай беозор» ибораси
тез-тез қўлланилади — И. Ҳ.

ташлайди. Яъни, маълумлик тушунчасига номаълумлик тушунчасини қарши қўйиб, тазод санъатидан ғоятда маҳорат билан фойдаланади.

Ибн Сино таносуб, игроқ, ташбиҳ, тажнисга ўхшаш санъатлардан ҳам рубоийларида истифода этган.

Ибн Сино рубоийлари композиция жиҳатидан ҳам бир неча кўринишларга эга.

Мисол:

Эй тун, иноят эт, яна айлама хун,
Бу рози дилимни фош этиб, қилма фузун.
Кўрдинг, кеча не қадар узун бўлди кечам?
Эй васлу висол нури, узун бўл, узун.

Мазкур тўртликнинг биринчи икки мисрасидаги ишқий тезисга учинчи сатр — антитезис қўйилган. Тўртинчи мисрада эса умумий мазмуннинг хулосаси, поэтик яқуни берилган. Олимлар шунинг учун бу мисрани «моддаи рубоий» — рубоийнинг устун дейдилар. Шоир бир неча рубоийларида савол-мурожаат усулини қўллаган:

Ким берди руҳи лолаю ғубор сенга?
Бу сумбули наврагани, гулнор, сенга?
Кундузни қаро тун қўлига ким берди?
Бу ёри сазониким, сазовор, сенга?

Ибн Сино рубоийлари бизгача минг йилга яқин тарихни бошдан кечириб келган. Адабиёт ва санъат асарларини баҳолашда одамлар кўп саҳв-хатоларга йўл қўядилар. Лекин вақт ҳукми — бу энг одил ҳукм, энг тўғри баҳодир. У ҳар доим инсон бадий тафаккури билан яратилган асл дурдоналарни, ҳақиқий санъат асарларини замонлар, асрлар, одамлар хуружидан омон сақлаб, абадиятга йўллаб туради. Ўз навбатида уларни абадийлик ҳам элагидан ўтказди. Абадият салтанатидан ўрин олган асарлар эса мангулик тимсоли бўлиб қолади. Бундай бадий дурдоналар халқнинг муқаддас маънавий бойлиги сифатида ҳеч қачон қадр-қимматини йўқотмайди. Уларда одамлар ҳамма вақт, ҳамма замонларда қалбларини ҳаяжонга соладиган, руҳларига яқин жиҳатларни топадилар. Худди шу олий фазилат Ибн Сино рубоийлари учун ҳам тўла хосдир.

Ибн Сино шеърлятидаги поэтик жанрлардан яна бири қитъадир. Қитъа (кўплиги муқаттаот) арабча

сўз бўлиб, луғавий маъноси парча, бўлак демакдир. Истилоҳда қитъа ўзининг мустақил поэтик белгиларига эга, тематик йўналиши конкрет чегараланмаган икки ёки ундан ортиқ байтли шеър маъносини билдиради.

Эрон олими Муҳаммад Ризо Дойи Жавод қитъани шундай таърифлайди. «Бирор нарсанинг парчаси луғатда қитъа деб аталади. Адабий истилоҳда икки байтдан кам бўлмаган, ўзига хос қофия ва вазнга эга бўлган шеърларга қитъа дейилади. Қитъада ягона бир мақсад баён этилади ва у мантиқан интиҳосига етказилади...».¹

Қитъа формаси аввало араб адабиётида юзага келган. Бу жанр араб адабиётидан Урта Осиё халқлари шеърятига анча осонлик билан кўчиб ўтган. Бизнингча, бунга қитъанинг олдиндан белгиланган поэтик қонун, анъанавий мавзу, бадий восита ва образларга тобе эмаслиги маълум роль бажарган бўлиши керак. Чунки, Рудакийгача ва унга замондош шоирлар ижодида қитъанинг етакчи ўринни ишғол қилишини мутлақо тасодифий ҳол деб бўлмайди.

Бир томондан, араб адабиётидан яхши хабардорлик, иккинчи томондан бу соҳада миллий шеърятда тўпланган тажрибаларга таяниш Ибн Сино учун қитъа жанрида ишлашга қулай имкониятлар берган. Ибн Сино қитъада ижтимоий-ахлоқий масалалар билан қизиқади. Ўз ҳаётидан, шахсий кечинмаларидан сўзлайди, эрк учун, инсонга хос олий туйғулар учун қаттиқ қайғуради. Ибн Сино ҳақиқат йўли — бу илм йўли, илмсиз ҳаётнинг собит ҳақиқатларини англаб бўлмайди дейди. Шунинг учун у одамларни ўз ҳаётларини фан чироғи билан ёритишга, дунё сирларини мукамал билмоқ учун ақлу донишга суянишга ундайди.

Шоир бир қитъасида жон учун бор нарсани тарк қил, чунки у ҳамма нарсадан аълодир деган фикрни ўртага ташлайди. Лекин жон фақат илм билан камол топади. Шу ғоя шеърда характерли ташбиҳ воситасида мана бундай ёритилади:

Жон агар бир шиша бўлса, илм худди лампадир,
Ҳикмати инсонни билгил ул чироғда лампаёғ.

¹ Дойи Жавод. Зебойҳои сухан ё илми бадеъ дар забони форсӣ. Исфиҳон. 1335 ҳ. саҳ. 318.

Равшан ўлса лампа, сен ҳам соғ-саломат ҳам тирик,
Лампа гар сўнса сенинг ҳам ўлганингмасми шу чоғ.

Ибн Сино айрим қитъаларида дидактик мулоҳазаларини, ахлоқий қарашларини баён қилган. Масалан, у бўлар-бўлмасга вайсайверадиган, мулоҳаза ва андиша туйғусидан маҳрум одамларга муносабат билдириб айтади:

Сирингни сўрасалар, ҳар кимсадан тут пинҳон,
Ҳар кимки гапирмас кўп, удир мулоҳазакор.
Ичингда пинҳон бўлса, сиринг сенинг асириг,
Ўзинг унга асирсан, қачонки қилдинг ошкор.

Шоир қитъалари орасида ишқ ҳис-туйғулари таърифига бағишланганлари ҳам бор. Мана улардан бири. Бу шеърда ёр висолига ташна ошиқнинг мулоҳазалари ошкор этилган:

Хаста қилмиш кипригинг ҳам жонима кирмиш аро,
Ҳам касал қилғувчидур у ҳам табибим, меҳрибон,
Лутф бирла васлинг инъом айлабон қил бахтёр,
Жавҳар ўрнини араз олғувчи баъзан бегумон.

«Инсон руҳининг барҳаётлиги,— дейди Чингиз Айтматов,— буюк шахс тақдири билан боғлиқдир. Бундай шахс ҳамиша дунёга, ҳақиқатга тик боқади ва жаҳолатга, фикрий қолоқликка нисбатан муросасиз бўлади». Шу сабабли буюк зотларнинг таржимаи ҳоли, қисмати севиб ўрганилади. Уларнинг тақдири инсон характерини, одамнинг ҳаётдаги ўрнини яхшироқ тушуниб олишга ёрдам беради. Шундай маъно улуг Ибн Сино қисматида ҳам ўз аксини топган. Масалага ана шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, унинг автобиографик характердаги қитъаларининг қимматини алоҳида таъкидлаш керак бўлади. Ибн Сино кўп қитъаларида ўзининг аҳвол-руҳиясини, дил дардларини ёзади. Улар катта илмий-адабий аҳамиятга эга бўлиб, олим ҳаётини, қалб ва руҳ оламини теран англашга ёрдам беради. Мана, у бир қитъасида нима дейди:

Олий мақсадларга етмоқлик эрур майлим менинг,
Мартабалар пастига рози эмасман ҳеч қачон.
Е етарман мақсадимнинг чўққисига охири,
Е бу йўлда шум ажалдан топгуси ором бу жон.

Лекин «олий мақсадларга етмоқлик» унинг учун осон бўлмаган. Олим бу йўлда қанчадан-қанча қар-

шиликларга, эътиқод душманларининг туҳмат ва надоматларига дуч келган. У қаерда яшамасин — Бухорода ҳам, Урганч ва Эронда ҳам, Хуросоннинг Несо, Обивард, Нишопур, Журжон, Рай, Казвин шаҳарларида ва мангуга кўз юмган Ҳамадонда ҳам жоҳилларнинг фитна, ғийбат, бўҳтонларига маҳкум бўлган. Беадад жафолар тортган. Бунинг сабабини оқиллик билан унинг ўзи шундай шарҳлайди:

Улуғлигим туфайли дилларида ваҳмлар зоҳир,
Йўкса ҳеч бир кечирмай, айлашар эди хўп таҳқир.
Мени тутмоқчи бўлганлар қазиб чоҳ айлашар «ав-ав»,
Кучук овози ҳар ёқда, фақат мен бунда шерман, шер.
Узоқдан ўқрайиб менга қилурлар қанча ғавғолар,
Мен эрсам кечалар илм истаюрмен уйқусиз охир.
Агар бундай адоват ўрнига бўлсайди одил кўз,
Кўрарди ишларимда ул ёмон ўрнига хўб тадбир.

Ибн Сино чексиз бир интилиш билан фаннинг кўп соҳаларини пухта эгаллаган. «Шу хоки сиёҳдин — то авжи Зуҳал» барча мушкулотларни ҳал этган бўлса-да, бир қитъасида хоксорлик билан:

Оламнинг сайрига қўйдиму қадам,
Қаршимда намоён бўлди ҳар не бор.
Ҳайратимда қўлим тутган соқолдан
Бошқа бирор нарса бўлмади ошкор,—

дейди.

Шоирнинг қуйидаги қитъаси Бухорода яшаган даврида содир бўлган мудҳиш бир воқеа муносабати билан айтилганга ўхшайди. Бухоро ҳукмдори Нуҳ ибн Мансур Сомоний оғир дардга чалинади. Сарой табиблари шоҳнинг касалига чора топишга қийналадилар. Ниҳоят ўспирин ҳаким Ибн Сино ҳам бу ишга жалб этилади. Бу тўғрида Ибн Синонинг ўзи шуларни ҳикоя қилади: «... Бухоронинг подшоҳи Нуҳ ибн Мансур эди. Иттифоқо у бир касалликка дучор бўлиб, табиблар у ҳақда бир фикрга келиша олмабдилар. Кўп ўқийдиганлигим туфайли, номим улар ўртасида машҳур бўлиб қолган эди. Подшоҳ ҳузурида менинг ҳақимда гапириб, ундан мени чақиртиришни сўрашибди. Мен бориб (табиблар билан) биргаликда (шоҳни) даволашда иштирок этдим ва шу орқали унга танилдим.

Бир куни шоҳдан кутубхонасига киришга ва у ердаги тибга оид китобларни мутолаа қилишга рухсат сўрадим. Шоҳ менга рухсат берди...»

Фалокат содир бўлиб, кўп ўтмай ўша кутубхонага ёнгин тушади. Кундан-кун иқтидори юксалиб, амир олдида Ибн Синонинг эътибори кучаяётганидан ҳасад эта бошлаган дилсиёҳ олимлар ундан ўч олмоқ қасдида турли тухмат гапларни тўқиб, уни кутубхонани ёндиришда айбладилар. Яхши ҳамки бу қаро тухматларни амир инобатга олмайди, Ибн Сино 21 ёшида ана шундай катта хатардан омон қолади.¹ Мана, биз мазкур воқеага боғлаган ўша қитъа:

Қандай кишиларки, фазлимга ҳасад,
Ғийбатдан бошимга бўлдилар бало.
Камолу ҳикматим пастга уришиб,
Ҳар ерда нодонлик этдилар намо.
Еввойи эчкидек қояни сузиб,
Менинг таҳқиримни кўрдилар раво.
Аммо ёш ҳам бўлса манзилга яқин,
Нодонлар сўзидан чўчимас асло.

Юқорида айтганимиздек, Ибн Сино қаерда яшамасин ўша ерда унинг фазлига ҳасад қилган, ғийбатдан бошига бало ёғдирувчи кишилар учраб турган. Лекин шеърнинг кейинги:

Аммо ёш бўлса ҳам манзилга яқин,
Нодонлар сўзидан чўчимас асло,—

сатрлари беихтиёр салтанат кутубхонаси ёнгини билан ёш олим ҳаётида содир бўлган воқеаларни эсга солади. Гап фақат бу шеърнинг қачон ва қайси муносабат билан ёзилишида ҳам эмас. Бу шеър тубанлик ва разолатдан асло ҳайиқмаган, келажагига тўла ишонган ёш олим — ўспирин Ибн Синонинг жасорат туйғусини аниқ акс эттириб турибди. Энг муҳими мана шу. Олим умр бўйи ёшлик жасорати билан яшаган, ижод қилган. Аллома ҳаётининг сўнгги даврлари ҳам қанчалик оғир, қайғули воқеалар гирдобида кечган бўлмасин, у илмий-ижодий фаолиятини тўхтатмаган. Олимнинг «гурур, орзу-армон»га тўлган улкан қалби уни охирги нафасигача кашфиётлар яратишга чорлаб турганлигини қуйидаги қитъада айтган сўзларидан билиб олиш мумкин:

Қарилиқдир кетган ҳаёт нишони,
Аммо битмас дил орзуси, тилаги,
Дилда гурур, орзу-армон кўп лекин,
Туғаб бормоқдадир кунлар этаги.

¹ Раҳим Ҳошим. Ибн Сино. Душанбе, 1977, сах. 39.

Ибн Сино шеърятидан бизгача бир қатор байтлар, лирик парчалар ҳам етиб келган. Булар шоир шеърятининг гоъвий-бадий моҳиятини янада бойитади. Шулардан айримларини кўздан кечирайлик. Ибн Сино рубойи, қитъаларида инсон учун номатлуб бўлган кўп хислатларни кескин қоралаган. Масалан, у бир рубойида мол-дунёга ҳирс қўйиш маънавий иллат эканлигини кўрсатса, қитъаларида бирида ҳасад ва ичиқораликни фош этади ва ҳ. к. Лекин мана бу шеърда у ахлоқий-дидактик қарашларини гўё бир қадар умумлаштириб берган:

Мард кишига ўн хил иш доим ҳаром,
Олтисидан мард киши холис мудом.
Хасислигу ҳасад ҳам ёлғончилик,
Заифлик, дарду йўқликка бўлиш ром.
Агар неъматга етсанг, сен адолат
Ҳам ақлинг бир-ла бер дўстларга инъом.
Агар шиддатда қолсанг, ютма дардинг,
Самон бўлмай бу дарддин чеҳра гулфом.
Назарча арзимас буткул жаҳон ҳеч,
Совуқ бир оҳ ила бўлмай саранжом.
Фалак — жуфт соққа, олам тахтасидир,
Ажал ўйнади, бизлар — донаи хом...

Шоирнинг «Ҳақиқат тип-тириқ ичку эрур руҳнинг ғизоси» сатри билан бошланадиган шеъри ўн байтдан иборат. Бу шеър май темасига бағишланган. У маълум бир сюжет йўналишига эга. Унда майнинг оқил ва жоҳил одамларга таъсири тасвирланади. Шоир май ичгандан сўнг доно ва нодон кишилардаги ўзгаришларни характерли белгиларда кўрсатади.

Билимдонга ҳалолдирким, ҳаромдир аҳли жоҳилга,
Ҳамма яхши-ёмонни ажратар майнинг зиёси.
Ҳаром ўлмиш шароб оламда балким жаҳли жоҳилдин,
Нечаким ичди жоҳил бўлдилар майнинг адоси.
Шаробни аблаҳ ичса, чун гуноҳи ҳаддидан ошгай,
Тилидин лоф ёғилгай, ўзгариб фикри — ҳавоси.

Кейинги байт ўқилганда, тилидан лоф ёғилган, телба-демона мастларнинг ҳолати киши кўз ўнгида ярқ этиб гавдалангандай бўлади. Ибн Сино қитъаларида ҳам, лирик шеърларида ҳам ақл, ҳақиқат ва инсоннинг маънавий қудрат тантанасини улуғлайди. Уларда эрка интилиш, жаҳолат ва қолоқликка қарши фикру туйғулар ифода этилган.

Шарқнинг буюк фарзанди Абу Али ибн Сино башариятнинг энг машхур олими ва мутафаккиридир. Унинг илмий-ижодий фаолияти фан тараққиётида юксак бир босқични ташкил қилади.

Ибн Сино илм соҳаларида яратган оламшумул кашфиётлари билан ўзидан кейинги даврлардаги олимларга катта таъсир ўтказган. Тадқиқотчилар унинг илмий ғояларидан Тусий, Розий, Скотт, Бэкон, Леонардо до Винчи, Спинозага ўхшаш жаҳоннинг кўплаб йирик файласуф ва табиатшунослари чуқур баҳра олганликларини бир овоздан тасдиқ этишади. Машхур шарқшунос Е. Э. Бертельс Ибн Сино таълимотининг Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ халқлари адабиёти, санъати, тарихи тараққиётида фавқулодда зўр таъсири бўлганини алоҳида кўрсатган эди. Дарҳақиқат, Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ адабиётидаги катта санъаткорларнинг кўпчилиги Ибн Сино илмий меросини қунт билан ўрганиб, ижодда алломанинг ижтимоий, фалсафий, илмий қарашларидан озик олганлар. Шунинг учун ҳам И. С. Брагинскийнинг «Ибн Синодан ажратиб, унинг фалсафасисиз Хайём, Носир Хусрав, Ҳофиз ва Жомий сингари шеъриятнинг буюк вакиллари ижодиётини тушуниш мумкин эмас», — дейиши бежиз эмас. Масалан, дунёга донғи кетган рубоийнавис Умар Хайём Ибн Синони ўзига устоз деб билгани, унинг асарларини ўқиб-ўрганиш билан қаноат қилмасдан, улардан бир нечасини арабчадан форс тилига таржима ҳам қилганлиги яхши маълум. Ибн Синонинг май темасига доир баъзи фикрлари Хайём рубоийларида давом эттирилишини юқорида айтиб ўтган эдик. Носир Хусрав ҳам Ибн Сино ғоялари таъсирида фикрий қолоқликка қарши бош кўтарган эди ва ҳ. к.

Озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулий бир шеърида:

Хирадмандеки доим олами илм ичра сайр айлар,
Асолиби фунуни шеърдан албатта ғофилдир.
Мазоқи шеър ҳам бир ўзга оламдир ҳақиқатда
Икки оламни тасхир айламак ғоятда мушкулдир,—

деган эди. Гўзалликни теран англаш туйғуси, шеъриятга ошнолик инсон учун ноёб фазилат. Қодир табиат Ибн Синодан олимлик истеъдодини аямага-

нидек, шоирлик салоҳиятини ҳам дариг тутмаган эди. У олимларнинг шоири, шоирларнинг олими эди.

Ибн Сино илмий ғоялари билангина эмас, бадиий ижоди билан ҳам дунёдаги кўпгина катта санъаткорларга сезиларли таъсир ўтказган. Бунга унинг насрий қиссаларини далил қилиб кўрсатиш мумкин. Олимлар Данте «Илоҳий комедия»нинг бош пафосини топишда Ибн Синонинг «Уйғоқ ўғли Тирик» қиссасига таянганлигини айтишган. Унинг адабий асарларидан Шарқнинг Аттор, Румий каби улкан шоирлари баҳра олганлар. Адибнинг «Тайр қиссаси»ни ўқиган киши у билан улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» дostonи ўртасидаги умумий бир ўхшашликларни осон пайқайди.

Ибн Сино инсон эркини, унинг ҳар қандай қуликдан халос бўлишини орзу қилган эди. У бутун ижоди давомида жафокаш халқ, она Ватан бахтиқболи, фан тараққиёти деб захмат чекди. Ва бу улуғ сиймо абадий шундай бўлиб қолади.

1979

«ИШҚИНГ ОЛДИ МАНДИН МАНИ...»

Нени севар эсанг — имонинг улдур.

Юнус ЭМРО

Адабиёт Инсон тақдири билан қизиққанда ахлоқ, маънавият, тафаккур муаммоларига чуқур диққат қилади. Лекин инсон қисматига жавобгар адабиёт минг йиллар давомида яна бир нарсани диққат марказидан четда қолдирмаган. Бу — илоҳий Рух. Шундай Рух одамга ҳамиша камлик қилади ва шу туфайли кўнгил ғафлат қафасига айланади, ақл ҳар турли иллат ҳамда ноқисликларга маҳкум бўлади. Олам учун Нур ва Шамол нечоғли зарур бўлса, одам учун ҳам илоҳий Рух шу қадар зарурдир. Ҳар қандай улуғ ижодкор китобхон қалбига маънавий зиё бахш этиш билан бир қаторда бутун жаҳонни чарх урадиган ҳур Шамол ҳам олиб киради. Бу Шамолнинг сирлари эса Рухда очилади. Гап шундаки, илоҳий Рухга эга кишининг умри севгига дўниб, борлиги севгига сингиб кетади. У охир-оқибатда фақат мана шу ҳақиқатни англайди, холос. Бундай Шахсни одам ахлоқидан кўра Табиат «ахлоқи» кўпроқ ва теранроқ қизиқтиради. У хулқини комиллаштиришда ҳам, Ўзлигини ифодалашда ҳам гўё Табиатдан

«андоза» олади. Акс ҳолда буюк турк шоири Юнус Эбро:

Гоҳ эсаман еллар каби,
Гоҳ шошаман йўллар каби,
Гоҳ тошаман селлар каби,
Кел, кўр, мани ишқ найлади,—

(Хуришд Даврон таржимаси)

деб ёзмасди. Юнус Эбро жаҳон шеърлятида «оқар сувлардек» оқиб, дардли юрагини ёқиб ўтган шоирдир. У бир шеърда «Жигаримнинг қони била Васфи ҳолим ёзар бўлдим», дейди. Чиндан ҳам унинг шеърлари жигар қони ва қон жаранги билан яратилган эди.

Юнус Эбро туркий тасаввуф адабиётининг энг машҳур вакилларида ҳисобланади. У Аҳмад Яссавий анъаналарининг давомчиси. Турк олими Муҳаммад Фуод Куприлизода ўзининг ўлмас асари — «Турк адабиётда илк мутасаввуфлар» китобининг биринчи қисмида Аҳмад Яссавий ҳаёти, тариқати, шеърӣ ижодиёти, унга издошлик масалаларини тадқиқ этган бўлса, иккинчи бобини Юсуф Эбро ҳаёти, дунёқараш, фалсафаси, адабий фаолиятини ёритишга бағишлайди. Шунингдек, бу асарда Юнус Эброга ҳамнафас шоирларнинг тажрибалари текширилади.

Юнус Эбро XIII аср охири ва XIV аср бошида яшаб, ижод этган. Унинг туғилган йили ҳанузгача турли тортишувларга сабаб бўлиб келмоқда. Ҳатто шоирнинг дафн этилган жойи хусусида ҳам ягона қарор йўқ. Туркияда Юнус Эбронинг бирмас, тўққизта қабри муқаддас зиёратгоҳ экан. Битта вужудга тўққизта қабр! Шу далилнинг ўзиёқ шоирнинг халқ ўртасида нақадар шуҳрат топганлиги, қондош ва жондош эл қалбидан номи, сўзи сира ўчмаслигидан гувоҳлик беради. Буни унинг ўзи ҳам билган:

Юнус санинг сўзларинг маънидир билганлара,
Сандин сўнгра сўйланур давру замон ичинда.¹

Халқ томонидан ушбу башорат сўзларини тасдиқловчи афсона ва ривоятлар ҳам яратилган. Улар

¹ Бу ва бундан кейинги мисоллар Муҳаммад Солиҳ таржимасида берилди.

дан бирида айтилишича, Юнус Эмронинг уч мингта шеъри жамланиб девон тузилган экан. Шоир вафотидан кейин девон Мулло Қосим деган кишининг кўлига тушиб қолибди. Мулло Қосим кунлардан бир кун шеърларни ёлғизликда мутолаа қилиш мақсадида соҳилга борибди. Дастлабки шеърни ўқибди. Ўқибди-ю, уни йиртиб ёқибди. Чунки унда шариатга мос келмайдиган гаплар битилганмиш. Мулло Қосимга ёқмаган ва ўтда ёндирилган шеърларнинг сони мингтага етибди. Навбат бир мингу биринчи шеърга келганда иш «услуби» ўзгариб, яна мингта шеър сувга улоқтирилибди. Уч мингинчи шеър ўқиладиганда Мулло Қосим бундай байтга дуч келибди:

Юнус дарвиш сўзларин демагил пучу ёлғон,
Мулло Қосим отли бир кимса қилғай имтиҳон.

Бу сўзлардан сўнг Юнус Эмронинг авлиёлигига мулло тан бериб, девонни кўзларига сурта бошлабди. Ривоят сўнгидаги фикр янада эътиборли. Ёндирилган шеърларни осмонда фаришталар, сувга ташланганларини балиқлар, омон қолган мингта шеърни одамлар ўқиб завқланишаркан. Албатта, ҳеч бир улуғ шоирнинг асарларини куйдириб бўлмайди. У яратган сатрларнинг бағрида қудратли аланга ёлқинланади. Шоир сўзларини сувга улоқтириб йўқотиш мумкин эмас. Унинг қалбидан оққан Дард тўлқинларини сиғдира оладиган дарё ёки денгиз йўқ. Ҳақиқий шоир фақат замин куйчиси эмас, уни самотинглайди, шоирнинг ғамгин нолалари сувдаги балиқларга-да, хуш эшитилиши табиий. Ривоятдан ана шундай маъно ҳам чиқариш мумкин. Ва ундан Юнус Эмронинг ижодий сиймоси жуда равшанлашади.

Юнус Эмро — Сир ва Хаёлот, Ишқ ва Илоҳиёт шоири. Ижодиётининг зиёси ва шукуҳи илоҳий Руҳ. Унинг сўз ҳамда тасвирлари зоти мутлақ мадҳига йўналтирилган. Шоирнинг қалбини ишғол этган ҳақиқат — Худо ва инсон муносабатидирки, буни «Суҳбатимиз илоҳийдур, Шоҳимиз шоҳлар шоҳидир», деган эътирофдан ҳам билса бўлади. У кўклар каби гурлаган, «ерлар каби инграган», «сойлар каби йиғлаган», ҳаётни севган, аммо ўлимдан асло чўчимаган ошиқлар идеалининг ифодачиси. Юнус Эмро шеърияти инсонни қанча улуғласа, уни ўшанча улуғлашга ўргатадиган шеърят ҳамдир.

Дарё маним қатрамдир,
Қатралар уммон менга...
Қоф тоғи заррам эмас,
Ой-қуёш қулдур манга.

Бундай гапни айтиш бошқа, амалда ҳис қилиш бошқа. «Дарё маним қатрамдир», дейилиши англашиларлидир. Қатраларни уммонга айлантириш сири нимада? Ўзига ўзи қул киши «Ой-қуёш қулдур манга», дея оладими? Бунинг учун «Аслим Ҳақдир, шак эмас, На қул ва на султон манга»,— деган Эътиқодга етиш керак. Қандай қилиб? Биринчи навбатда, нафсни енгиб, Ҳақ васлига восил бўлмоқ учун дейди шоир: «Бор, қаноат доринда нафсни бўғзиндан ос!»

Тўққиз мингдур бу нафс ҳашорати,
Мудом эгарлидур аларнинг оти...

Еппа таларга тайёр «тўққиз минг» «нафс ҳашорати»га қарши туриш ҳазилакам ишми? Нифок, кибр, ширк, ғазаб, риё сингари «нафс ўғлонлари»нинг қилмишлари-чи? Шунинг учун нафсга забун бўлган:

Ўғлонлар ўгит олмас, йигитлар тавба қилмас,
Қарилар тоат қилмас, фосиҳликқа тўлмишдир.
Бейлар озди йилиндан, билмас йўқсил ҳолиндан,
Чикди раҳмат кўнглидан, нафс кўлига чўммишдир.

Ишқда ёниш, аввало, ботинан ўзни поклашдир. «Кўнгул кўзинг — нафсу ҳаво, ишқ найласин санинг ила». Ишқ маърифати эса Ҳақнинг зоту сифотларини кўнгилда мужассамлаштира бориш. Шундагина «Ҳақни туйган кишилар Ҳақ ила тўқ» бўлиб, «Санга бириккан бирлик, ул эрур жаҳонгирлик, Сандан бегона роҳат бир жамолдир инсона», демоқ билан кифояланмасдан ориф ва ошиқ тилида одамларини ваҳдат майидан қониб тавҳид, яъни маъшуқи азал ила бирлашмоққа чорлайдилар:

Тавҳид на хуш нарсадир,
Кел, бирга тавҳид этали.
Тавҳида жонлар ташнадир,
Кел, бирга тавҳид этали.

Маълумки, тасаввуф таълимоти бўйича тавҳидга эришмоқ учун Шариат, Тариқат, Маърифат, Ҳақиқат сингари босқичларни ўтиш шарт саналган. Юнус Эмро ҳам буларга махсус тўхталади: «Ҳақиқат бир

денгиздир, Шариат унда кема». Бироқ барча толиб ҳам «денгизга» кира олмайди: «Кўплар кемадан чиқиб, денгизга кирмадилар», дейди шоир. Шариат билан Тариқат орасидаги фарқ тўғрисида ўқиймиз:

Мумлик болдир Шариат, ёғи анинг Тариқат,
Дўст учун ёғни болга на оралатмагалар.

Юнус Эмро шеърларида Маърифат ва Ҳақиқатни эгаллаган, «бағри талош», «кўзлари қонли ёш», «сирри олама фош» ошиқлар ҳолати, маслак ва истаклари изчил акс эттирилган. Бу ошиқлар ҳаттоки қариликда ҳам ёш: «Қари эдик ёш бўлдик, Қанотландик, қуш бўлдик». Улар ҳамиша озод Рух шавқи билан яшайдилар. Аммо уларнинг кўнгил ҳаёти — оғир ва зиддиятли ҳаёт. Бир дам бўлурки, кўнгил шод. «Ул жондаки ишқ бўлур, унда қайғу бўлмағай», дейди. Бир дам келурки, у гирён. Ишқ элининг «шарбати — оғи», шодлиги — қайғу, дейди. Бир қарасанг, у қишга айланган. Совуқ. Кутилмаганда, «Хуш боғ ила бўстон бўлур». Шундай фурсат етадики, кўнгулдан асло садо чиқмайди. Гўёки сукунат тилида сўзлайди. Булар ҳали ҳаммаси эмас. У бир муддат «жаҳолатда қолур» ва «Ғафлатдаги нодон бўлур». Кўнгил «дев ё пари» сувратида сайёраларга ҳам чиқади. Ерга тушгач, «Бир дам борур масжидлара, Юз суртар онда ерлара». Исо каби «ўлганларни тирилтиргувчи» шу ҳайрону саргардон кўнгилнинг «кибр уйна» бориб суҳбатдош топишини айтмайсизми? Шоир бир ўринда кўнгилга мурожаат этиб: «Сўйла сўзнинг аълосин...», дейди. Мана, ўша аъло сўзлар тинглангандан кейин чиқарилган ҳукм:

Кўнгул тангрининг тахти,
Кўнгулга тангри боқди...

Тангри боққан кўнгул шундай азим жаҳондурки, унда ўзини излаган киши оқибатда Дўстни, яъни Ҳақни топади. Шундан эътиборан у «Анал-Ҳақ»лик даъвоси ила «Мансур эдим ман азалдан, онинг учун келдим бунга».

Еқ, кулимни совур кўкка, ман Анал — Ҳақ бўлдим қардош, дейиши шубҳасиздир. Бу маслакдаги ошиқларнинг мазҳаби ҳар қандай «диндан ичкари», «куфр»лари «имондан ичкари»дир. Улар «Ҳар миллатдан айридир бу бизим миллатимиз. Ҳеч динда

топилмади дину диёнатимиз», дея фахрланишса-да, ўзларини олам аҳли билан қардош билганлар. Уларнинг «дину диёнати» да чекланиш йўқ. Мазҳаб талашиш, тафаккур имтиёзларини ақидалар тошида янчиш улар мафкурасига мутлақо ётдир. «Анал-Ҳақ»чилик — умуминсоний муҳаббат мазмунига эга. Буни Юнус Эмро шундай ифодалайди: «Ҳақни чиндан севганлара, Жумла олам қардош келур». Зеро, маъшуқи «Ҳаққа бирдур жумла миллатлар», у жаҳондаги барча халқ ва элатларни тенг кўради. Аҳмад Яссавий:

Мансур айтур: «Анал-Ҳақ», эронлар иши барҳақ!
Муллолар айтур: «Ноҳақ!» кўнглига ёмон олиб...
Билмадилар муллолар «Анал-Ҳақ»ни маъносин,
Қол аҳлига ҳол илмин Ҳақ кўрмади муносиб,—

деган. Яссавий ҳикматларининг мазмунига кўра «Мен — Худоман» тушунчасининг моҳиятини англолмаган нодонлар Мансур Халлож жасадини куйдириб кулини кўкка совурганларида «Тоғ, тузлар «Анал-Ҳақ», деб акс садо берганмиш. «Анал-Ҳақ»лик борлиқни яратган ва оламдаги ҳар бир нарсада зухрланмиш вужуди мутлаққа бирикиш ишончи бўлиб, инсонни илоҳийлаштириш эҳтиёжидан туғилган. Бу гоё инсоннинг ожизлигинимас, куч-қудратини, ўткинчилигинимас, боқий яшаб қолишини тасдиқлайди. Ошиқ жон кўзи ила жаҳонга назар ташлай олса («Жаҳона Ҳақ тўлиғдир, Кимсалар они билмас...»), «жон йўли» билан Жонон даргоҳига юрса («Кимки Ҳаққа югурур, Ул кимса дийдор кўрур»), охир-оқибатда ҳусни мутлақ жамолининг аксини кўнгилда кўради. Шундан бошлаб ошиқ «Мен маъшуқимнинг кўз ва қулоғи, тил ва қўли бўлдим, у мени эшитади, кўради, мен билан сўзлашади», дейиши мумкин. Шунингдек, унинг «Қаерга боқсам агар ёр ўлтирғай», «Кўзимда сандирсан ман билан боққан, Сан бирга боқмасанг йўлим кўримас», сингари эътироф сўзлари ҳам самимий ва табиийдир.

Минг йил тупроқда ётарсам, ҳеч қўймасман «Анал —
Ҳақ»ни,
На замон керак бўларса, ишқ нафасин олиб келам.
Инонмагон кел ёнима, дўст отини айтиб чақир,
Кафан тўним пора этиб, тупроғимдан туриб келам.

Мана, Мансур Халлож юзага чиқарган гоёнинг

энг баланд нуқтаси. Маълумки, тасаввуф адабиётида ўлим масаласига юзаки қаралмаган. Бу гап Юнус Эмро тажрибаларига ҳам тегишли. Унинг ўлимга муносабати икки йўналишга эга. Биринчиси — танқидий. У «тириклик бўстонидан» хоҳлаган «гул»ни юлиб, кимнингдир белини буккан, кимларнингдир кўзларидан қон ёш оқизган ўлимни кескин қоралайди. Чунки бундай ўлим ишқ ва ёшлик, умид ва меҳр-ни ғорат қилиб ташлайди. Бу дажжол ўлимнинг панжасидан — на ёш, на қари, на оқил, на ботир — ҳеч ким қутулиб қололмайди. Негаки, у ёвузлик тимсоли. «Қани унинг содиқ ёри?» — дейди шоир ва етиб келишини ўйлаб маҳзун сўзлайди:

Эй ёронлар, эй қардошлар,
Ажал келар, ўлам бир кун...

Иккинчи фикрий йўналишда Юнус Эмро ўлимни улуғлайди. Бунда шоир бир неча тушунчаларни илгари суради. Ўлим — инсон умрининг сўнгги нуқтаси. Ўлиш бу — ўчиш. Одамнинг овози сўндими, демак, у абадий йўқликка маҳкум. Номи ёки ишлари тилга олингани билан унинг ўзи ҳеч қачон тилга кирмайди. Тасаввуфдаги ваҳдати вужуд фалсафасида эса ўлим бошқача талқин этилади. Ва ўлим умрининг иккинчи томони, яъни мангулиги деб англанади. Ўлим орқали Худо билан тавҳид топиш фанолликмас, бақоликдир. Ўлса, тан ўлади. Жон асло ўлмайди. Шунинг учун Юнус Эмро «Ўлди деялар, қайғу еялар, Бир қуш бўлибон учам орадан», деган. Шунинг учун у ўлим билан ўлимни энгиш ақидасини тўла маъқуллайди: «Тан фонийдур, жон ўлмас, чун кетти қайтиб келмас. Ўлурса танлар ўлур, жонлар ўлажак эмас». «Дўст боғчасинда» «гул бўлибон очилиб» сўлмасликнинг йўли «Ман»ликдан кечиб, «Сан»ликка етиш: «Тўлдир ичга санликни». Шундан сўнг Рух ўлим таҳликаларидан бутунлай тозаланиб, юрак қувончини топади:

Фанодан бақога кўч айлар бўлдик,
Йўналдим шул йўла, дўнмасман ортиқ.
Муҳаббат баҳрининг ғаввоси бўлдим,
Керакмас, Жайхуна чўммасман ортиқ...

Ўлим шоҳу гадо деган фарқни тан олмайди. Унга зўр ҳам, забун ҳам фарқсиз. Унинг адолатида тенглик бор. У ҳаммани тенглаштиради: султон фақир

билан, қари ёш билан ёнма-ён ётади. Молу дунёнинг ортидан қувганлар, мансаб ёки шуҳратидан масту аласт юрганлар, золимлар, жоҳиллар — хуллас, ўлим барча-барчага бир уюм тупроқдан ортиғини раво кўрмайди. Юнус Эмро ўлимнинг ана шу «ҳакамлиги»га тан беради. Аммо фикран тўхтамайди. «Умр боғчасининг гули сўлмасдан» қилиниши зарур ишлар тўғрисида сўзлайди:

Дунёда мағрур киши, тавбага кел, тавбага,
Учмасдан умринг қуши, тавбага кел, тавбага.

Муҳаммад Фузулий «Матлаул эътиқод» номли фалсафий асаарида инсон вужудининг «бошланғичи жаҳолат даври, охири эса заифлик ва ўлум кўрқуви давридир», шу икки давр оралиғида Ўзлик камолоти учун одам кўп захмат тортиши лозим, деб ёзади. Ўша бошланғич даврдаги жаҳолат, ғофиллик туфайли, у ёки бу тарзда, доимо яшаб боради. Юнус Эмронинг:

Нечун ғафлат ила мағрур бўларсан,
Кечар карвон, кетар, йўлда қолурсан,—

деган танбеҳида теран маъно яширинган. Фузулийнинг эътирофича, «Гуноҳ қилмоқ инсоннинг ўз вазиятида фаолият кўрсатмаслигидан иборат». Шундай экан, гуноҳкорлик туйғуси — гуноҳдан сақланиш демак. Юнус Эмро «Юзим қаро гуноҳимдан, Оламлар тўлди оҳимдан», дейиш билангина кифояланмаган, албатта, гуноҳдан сақланиш чораларини ҳам тадқиқ этган. Шоир «ҳалол эмас, ҳаром қийматли» бўлган замон иллатларидан куйиниб гапиради. «На ўғулда она қадри, на онада шафқат бор». Қизу жувон ҳаёсизликдан масрур. Йигитлар онгини жаҳолат қоплаган.

Ҳаром ила шароб тутти жаҳонни,
Фасод ишлар қилган ҳурматли бўлди.
Шогирд устоз ила машмаша қилар,
Ўғил ота ила ғоратда бўлди,—

дейди дардманд шоир. Юнус Эмро дарвишлик мазҳабининг тарғиботчиси. У дарвишлик тариқати одамни ахлоқан ва руҳан балоғатга етказишига шубҳасиз инонган. Шоир халойиқнинг ғафлат ва гумроҳлигига дарвишларнинг огоҳлигини, жамиятдаги турли-туман шафқатсизликларга дарвишлар-

нинг меҳрибонлигини қарши қўяди. «Ичгани — қон, егани — йўқсил эти» бўлмиш золим амалдор, бағри-тош зотларга шоир дарвишлар хулқи хушлигини намуна қилиб кўрсатади.

Дарвишнинг «кўнгли кенгдир...». У — озод одам. Унинг «жаннатдан умиди йўқ, дўзахдан қўрқуви». У «Тун уйқусин ухламас, дийдора муштоқ ҳар он». Унингча, «Ман дарвишман деганлар, ёлғон даъво қилганлар». Дарвишлик йўли — Ишқ йўли, мутлақ ҳақиқат йўли.

Дарвишлик деганлари ҳирқа ила тос эмас,
Кўнглин дарвиш айлаган ҳирқага муҳтож эмас.

Шундай дарвишгина дунёпарастлик ва зўравон-ликка нисбатан фаол фикрий муносабатда бўлади:

Молим бордир демагил, халқга зўре этмагил,
Манга қолур демагил, молинг талондур талон.

Бундай илғор тушунчали, идроки баланд дар-вишларга «аҳли маъни» жуда ишонишганини қуйи-даги байт мисолида ҳам тасаввур қилиш мумкин:

Ичимда бир дард бордир, айтайин дарвишларга,
Дарвишларнинг қадами қутлудур тоғ-тошлара...

Юнус Эмро шеърларидан бирида «Ишқинг олди мандан мани», деган эди. Чиндан ҳам шундай. Юнус Эмронинг Ўзлиги Маърифат ва Ҳақиқатга айланган-дир. У етти асрки Маърифатдан сўзлайди. Ошиқу орифларга боқий муҳаббат сирларини очади. Юнус Эмро «Мен»лигини Ишқнинг жаҳонсўз оловида ёқ-маганида, унда келажак насллар билан доимо учра-шиш, саломлашиш ишончи туғилмасди:

Бу дунёдан кетар бўлдим,
Қолганлара салом бўлсин.

АНЪАНА — УМИДБАХШ ЙЎЛ

Ўзбек адабиёти XIV асрдан бошлаб янги тараққи-ёт йўлларига кирганлиги маълум. Бунда Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Лутфий, Саккокий, Гадоий синга-ри пешқадам шоирларнинг хизматлари самарали бўлган эди. Бу санъаткорлар инсон ва жамият маъ-навий эҳтиёжлари билан боғлиқ фикру туйғуларни

шеъриятнинг марказий масалалари сифатида таҳлил қилишга дадил интилдилар. Илғор адабий анъаналар шундай бир мактабки, унда истеъдодли ижодкор ўз дунёқарашини такомиллаштиради, услубини чархлайди, маҳоратини ўстиради ва энг муҳими, келажакни белгилайди. Анъана ривожлантирилса, у билан мубоҳаса бўлса, мусобақа руҳи юзага келтирилса у умидбахшдир. Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеърияти айна шу нуқтаи назарлардан ҳам чуқур эътиборга моликдир. Бобур Навоийгача яшаб ижод этган классикаримизнинг моҳир издошларидандир. У аруз рисоласида ёзади: «... Ҳайдар Хоразмий туркийгўйнинг «Гулшангул асрор»идур, панду насиҳатга яхши абёти бор, нечукким дебтур:

Эр кишига ҳиммат агар бўлса ёр,
Оқибатул амр муродин топар.
Ҳар кишига ҳиммат агар туш бўлур,
Кўкни таласқучи учар қуш бўлур.
Ҳар ғалат эр ўғлига бир панд эрур,
Ким ғалатни билса хирадманд эрур».¹

Демак, улуғ Низомий Ганжавийнинг умумбашарий ғояларини ўзбек китобхонига етказишда зўр меҳнати сингган Ҳайдар Хоразмийнинг «панду насиҳатга» айтилган «яхши абёти»дан Бобур чуқур хабардор бўлган.

Ҳайдар Хоразмийнинг «Махзанул асрор»и ахлоқий-фалсафий дoston. Унда дидактик пафос етакчи. Хоразмийнинг турли йўналишларда ифодаланган панд-насиҳат ғоялари Бобур дунёқарашининг ўсиши, тарих, жамият, давлат, шахс ҳақидаги илғор тушунчалар билан бойишига йўл кўрсатган. Аммо биз масаланинг бошқа томонига диққатни қаратмоқчимиз. Гап эстетик қарашларнинг муштараклиги ҳақида. «Махзанул асрор»да шакл ва мазмун, истеъдод ва маҳорат, бадий тил тўғрисида бир қанча эстетик гаплар айтилган. Ҳайдар Хоразмий ёниқ Сўз, яъни асар яратишни оқиллик деб таърифлайди. Ва «Ориф ўшал сўзда ўзуни топар» дейди. Иккиланмасдан айтиш мумкинки, Бобур бутун фаолияти давомида сўзда ўзни топиш ва ўқувчига ҳам шунга имкон очиш учун заҳмат тортган. Мана, бу ҳақда унинг ўзи айтган гап:

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар, Тошкент, 1971, 194-бет.

Ҳар вақтки кўргасен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб англагайсен ўзумни.

Ҳайдар Хоразмий бадий тилга доир анча мулоҳазаларни баён этган. У сўзда маъни бўлишини тарғиб этади, маъни замиридан завқ кутади.

Сўзда керак маънию маънида завқ,
Сўзлагучида сўз учун дарду шавқ.

Бу эстетик талабларига Бобур ижодда изчил риоя қилган. У ҳатто бир ўринда «Ҳар сўзки дерман» «Бемаъни ҳарзау газоф ўлмағуси» деб, «Мазмуни била қулоқни пурдур» қиладиган дарду шавқнок маънолар билан қизиқишини эътироф этади.

«Завқу ҳавас тилга равонлиғ берур» — Ҳайдар Хоразмийнинг ушбу сўзлари гўё Бобурга, унинг завқу ҳавас равонлигини топган шеърий тилига тадбиқ этиш учун айтилгандай. «Бобур шеърлари шу қадар равонки, уларни ўқиган киши асарнинг мазмунини чақишини ҳам, ёки ёлғиз мусиқасидан завқланиб қўя қолишини ҳам билмай қолади. Унинг руҳий кечирмалари, кайфиятлари истар-истамас ўқувчига кўчади».¹

Бадий ифодада ихчамликка эришиш, кенг маъноларни сиқик шаклда ифодалаш — маҳоратнинг муҳим фазилатларидан. Буни эгаллаш осонмас, албатта, Ҳайдар Хоразмий керакли сўз — «мўъжизалик сўз» дейди ва яна ёзади:

Қисса узун қилма, кўтарма алам,
Торт бу даъви рақамина қалам.

Бобур ҳам қисқа сўзни сеҳрли сўз деб тан олади, узун сўзда суслик, саёзлик кўради. Ва юқоридаги фикрларини «Агарчи кўп сўзунг бор мухтасар қил», «сўзнунг аслидан хабар қил» деб ривожлантиради. Шундай қилиб, «Ҳайдари соҳиб ҳунар»нинг «Махзанул-асрор» достони, ундаги назарий-эстетик фикрлар Бобурга маълум равишда таъсир ўтказганлиги шубҳасиз.

Алишер Навоий Атоийни «Мажолисун нафоис» тазкирасида «ўз замонида шеъри атроқ орасида кўп шуҳрат» топган шоир сифатида баҳолайди. Ўзининг шаклан мўъжаз, мазмунан содда ва ҳаётий кечинма-

¹ *Еқубов Ҳ.* Адабий мақолалар. Тошкент, 1970, 321-бет.

ларга бой газалиёти билан халқ эътиборини қозонган бу ижодкорнинг тажрибаларидан ҳам Бобур ижодий баҳра олган. Айниқса, қалб дардлари билан битилган мана бу каби шикоятли мисралари Бобур дилида ҳам ҳазин, ҳам туғёнли оҳанглар пайдо қилган:

Е ишқ балоси манга, ё жаври замона,
Е ёр жафоси манга, ё ғуссаси ағёр.

Атоийнинг бундай фикрларига Бобурнинг қуйидаги сатрлари мантиқан уйғун эшитилади:

Қайси бир озорин айтай жонима ағёрнинг,
Қайси бир оғритқонин кўнглумни дей дилдорнинг?
Қайси бир бераҳмлигини толеи гумроҳнинг,
Қайси бир кажравлигини чархи кажрафторнинг?

Маълумки, Алишер Навоий ўзигача яратилган адабиётнинг барча характерли ютуқларини Лутфий ижодида кўрган эди. Шунинг учун ҳам улуғ шоир миллий адабиётдаги салафлари орасида энг юксак баҳони Мавлоно Лутфийга берган. Бобур ҳам Навоийгача бўлган шоирларимизнинг «маликул каломи» деб Лутфийни тан олган. У аруз рисоласига ўзбек шоирларининг шеърларидан мисоллар танлаганда Навоийдан кейинги ўринни Лутфий асарларига ажратган. Буни тасодифий ҳодиса деб билмаслик керак. Бобур диди ўткир, талабчан шоир. У ўз рисоласи учун шеърий намуналарни саралашда фақат вазнигина дастак қилиб олгани йўқ. Шоир бунда мазмун, маҳорат, бадиат ўлчовларини ҳам асло ёддан чиқармаган.

Навоий «Мажолисун нафоис»да Лутфий ҳақида гапириб, шоирнинг қуйидаги байтларини келтиради:

«Нозуклик ичра белича йўқ тори гисуйи,
Ўз ҳадини билиб, белидин ўлтурур куйи.

Яна бири буким:

Сайд этти дилбарим мени ошуфта сочдин,
Солди каманд бўйнима икки қулочдин».

Навоий эътиборини тортган бу икки гўзал байт Бобурни ҳам мафтун этган. Шунинг учун уларнинг ҳар иккаласини ҳам аруз рисоласига киритган. Ёки рисолада Лутфий девонидан ажратиб олинган мана бу сатрларга эътибор қилинг:

Сени жаъмики гулрухсор дерлар,
Мени ҳам андалиби зор дерлар.
Не кўнгли сода эчдур, ишқ аҳликим,
Сенингдек бевафони ёр дерлар.

Ғоявий ва тасвирий соддалик Лутфий шеъриятининг бош фазилатларидан. Шоир юқоридаги тўртлигида ҳам шунга эришган, шеърнинг кейинги икки сатридаги фикр оддий ва бетакрор.

Машҳур фольклорист Ҳоди Зариф Лутфий талантининг хусусиятларидан бирини шундай характерлайди: «Лутфий ўз шеърларига реаллик беришга интилади, реал турмушда бор ҳодисалар ва тушунчаларга кўпроқ эътибор беради, яъни фикрни реал турмуш билан боғлаш учун уринади, ўхшатишлар, муболағалар ва образларни шу турмушдан ёки халқ ўртасида сингиб қолган тушунчалардан олади, буларни жуда катта сўз усталиги билан безайди ва шунинг билан фикрнинг жозибали равишда тез сингишини таъмин этади».

Нам бўлмаган ерда гиёҳ битмайди, деган гап бор. Шунга ўхшаб, санъаткор ижоди учун муҳим характер касб этган фазилатлар илдиз эътибори билан унинг ўз истеъдоди ва маънавий-руҳий оламидан келиб чиқмас экан, у ижодда ташқи таъсирнинг қули, жуда бўлмаса адабий анъаналарнинг шунчаки давомчиси бўлиб қолаверади. Бобур Лутфий лирикасига хос соддалик ва самимийликни қадрлаган. Бу борада Лутфийдан ўрганган, ўрнак олган. Лекин барибир буларнинг бари шоирнинг индивидуал ички эҳтиёжларидан таъқари нарсалар бўлмаган. Бобур ўз қарашлари, фикр ва ҳисларини содда йўлларда ифодалашга мойил шоир. Бироқ шу нуқтаи назардан Лутфийнинг Бобур шеъриятига ўтказган таъсирини алоҳида қайд этиш керак бўлади. Лутфий ғазалларидан бирида ёзади:

Лутфий холингни кўриб кўнгли илинди зулф ила,
Дона ҳирсидур балким, қуш қутулмас домдин.

Биринчи мисрада шоир ёрнинг холини кўриб кўнгли унинг зулфига илиниб қолганлигидан сўзлайди. Иккинчи мисрада эса шу мазмуннинг моҳиятини очадиган ҳаётий воқеа келтирилган. Натижада дона ҳирси қушни тузоқдан халос этмайди деган қиёсий фикр, бир томондан, ошиқнинг аҳвол-руҳиясидаги иложсизликни характерлайди, иккинчи томондан,

маънога реаллик беради. Бобур устозининг мазкур байтдаги фикрларини ривожлантириб, дейди:

Бобур, ул гул зулфи остида эмасдур холлар.
Жон қушин сайд айлар учун доналардур домида.

Бобур ижодига Лутфий шеъриятининг таъсирини турли шаклларда кузатиш мумкин. Лутфий юксак маҳоратли шоир. Унинг ғазалларида сўз гўё ҳеч кўрилмаган табиий латофатини топади. Маъно ва оҳанг жонли бир организм ҳолида бирлашади. Шоир қўллаган вазналар энгил, ўйноқи. У тасвир усуллари, бадий воситалардан фойдаланишда ҳам жуда моҳир. Лутфийнинг ошиқона ғазалларидан илҳомланиб, уларнинг ғоявий мотивлари ва ифода усуллари таъсирида яратилган шеърлар Бобур девонида учрайди. Аммо масаланинг муҳим томони шундаки, шоир уларда иложи борича анъанага ўзининг ижодий муносабатини тиклаган ҳолда қалам юритади. Бу нарса айниқса унинг шеър мундарижасини ҳаёт, инсон, муҳит ҳақидаги мустақил қарашлари билан бойитганлигида яққол кўзга ташланади.

Е. Э. Бертельс Лутфийнинг бутун шоирлик маҳоратини кичик лирик шакллар тақомилига қаратганлигини эътироф қилиб, унинг ғазал техникаси бўйича амалга оширган хизматларига катта баҳо берган эди. Лутфий ғазалларининг кўп қисми рамал баҳри тармоқларида ёзилган. Рамал билан ўзбек халқ поэзияси вазналари ўртасидаги яқинлик олимларимиз томонидан кўп марта қайд этилган. Лутфий ғазалларининг шакли ихчам. Шоирнинг қофия, радиф ва бадий санъатларни қўллаши ибратли.

А. Ҳайитметов Саъдий, Ҳофиз, Хусрав Деҳлавий ва бошқа йирик форсийзабон шоирлар «ғазал соҳасида жуда кўп ишларни қилган бўлсалар ҳам, бироқ ғазалнинг неча байтдан иборат бўлиши масаласида тез бир фикрга кела олмаганлар», деб ёзади. Саъдий ғазални олти байтдан бошлаб 22 байтгача чўзган. Ҳофизда ғазалнинг ҳажми тўрт байтдан 13 байтга қадар. Амир Хусрав Деҳлавий ва Жомий девонлари учун 7 байтли ғазаллар характерли¹. Навоийгача ижод қилган ўзбек шоирлари ҳам ғазалда байтларнинг умумий миқдорини асосан 7 байт билан чегаралаганлар. Алишер Навоийнинг бу хусусдаги

¹ *Ҳайитметов А.* Навоий лирикаси. Тошкент, 1961, 77-бет.

ижодий қарашлари аниқ. У қитъаларидан бирида ёзган эди:

Навоий шеъри тўққуз байту ўн бир байту ўн уч байт,
Ки лавҳ узра қалам зийнат берур ул дури макнундин.
Буким албатта, етти байтдин ўксук эмас, яъни
Таназул айлай олмас рутба ичра етти гардундин.

Навоий девонларида жуфт, яъни саккиз, ўн байт-ли ғазаллар учраса-да, етти байтдан камлари йўқ даражада. Навоий ғазал охирги чегарада етти байт бўлишини шарт қилиб қўйган. Хўш, бу масалада Бобур қандай йўл тутган? У ўз мемуарида ўн етти ёшларида ёзилган ғазалининг матлаъини келтириб, айтади: «Бу ғазал олти байт турур. Мундин сўнг ҳар ғазалким туганди, ўшул тартиб била ўқ битилди». Шоир девонларининг бизгача тўлиқ шаклларда етиб келмаганлиги бу ҳақда қатъий бир қарорни билдиришга имкон бермайди. Бобурнинг 1965 йил Тошкентда нашр этилган девонидаги ғазаллардан 25 таси олти байтлидир. Демак, юқоридаги фикрни шоир асоссиз айтмаган. Шунингдек, девонда 3, 4, 7, 8 байт-ли ғазаллар мавжуд бўлгани ҳолда кўпчилиги (73 таси) беш байтдан иборат. Девонда битта тўққиз байт-ли ғазал бор. У ҳам Навоийга татаббу қилиб ёзилган. Саккокий, Атоий ғазалиётида беш байт-ли ғазаллар жуда кам. Лутфий девонида эса уларнинг умумий сони 80 дан ортиқ. Маълум бўлаяптики, Бобур бадий ижоднинг бу жабҳасида бир томондан олти байт-ли ғазаллар ёзиб ўзига хосликка интилган бўлса, иккинчи ёқдан Мавлоно Лутфийга издошлик қилган.

Бобур шеърияти ва маҳоратининг юксалиб боришида ўзбек халқ оғзаки ижодиётининг ҳам таъсири бор. Бобур халқ оғзаки адабиётининг турли жанрлардаги бадий дурдоналаридан маънавий-руҳий озиқ олган. Бу даъвони қувватловчи далиллар кўп. Бобур турли хил поэтик мақсад ифодаси учун шеърларида халқнинг мақол ва ҳикматларидан фойдаланган. У бир ғазалида:

Даъвийи ишқ этиб, ғайр, Бобурни айб қилма,
Ким мен эдим сенингдек, сен бўлурсен менингдек, —

дейди. «Мен ҳам эдим сендек, сен ҳам бўлурсен мендек» — бу ҳикматли гап ҳанузгача халқимиз тилида фаол ишлатилади. Унда ҳаёт, турмуш ва тақдир қонуниятлари гоҳ инсон истак-хоҳишларидан устун келиши писанда қилинади. Бобур ҳам шеър-

да уни айни шу маънони таъкидлашга хизмат қил-
дирган.

Шоир халқ донолигининг асрлар, аждодлар сино-
видан ўтган мақол, матал, ҳикматли сўзлар таъсири-
да ўзи ҳам кўплаб афористик характердаги мисра,
байт, ибора, ҳатто бутун бошли рубоийлар ижод
қилган. Мана, улардан айрим намуналар: «Ҳаргиз
рост келмас ишқ донолиғ била», «Ким етар мақсадга
ҳам ким бўлса ул бедорроқ»; «Ҳар кимки вафо
қилса вафо топқусидур...», «Ҳар ерда гул бўлса,
тикан бўлса, нетонг»; «Давлатқа етиб, меҳнат элин
унутма» ва ҳ. к. Бобурнинг шундай ғазаллари борки,
улардаги байт ва мисраларнинг аксарияти халқ ма-
қоллари ва ҳикматли ибораларини эсга солиб тура-
ди. Масалан:

Ул ёрнинг вифоқи нифоқиға арзимас,
Айёми васли шони фироқиға арзимас.
Бу даҳр ичра бистари роҳат тиларни қўй,
Ул фарш чун бу кўҳна равоқиға арзимас.
Айшеки ўтти, ўзга ани зикр айлама,
Ҳар нимаики йитти, сўроқиға арзимас.
Қилмоқ умиду бийм ила хизмат шаҳ олида,
Дарбонининг сўжунчу таёқиға арзимас.
Бобур, висолни не тиларсен чу ҳажр бор,
Бир лаҳза айш меҳнати боқийға арзимас.

«Ҳар нимаики йитти, сўроқиға арзимас», «Қил-
моқ умиду бийм ила хизмат шаҳ олида, Дарбони-
нинг сўжинчу таёқиға арзимас». «Бир лаҳза айш
меҳнати боқийға арзимас» — булар мазмун руҳи,
фалсафий умумлашмаларга яқинлиги билан ҳақи-
қатда халқнинг мақол ва маталларига ўхшаш.

Бобур бир жойда «Атрок аросида бир суруд бор-
ким «тархоний» дерлар...» деса, бошқа ўринда «Ат-
рок аросида бир суруд борким «ўланг» дерлар, аксар
тўйларда айтурлар... Аввал сурудга тақсим қилурда
ҳар мисраъидин сўнг ёр-ёр лафзин келтурурлар»,
дейди. Бу маълумотлар шоирнинг оғзаки шеърият
техникаси ва гўзаллик сирлари билан махсус қи-
зиққанлигидан далолат беради. Шунинг учун у бу
масалада назарий кўрсатмалар ҳам бериб ўтган. Бу
ўринда унинг «Султон Ҳусайн Мирзонинг замонида
чиққан», «туркий» деб аталган халқ қўшиғлари ваз-
нида тартиб берилган шеърларнинг хуш-оҳанг —
«рабоянда ва яхши» бўлиши ҳақидаги қайдларини
эслатиш мумкин.

Бобур халқ қўшиқларига зўр қизиқиш билан муносабатда бўлган. У айниқса шеър тили ўзак-илдизи билан халқ шеърлятига бориб боғланиши кераклигини, шундагина поэзия инсон қалбига хиссиётли оҳанглар бахш этишини чуқур англаб етган эди.

Халқ шеърляти — мажозий шеърят. Мажоз унинг тили учун хос бўлган асосий хусусиятлардан.

Бобур шеърлятида халқ тилидаги мажозий сўз ва иборалар салмоқли ўрин тутади. Халқ тилидаги «кўзи оқарди», «кўзига оқ тушди» иборалари кўрмади, кўрмас бўлиб қолди маъноларини англади. Бобур ошиқнинг руҳий ҳолатини кўрсатишда шулардан бирига асосланади:

То оқ юзунг йироқ тушди,
Икки кўзум ичра оқ тушди.

«Тоқатим тоқ бўлди» деган ибора, кишининг сабру қарори энг охирги чегараларига бориб етганда тилга олинади. Шоирнинг лирик қаҳрамони тилидан бу ибора шундай эшитилади:

Ҳажринг аро интизор ҳаддан ошти,
Кел ё мени иста, тоқатим тоқ ўлди.

Халқ «хасча ҳам кўзга илмайди» иборасини назар-писанд қилмайди, эътиборсиз қарайди деган маъноларда ишлатади. Шоир бир байтида жисми хасга ўхшаб қолган ошиққа нисбатан бағритош маъшуканинг шафқатсизлигини мазкур ибора орқали характерлайди:

Бўлубтур ишқинг ичра гарчи хасдек жисми Бобурнинг,
Вале не фойдаким хасча чоғлик кўзга илмайсен.

Бобур шеърлятда тил соддалигини қадрлаган. Бунга эришишнинг сирларини ахтарганда, у қайта-қайта халқ тили лексик қатламларига мурожаат қилиб, оддий кишиларнинг сўз ва тушунчаларидан андоза олиш кераклигига қаноат ҳосил қилган.

Ҳеч бир шоир ёки ёзувчи фақат миллий адабиётида тўпланган ғоявий-бадиий тажрибаларгагина суяниб катта санъаткор даражасига кўтарила олмайди. Л. Н. Толстой ўз ижодида Виктор Гюго, Гейне, Диккенс асарларидан баҳраманд бўлганлигини тан олиб айтган. «Агар мен Стендалнинг «Парма ибодатхонаси»ни ўқимаганимда, — деган экан Л. Толстой, —

«Уруш ва тинчлик»даги ҳарбий саҳналарни ёза олмаган бўлардим».

Навоий ижодиётининг умумтараққиётида Ҳофиз, Саъдий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий сингари форс-тожик адабиётининг улкан арбоблари ҳисса қўшганликларини буюк шоиримизнинг ўзи қайта-қайта гапириб ўтганлиги маълум.

Бобур шеъриятининг камолоти ҳам форс-тожик адабиётининг бир неча улкан даҳолари ижодиёти билан мустаҳкам боғлиқ. «Тарихи Рашидий»да айтилишича, Бобурнинг отаси, Андижон ҳокими Умаршайх мирзо шоҳлик даврларида ўз атрофига кўплаб шоир, фозил ва олимларни тўплаган. Бобурнинг ўзи отаси ҳақида гапириб: «Равон саводи бор эди. Хамсатайин» ва маснавий китобларни ва тарихларни ўқуб эди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди», дейди. Хондамирнинг тарихий асарларидан бирида Бобурнинг ёшлик йилларидаёқ отасининг саройида савод ўрганганлиги ҳақида маълумотлар бор. Табиийки, бундай муҳитда Бобур Саъдий, Ҳофиз, Жомийга ўхшаш машҳур шоирларнинг асарлари билан эрта ошно бўлган. Бобурнинг форс-тожик адабиёти вакиллари ижодига эътиборини тасаввур қилишда унинг аруз рисоласидаги фактлар жуда қимматлидир. Шоир унда Рудакийдан бошлаб, айтайлик, Ҳилолий, Биноийгача, яъни форс шеъриятининг беш асрлик тарихи мобайнида қалам тебратган, талант даражаси ҳар хил бўлган кўп ижодкорларнинг асарларидан намуналар беради. Форс-тожик шоирларининг ҳаёти ва ижодига оид маълумотлар «Бобурнома»да ҳам оз эмас. Бобур мемуарининг саҳифаларидан бирида Мавлоно Абдурахмон Жомийни ўз адабий муҳитининг «саромад ва сардафтари» деб таърифлайди. Жомий ҳақида у яна ёзади: «Бу жумладин бир Мавлоно Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдур. Муллонинг жониби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёж бўлғай...» Бу баҳо Жомийнинг кенг кўламли адабий меросидан Бобурнинг пухта хабардор бўлганлигига шубҳа қолдирмайди. У Умар Хайём рубоийларини иштиёқ билан ўқиган, Анварий ва Камол Хўжандий адабий мероси билан қизиққан, оташзабон Хусрав Деҳлавийнинг латиф вазнларда битилган жонсўз ғазаллари, Шайх Низомийнинг беқиёс маснавийларини такрор-такрор

кўздан кечирган ва ҳ. к. Бизнингча, форс-тожик шоирларининг Бобур шеърятига таъсири ҳақида гапирганда, аввал, Ҳофиз Шерозийни тилга олиш керакка ўхшайди. Бобур истеъдод йўналиши билан Ҳофизга яқин шоир. Ҳофиз том маънодаги лирик. Бобур ҳам Ҳофизга ўхшаб шеърятда сирли хаёлот, туғёнли ҳисларни ифодалашни хуш кўради. Инсон қалбида яширинган, фақат олий идрок воситасида шеърга солиш мумкин бўлган фикру туйғуларни тасвирлашда Бобур Ҳофиз билан гўё мусобақага киришади. Бобур лирикасида бевосита Ҳофиз ғазаларига назира ёки татаббу қилиб ёзилган шеърлар бизгача етиб келгани йўқ. Ғоявий томондан Бобурга Ҳофизнинг май мавзусидаги ва нозик ишқий кечинмалар тасвири берилган ғазаллари илҳом бағишлаган. Шунинг учун бўлса керак, у аруз рисоласида Ҳофиз ғазалларидан кўпроқ шу икки йўналишдаги байтларни ажратиб олади.

Саҳни бўстон завқбахшу суҳбати ёрон хушаст,
Вақти гул хуш бод, к-аз вай вақти майхурон хуш аст.

Мазмуни:

Бўстон саҳни завқбахшу дўстлар суҳбати хуш эрур,
Гул вақти хуш, шод бўл, ундан ҳам майхўрлар вақти хуш эрур.

Ҳофизнинг бу байти билан Бобурнинг «Ез фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати» сатрли ғазали орасидаги мантиқий алоқадорлик осон пайқалади.

Бобур Ҳофизнинг сўзга сайқал бериш санъати, порлоқ услубига ҳам мафтун эди. Ҳофиз ғазалда оҳанг яратиш, мазмунга мувофиқ вазн танлаш, бадий санъатларни ишлатишда фавқулодда маҳоратга эришган шоир эди. Бобур шоир маҳоратининг ана шу қирраларига кўпроқ эътибор берди.

Гап Ҳофиз ва Бобур ҳақида кетаётган экан тожик олими В. Самаднинг «Манбаи илҳом ва воситаи рушду камол» номли мақоласига муносабат билдириш зарур кўринади. Муаллиф Ҳофиз ижодиётининг Бобур лирикасига таъсирига ҳам тўхталиб ўтган. «Бобурнинг эътиқоди Ҳофизга шу даражада эдики, — дейилади мақолада, — у Шерозда бўлган вақтларида Ҳофиз мазорининг устида улуғвор гумбаз тиклатди»¹. Шунингдек, тадқиқотчи Бобурнинг Ҳофиз

¹ Самад В. Манбаи илҳом ва воситаи рушду камол. «Маориф ва маданият» газетаси, 1973, 22 август.

ғазалларидан илҳомланиб яратилган шеърлари хусусида ҳам далиллар келтирган.

Эй хуш он вақт ки бе пову сар айёме чанд,
Сокини Гулкина будем бабадномийе чанд.

«Бобурнома»да берилган мазкур байтни В. Самад Ҳофизники эмаслигини, балки Ҳофиз ғазалидан қофия ва радифни олиб уни Бобур яратганлигини ҳукм қилади. Бобур ҳам Ҳофизнинг бу байтини «Гоҳи мутояба йўсунлуқ тағйир била ўқулур» эди деган.

«Ўзбек адабиёти тарихи» дарслик китобининг дастлабки нашрларида Н. М. Маллаев:

Дерестки, дилдор паёме нафростод,
Навишт каломеву саломе нафростод, —

матлаъли форсий ғазални Бобурга нисбат берган эди. Тилга олинган мақолада ўша ғазал Ҳофизники эканлиги исботланган. Булар мақоланинг эътиборли томонлари.

Бадий ижодда тақлид бор, таъсир бор. Тақлид қилиш билан таъсирланиш бошқа-бошқа ҳодиса. Тақлидчилик кўчирмачилик билан баробар. Классик адабиётимиздаги татаббу усулининг ҳам тақлидга алоқаси йўқ. У — ижодий жараён. Афсуски, В. Самаднинг мақоласида буларнинг моҳият чегараси пухта аниқланиб, фикр юритилмаган. Натижада келтирилган баъзи факт ва уларнинг талқини бир томонлама характерга эга бўлиб қолган.

Мақолада шундай гаплар бор: «Аз мутолаим асарҳои Бобур бармеояд, ки ғазали «Агарчи бода фараҳбахшу бод гулбез аст»и Ҳофиз ба Бобур хеле писанд омада будааст. Бобур аз ин офаридаи Хожа дар ғазалҳои «Қуёшим ҳар сариға азм қилса», «Келтур шароби нобни», «Етти айёми висолу шоми фурқат қолмади», «Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти» ва ғайра истифода бурдааст («... Бобур асарларининг мутоаласидан маълум бўладики, Ҳофизнинг «Агарчи бода фараҳбахшу бод гулбез аст» ғазали Бобурга анча маъқул келган. Бобур Ҳофизнинг бу кашфиётидан «Қуёшим ҳар сариға азм қилса», «Келтур шароби нобни», «Етти айёми висолу шоми фурқат қолмади», «Шеър баҳси, ишқ дарди,

боданинг кайфияти» ва бошқа ғазалларида фойдаланган.)

Ҳар қандай даъво далили билан асосли. Савол туғилади: Бобур Ҳофиз ғазалининг қайси жиҳатларидан ва қандай фойдаланди? Наҳотки бир ғазалдаги кашфиётни у шеърларида бир неча марта қайта-қайта татбиқ этган бўлса? Шундай бўлган ҳам дейлик. Мақолада исбот йўқ. Ҳолбуки, Бобурнинг «Қуёшим ҳар сариға азм қилса», «Етти айёми висол шоми фурқат қолмади», «Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти» сатрли ғазаллари тадқиқотчининг даъвосини мутлақо қувватламайди.

Бобурнинг «Қуёшим ҳар сариға азм қилса, заррае қолмон» мисраси билан бошланадиган шеъри соф ишқий йўналишдаги, ошиқона ғазал. Ҳофизники эса орифона ғазал. Бобур анъанавий йўлдан бориб ишқ мавзуида ўзига хос гўзал асар яратган. Шарқ шоирларининг ҳаммаси учун ҳам ишқ асосий ҳақиқат. Ғоявий ўхшашликни ҳисобга олмаганда, ўша шеърда ҳеч қайси шоирнинг бирор бир таъсири кўринмайди. Энди мана бу ғазални назардан ўтказайлик:

Шукриллах, айш юзландию меҳнат қолмайди,
Етти айёми висолу шоми фурқат қолмади.
Юзланиб амну фароғат, гуссаи ғам бўлди дафъ,
Айшу ишрат келдию ранжу машаққат қолмади.
Меҳнати ҳижронки андин чок-чок эрди кўнгул,
Бўлди роҳатқа мубаддал, ул жароҳат қолмади...

Бу ғазалда ҳам Ҳофизнинг шеърига яқинлик йўқ. Ҳофиз «давр фитначи», «замоннинг кўзлари хунрез», «тескаричи даврондан яхшилик истама» деганда Бобур «Эмди даврондин манга асло шикоят қолмади», деб шукрона айтса, қанақа таъсир ёхуд ғоявий алоқадорлик хусусида гапириш мумкин. Илмда умумлаштириш муҳим. Бироқ бу далилларни бўрттириб кўрсатишмас. Яхшиси, мақоладан яна бир кўчирма келтирайлик: «Бобур аз ин ғазали Ҳофиз («Ҳосби ҳоле нанавиштию шуд айёме чанд» ғазали назарда тутилаётир — И. Ҳ) дар шеърхон ба тожики ва турки этодкардааш, «Бобурнома» рисоласи «Мухтасар» барин асарҳояш гоҳе айнан ва баъзан этодкоруна истифода либарад». (Бобур Ҳофизнинг бу ғазалидан тожикча ва туркийда ижод қилган шеърларида, «Бобурнома», «Мухтасар» сингари асарлари-

да гоҳо айнан ва баъзан ижодкорона фойдаланади.)

Бобур туркий тилда жуда кўп шеърлар ёзган. Шуларнинг ҳаммасида ҳам у Ҳофизнинг «чанд» радифли газалидан «гоҳо айнан ва баъзан ижодкорона фойдаланган» деб бўладими? Ахир, ўртача талантли шоир ҳам салафлари яратган маълум бир бадий кашфиётга ёпишиб олмайди-ку. Анъанадан фойдаланиш, уни ижодий ўзлаштириш фақат қабул қилиш жараёни эмас, балки Б. И. Бурсов айтганидек, анъана билан курашиш ҳам демакдир. Бобурда ҳам шундай бўлган. Негадир В. Самад ушбу ҳақиқатни инобатга олмайди. Биз унинг яна бир фикрини юзакли айтилган деб ҳисоблаймиз. У:

Ироку Форс гар етса сенинг бу шеъринг, эй Бобур,
Ани ҳифз этгуси Ҳофиз, мусаллам тутқуси Салмон, —

деган байтни «чун такрори байти зерини Ҳофиз», яъни Ҳофиз байтининг такрори деб қуйидаги сатрларни кўрсатади:

Ироку форс гирифти ба шеъри хуш, Ҳофиз
Биё, ки навбат Бағдоду вақти Табрез аст.

Бу байтларнинг иккаласи ҳам фахрия услубида битилган. Уларда ўхшаш сўзлар ва мақсадда умумий бирлик бор. Аммо Бобурнинг фахрияси Ҳофизникидан кўра Абдурахмон Жомийникига яқин туради. Анъана — шеъриятнинг виждони, деган гап бор. Бобур ҳам Шарқ классик адабиёти улуг вакиллари-нинг анъаналарини виждон ҳаракати деб тушунди ва виждон нолалари сифатида қабул этди. Туркий шеъриятдаги салафлари қатори, форс-тожик адабиётининг Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий каби вакиллари Бобурнинг бадий ижодда ўзлигини топши ва бетакрор оҳангларда асарлар яратишига маълум вақтлар кўмакдош бўлганликлари тарихий ҳақиқатдир.

* * *

Алишер Навоий ўзбек адабиётида янги ва юксак бир давр яратди. Бу ўз моҳияти ва миқёсига кўра шундай бир кўлами кенг давр эдики, унда ўзбек адабиётининг XV асрларгача бўлган ижодий тажри-

балари зўр муваффақият билан ҳам умумлаштирилди, ҳам унинг тараққиёт йўллари белгилаб берилди. Навоий ижодиёти инсоният маънавий оламидаги буюк ҳодисалардан. Навоийдан сўнг яшаб ижод қилган ўзбек санъаткорларининг айтарли ҳаммасида Навоий ижодиётининг маълум бир жиҳатлари ўзига хос шаклларда акс этди. Бошқача қилиб айтилганда, деярли ҳар бир ўзбек ижодкорига Навоийдан нималардир ўтган ёки уларнинг бадий меросида улуг шоир даҳосидан нимадир яшайди. Хуллас, бутун коинот қуёш таъсиридан четда қолмаганидек, ижодда Навоий таъсири ўтмаган ўзбек қаламкаши ҳам йўқ.

Бобур бадий ижод ишларини бошлаганида Навоий ҳали ҳаёт, охирги асарлари устида меҳнат қилмоқда эди. «Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, — дейди Бобур, — Алишер тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида турки байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва гавғо бўлди».

Демак, «Навоий ўз умрининг сўнгги йилида ғойибона равишда Бобурни эшитиб, унга қизиқади ва мактуб билан алоқа боғлаш ташаббусини ўзи бошлайди. Ун тўққиз яшар фарғоналик ёш шоирнинг кўтарилаётган юлдузини узоқ Ҳиротдан кўра олган Навоий ҳамма гениал шоирларга ўхшаб¹ ундаги ҳақиқий талантни илғаган бўлса, эҳтимол.

«Албатта Навоий Бобурсиз Навоий бўлиб қолди, лекин Бобурни Навоийсиз тасаввур қилиш қийин», деган эди Махсуд Шайхзода. Бобур ўз мемуарида Навоий ҳақида шуларни ёзиб қолдирган эди: «Алишербек назирини йўқ киши эди. Туркий тил била то айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Хамса» жавобида, яна бир «Мантиқут-тайр» вазнида «Лисонут-тайр» отлиқ. Тўрт ғазалиёт девони тартиб қилибтур: «Ғаройбус-сигар», «Наводируш-шабоб», «Бадойиул-васат», «Фавоидул-кибар» отлиқ. Яхши рубоийети ҳам бор. Яна баъзи мусан-нафоти борким, мазкур бўлгонларқа боқа пастроқ ва сустроқ воқиф бўлубтур. Ул жумладин иншоларини мавлоно Абдурахмон Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳо-

сили калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким битибтур, йиғиштурубтур...

Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай...»

Бобур бутун умри ва ижоди давомида Навоийнинг халқ, ватан, инсон меҳру муҳаббатини тарғиб этувчи улуғ ва ибратли мактабидан таълим олди. Мана шунинг учун ҳам, атоқли адибимиз Ойбек сўзлари билан айтганда, Бобур поэзияси Навоий поэзияси қуёши нурларида барқ уриб ривожланган эди.

Бобур учун Навоий «назири йўқ» устод эди. У бошқа шоиру ёзувчилардан кўра Навоийга ортиқроқ, мунтазамроқ эргашди, унинг «туркий тил била» айтилган «кўп ва хўб» ижодиётини шеърятдаги биринчи ва доимий мактаби деб билди. Бобур истеводининг тикланиш босқичларидан бошлаб Навоий шеърятини билан мунтазам равишда машғул бўлган. Бу ҳақда қуйидаги факт ҳам маълум бир тасаввур бериши шубҳасиз. Бобур ёзади: «Одина куни ойнинг йиғирма учиди (1519 йил) Алишербекнинг тўрт девонидин бухур, авзон тартиби била газаллар ва абётким, интихоб қилилодур эди итмомиға етди». Бобур Навоийдан аввало, ҳаётга, инсонга эътиқодни, юксак ва сўлмас туйғу ҳамда гоёларга содиқликни ўрганди; умуминсоний масалаларни давр ва тарих воқеаҳодисалари билан мустаҳкам алоқада бадиий тадқиқ этиш сирларини ўзлаштирди.

Бобурнинг инсон маънавий камолотига жиддий эътибор бериши ва бу масалани руҳ, муҳаббат, илм, халқ, ватан ишқи кабилар билан ички алоқада бадиий тадқиқ этиши мутлақо мустаҳкам заминдан келиб чиққандир. Шунинг учун ҳам асосий моментларда Бобур шеърятининг лирик қаҳрамони бир шоир, файласуф, ҳаётсевар сифатида Навоий лирик қаҳрамонига маслакдош, унинг ижтимоий, ахлоқий ва фалсафий идеяларининг давомчиси ҳамда ривожлантирувчисидир. Бу ерда ўз-ўзидан бир савол туғилади. Хўш, Бобур Навоий ижодиётининг қайси қирраларини диққат билан ўрганди? Қайси бир жиҳатларини кўпроқ ўзлаштирди? Бу саволга лўнда қилиб шундай жавоб берса бўлади: Бобур Навоийдан биринчи навбатда бадииятни, шеърятда мазмунни маҳорат билан ифодалаш сирларини ўрганди.

Шеърни қалб ва руҳ ойнаси даражасига етказиш фазилатларини ўзлаштирди.

Навоий шеърияти ўзбек адабиётининг юқори чўққиси ҳисобланади. Навоий ўз поэзиясида Шарқ адабиётининг илғор қисмига хос бўлган эстетик нормаларни ижодий равишда ўзлаштириб, айтиб бериб, айни бир пайтда уларни янгиликлар билан бойитди. Навоий лирикасида илгари поэзияда деярли қўлланилмаган ёки кам истифода этилган образ, санъат, бадий усул ва воситалар тез-тез учрайди. Ҳатто буларнинг баъзилари ҳақида улуг шoirнинг ўзи ҳам асарларида маълумотлар бериб ўтган.

«Навоий ғазалининг асосий ва биринчи хислати, — деб эътироф қилган эди Мақсуд Шайхзода, — мантиқий тарзда тузилиши, бир моментнинг иккинчи моментдан туғилиб келишидир. Бу жуда муҳим хислатдир. Чунки кўп ғазалнавис шoirларда шеър гўзал ва алоҳида байтлардан иборат бўлиб, механик равишда тузилгани учун ундаги байтлар олдинма кейин қилиб алмаштирилса, ўқиган киши бу ўзгаришнинг фарқига етмаслиги ҳам мумкин... Навоийда биз бошқа бир хусусиятни кўраемиз. Фикрий муддаонинг бутунлиги, тасвирда фақат субъектив ҳисларнинг жилвасини эмас, объектив ҳаётий воқеаларнинг силсиласини кўзда тутиш, Навоийдан энг кичик лирик шеърларини ҳам мантиқий иплар билан боғлашни талаб қилади. Бунинг натижасида ғазалда бутунлик, байтларнинг бир-бирига тасодифий эмас, мантиқий муносабатлар билан боғланганини кўраемиз»¹.

Мўъжаз бир ғазалда яхлит бадий лавҳани юзага келтириб, ундаги байтларни бошдан-охир ягона ғоявий мақсад талабларига мувофиқ шаклда тизиш — у, ҳеч шубҳасиз, шoirдан малака ва маҳоратни талаб қилади. Бобур ўзбек шoirлари орасида биринчилардан бўлиб Навоийга хос бу хусусиятни тегран фаҳм этди ва ўзи ҳам устоз йўлидан боришга дадил интилди. Бобурнинг аруз рисоласида ушбу масалага оид характерли маълумотлар бор. У Навоий ғазалларидаги фикрий яхлитликни бир неча бор қайд этган. Бир ўринда эса Навоийнинг шундай

¹ Шайхзода М. Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида. «Ўзбек адабиёти масалалари», Тошкент, 1959, 241-бет.

ғазалларидан биттаси келтирилиб, унга «Бошдин-оёқ бу ғазалда бир ҳикоя манзум бўлбтур», деб изоҳ ҳам берган.

Умуман олганда, шеърда ғоявий бутунликка эришишни Бобур бадийликнинг асосий шартларидан бири деб билган. Бу жиҳатдан у Навоийга муносиб издош. Шунинг учун унинг ғазалиётидагина эмас, рубоий, қитъа, туюқлари орасида ҳам мантиқий изчилликдан маҳрум пароканда оҳангларда битилган шеърлар учрайвермайди.

«Бобур рубоийлари, — деган эди Ойбек, — унинг поэзиясининг чўққисидир... Умар Хайёмнинг рубоийлари каби унинг рубоийлаши ҳам фалсафий фикрларга бой, шаклан мукамал ва ислом дини нуқтаи назарининг маҳдудлигидан анча озоддир»¹. Бобур рубоийлари билан Шарқ рубоийчилигида янги бир саҳифа очди. Лекин у бу вазифани ҳам аввало Навоийдан пухта ўрганиб, унинг ҳомийлигида амалга оширди. Алишер Навоий рубоийларидан бирида ғариблик туйғусини мана бу шаклда ифода этган:

Мунглуғ бошим остидаги тошимниму дей?
Тош устидаги ғариб бошимниму дей?
Ҳасрат суйидан кўзимда ёшимниму дей?
Ўлмақдин саъброқ маошимниму дей?

Бобур Навоийнинг мазкур рубоийсига пайравлик қилади ва ёзади:

Гурбат туғи ёпқон руҳи зардимниму дей?
Е ҳажр чиқорғон оҳу сардимниму дей?
Ҳолинг не дурур билурмисен дардимни,
Ҳолинг сўрайму, йўқса дардимниму дей?

Биринчи рубоийда поэтик фикр савол-мурожаат усулида баён қилинган. Бу эса лирик қаҳрамон қалбидаги изтироб шиддатини янада қабартириб кўрсатади. Мақсаднинг худди шу шаклда тасвирланиши Навоийнинг асосий муддаосига мос эди. Бу ерда масаланинг бошқа бир жиҳати ҳам муҳим. Рубоийда маънога мувофиқ ёниқ эҳтирос бор. Шу билан бир қаторда, сўз билан чизилган манзара ҳам бор. Тош устидаги мунгли бош; ҳасрат суйидин ёшланган кўзлар; ёлғизлик ва кимсасизлик азобларидан заифлашган вужуд. Бу деталлар уйғун ҳолда ўқувчи кўз

¹ Ойбек. Асарлар, X томлик, 9-том, Тошкент, 1974, 174-бет.

ўнгида яхлит ва жонли бир сувратни пайдо қилади. Хуллас, Навоий тўрт сатрли бир шеърда инсоннинг ички кечинмаларини очади, маънавий-руҳий ҳолатини акс эттиради, ҳам моҳир рассом назари билан унинг ташқи қиёфасини кўрсатади. Гап шундаки, Бобур яратган тўртлик ҳам ўзига хос ички руҳи, маъно товланиши жиҳатидан мутлақо оригинал шеър даражасига етказилган. Бобур Навоий рубоийларидан илҳомланиб қатор-қатор тўртликлар яратган. Аммо бирор вақт ҳам ижодийликдан чекинмаган. Шунинг учун бўлса керак, у кўпинча гўё устози билан шеърин мусобақага киришганга ўхшайди, гўё Навоий яратган оҳангларга қараб соз пардаларини мослагандай бўлади. Масалан, қуйидаги рубоийларнинг биринчиси Навоий қаламига мансуб:

Юз меҳнату ғам кўнглума еткурди фироқ,
Жонимға балову дард ўқин урди фироқ.
Жисмимни фано ўтиға куйдирди фироқ.
Чун куйди, кулини кўкка совурди фироқ.

Мана бунисини эса Бобур ёзган:

Андин бериким қасдим учун турли фироқ.
Юз дарду аламни манга еткурди фироқ.
Мени эшигингдин, нетайин, сурди фироқ,
Қил чора, йўқ эрса мени ўлтурди фироқ.

Бу рубоийлар айрилиқ ҳақида. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам кўз ёшлари билан битилган қайғули фироқномалардир. Бобурнинг ҳижрон ҳис-туйғулари дарж этилган шеърлари кўп. Лекин уларнинг ҳеч бири унинг «фироқ» радифли рубоийсига ўхшамайди. Чунки бу рубоий бевосита Навоий таъсирида ёзилган. Бу гап ҳам мазмунга, ҳам шаклга тегишли. Навоий фикр ифодасида қандай йўл тутган бўлса, Бобур ҳам шу йўлдан боради. Навоий рубоийда радиф сифатида «фироқ» сўзини қўллаган. Натижада, шеърда якоҳанглик вужудга келтирилган; фикрнинг мантиқан тадрижий давом топиши таъминланган. Бундан ташқари, радиф рубоий композициясининг марказий нуқтасига айлантирилган. Шунинг учун тўртликдан мабодо «фироқ» сўзи туширилиб қолдирилса, у ўзининг бор мазмунидан бутунлай маҳрум бўлади ва шаклга қаттиқ шикаст етади. Айнан шундай гапларни Бобур рубоийси ҳақида ҳам айтиш мумкин. Навоий рубоийнинг биринчи сатрида «ет-

курди» сўзини қофияда қўллайди. Бобур бу сўздан иккинчи мисра қофиясида фойдаланади. Ҳатто биринчи тўртликдаги сатрлардан бири кейингисида қарийб айнан такрорланиб келади. Навоий «Юз меҳнату ғам кўнглума еткурди фироқ» деса, Бобур «Юз дарду аламни менга еткурди фироқ», дейди. Шакшубҳа йўқки, мазкур рубойлардан бирининг юзага келишида иккинчи бири ғоявий-бадий жиҳатдан сезиларли роль бажарган. Бу факт. Шунга қарамасдан, уларнинг ҳар бири ўзича мустақил ва гўзал асарлардир. Навоий куйлаган фироқ, мазмун моҳияти билан кўпроқ традицион характерга эга. Бобур уни ватан туйғуси билан боғлаган.

Рус адиби К. Паустовскийнинг шундай гапи бор. У ёзади: «Деярли ҳар бир санъаткорнинг ўз илҳомчиси, яхши даҳоси бордирки, у ҳам оддий қаламкашдир. Ана шу илҳомчининг китобидан ақалли бир неча сатр ўқилса, бас, одам қўлига қалам олгиси келиб қолади...¹ Бобурнинг илҳомчиси бўлган ана шундай даҳо Алишер Навоий эди. У Навоий рубойлари таъсирида қўлига қайта-қайта қалам олган.

Андин бериким, қошимда ёрим йўқтур,
Хижронида жуз нолаи зорим йўқтур.
Дашт узра қуюн каби қарорим йўқтур,
Саргашталигимда ихтиёрим йўқтур.

Энди Бобур ёзади:

Кўпдин бериким ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқтур.
Келдим бу сари ўз ихтиёрим бирла,
Лекин борурумда ихтиёрим йўқтур.

Бу рубойларда тасвир усули ўхшаш. Вазн, радиф бир хил. Навоий шеърда ҳижрон дарди билан жони ўртанган саргашта ошиқнинг қалб ҳасратини поэтиклаштирган. Бобур рубойсининг ғоявий негизида ҳам айрилиқ, ҳижрон туйғуси ётади. Бироқ унда ижтимоий ранг қуюқ, яъни ёр билан баробар диёр қайғуси ҳам асосий планда талқин этилган.

Классик поэтикада нидо деган санъат бор. Агар шоир ўзининг субъектив фикру туйғуларини инсонга, табиатдаги бирор нарса ёхуд предметга мурожаат қилиш йўли билан ифода этса, ўша нидо санъатини

¹ Паустовский К. Олтин гул. Езувчи меҳнати ҳақида ўйлар. Тошкент, 1967, 138-бет.

амалда қўллаган бўлади. Навоий бу санъатдаги рубоийларида кўп ва ҳар гал маҳорат билан фойдаланган. Масалан, шоир баъзи шеърларида ўз кечинмаларини «боди сабо», «ел», «субҳ», «кўнгул» кабиларга тўғридан-тўғри мурожаат қилиш орқали тасвирлаб беради.

Эй боди сабо, айласанг ул сори гузар,
Жон бирла кўнгулни топшурай, олгач бор.
Кўнглумни итига туъма қилгил зинҳор,
Жонимни доғи аёғига айла нисор.

Навоийнинг бу рубоийси ишқий мазмунга эга. Унда вафодор ошиқнинг садоқат ҳислари тасвирланган. Лирик қаҳрамоннинг кўнгул орзуларини «боди сабо»га қарата баён этиши, унинг руҳий ҳолатидаги интизорлик ҳисларини чуқурлаштирган. Энди мана бу рубоийга эътибор беринг:

Эй боди сабо, айла Хуросонга гузар,
Мендин дегил ул ёри паришонга хабар.
Неча сафар ўз кўнглунг учун қилгайсен,
Энди бизнинг учун айла бу ёнга сафар.

Бобур бу шеърни ёзишда, биринчидан, устозининг тўртлигида қўлланилган бадий санъатга асосланади ва у ҳам фикрни «Эй боди сабо» деган хитоб сўзлари билан бошлайди. Иккинчидан, Навоийнинг «Эй боди сабо, айласанг ул сори гузар» деган гапини конкретлаштириб, ғоявий мақсадига мослаб «Эй боди сабо, айла Хуросонга гузар» шаклида такрорлайди. Кўринадики, Навоий анъанавий мазмунларни талқин этишда фойдаланган бадий санъат ва тасвир воситаларидан Бобур ҳаётий реал кечинмалар тасвири учун истифода этади.

«Оҳанг — бу тупроғ таркибида яширинган олтин. Тупроғидан олтинни ажратиб олайликда, қолган кераксиз нарсаларни улоқтирайлик», деб ёзади америка шоирларидан бири¹. Агар шеърда маънога мувофиқ оҳанг бўлмаса, «Шеър — ночор, шоирнинг эса ҳоли танг»дир (Буало). Классик шоирларимиз назира усулида ижод қилганларида иккинчи бир шоир шеърининг шакл ва мазмунига ўхшатма қилиш билан бир қаторда унинг оҳанг йўналиши ва кўлами-

¹ Роберт Фрост. Движение, совершаемое в стихе. «Писатели США о литературе», М., 1974.

ни янада мукаммаллаштириш учун жиддий уринганлар.

Алишер Навоий қайси темада рубоий ёзмасин, албатта, унинг ўзига хос ва бетакрор оҳангини топган. Бошқача қилиб айтганда, шоир рубоийларида мазмун ва оҳанг ягона тўлқинда оқиб, оҳанг фикрга, фикр оҳангга куч бағишлайди. Кузатишлардан шу нарса маълумки, Навоий рубоийларидаги афсунли оҳанглар Бобур қалбида акс садо уйғотган.

«Намоз пешин Ограга тушулди, — деб ҳикоя қилади «Бобурнома» муаллифи. — Якшанба куни муҳаррам ойининг ўн олтисида иситтим, титрадим, навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга тортди. Доруйи кор ичдим. Охир басит ярашти, уйқусизлик ва ташналиғдин бисёр ташвиш торттим. Бу мараз айёмида уч-тўрт рубоий айтилди. Ул жумладин бири будур:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин учадур уйку чу охшом бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Борғон сайи бу ортадур, ул кам бўладур».

Бизнингча, бу шеърнинг айнан шундай оҳангда юзага келишида Навоийнинг мана бу рубоийсидаги оҳангнинг таъсири бўлган.

Ҳар лаҳза кўнгул ғамингда маҳзун бўладур,
Маҳзунлиги лаҳза-лаҳза афзун бўладур.
Савдо анга юз ончаки, Мажнун бўладур,
Юз мунча десам ҳам не ажаб чун бўладур.

«Ҳақиқий санъаткор..., — деб ёзади Э. Хемингуэй, — мазкур соҳада ундан олдин нимаики кашф қилинган бўлса, нимагаки эришилган бўлса, ҳаммасини ўзлаштиради ва ўзига керагини нокерагидан шундай тезлик билан ажратиб саралайдики, гўё у туғилишдаёқ барча билимлар билан қуролланиб, доно бўлиб туғилгандек кўринади, чунки оддий одам умр бўйи уриниб эгаллайдиган доноликларни ҳақиқий истеъдод гоҳо кўз очиб юмгунча тез эгаллайди...» Бобур дид даражаси, талантининг куч ва имкониятлари жиҳатидан ана шундай санъаткорлар тоифасига киради. У форс-тожик шеърлятидаги бадий кашфиётларни ҳам, миллий адабиёт тажрибаларининг сир-асрорларини ҳам ўзига хос бир донолик билан жуда тез ўзлаштириб олди.

Бобур Навоийга муносиб шогирд. У бадий ижоднинг ҳал қилувчи жиҳати — шакл ва мазмун маҳоратида Навоийга изчил эргашади. Бобур Навоий мактабининг истеъдодли улуғ бир вакили сифатида адабиётимиз тарихида катта вазифаларни амалга оширди. Бу жиҳатдан унинг поэтик жанрлар такомили, хусусан, рубоий жанри тараққиётидаги хизматларини алоҳида қайд қилиш керак. Хуллас, шеъриятда Бобур эришган ғоявий-бадий ютуқларнинг катта қисми буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий поэзияси, унинг ўлмас номи билан боғлангандир.

ХАЛҚ ДАРДИ — ҚАЛЪ ДАРДИ

Ҳақиқий шоир — замон ва ижтимоий муҳити билан юзма-юз туриб, ҳақиқатни ифодалашга қодир шижоатли шахс. Шеърият тарихининг ҳамма даврларида шеър ёзадиган иқтидорли, иқтидорсиз қофиясозлар кўп бўлган. Уларнинг бирлари шухрати ва шахсий манфаатларни кўзлаб шеърбозлик қилишган. Яна бошқалари қўрқоқлик, эътиқодсизлик сабабли истеъдодни маддоҳлик билан нобуд этишган ва ҳоказо. Лекин шоирнинг — оташин шоирнинг дунёга келиши, худди бугунгидек, ҳар доим ҳам сийрак бўлган.

Инсон фарзанди атроф ёлғон, алдов ва иллатларга тўлганлигини ўткир ҳис эта бошлаганида ҳақ сўз толибига айланади. Шунда у жасур шоирни кўмсайди. Бу — аслида ўзини шоир билиб, маъно кўламитор, турли-туман юзаки гаплар билан қалбларни зада этган қанчадан-қанча қаламкашлардан бешиш, маълум бир авлод илғор вакиллари фикр ва юрак дардларини тоза оҳангларда акс эттиришга қодир шоир овозига эҳтиёждир. Шу маънода шоир — руҳий соғинч, Имон фарзанди. Шоир курашчан эътиқод кишиси бўлиб, ғам, умид бўёқларини тасвирда асло сохталаштирмайди, эл ва юрт номусини бадий сўзда муҳофаза қилиш учун, зарур бўлса, жонини қурбон беришдан ҳам қайтмайди. Шоир учун эса халқ гурурининг муқаддаслигини улуғлаш, Ватан номусининг мусалффолигини сўзда ҳимоя қилишдан ортиқ жасорат ҳам, маҳорат ҳам йўқ. Кўҳна Хоразмнинг улуғ фарзанди, жасур шоир Аваз Утар

ўғлининг шеърляти аввало шу жиҳатлардан ибрат-лидир.

Адабиётнинг улкан вазифаси бор: ўзини ўзи ҳимоя этолмайдиган, маънавий ҳуқуқлари, ўзлиги-ни англаш туйғулари риекорлик билан топталган кишилар учун у ҳар қандай шароитда ҳам кураши-ши, жангга киришиши шарт. Адабиёт ҳаёт ва инсон билан алоқадор ҳамма нарсани чуқур ўзлаштириши керак.

Адабиётнинг ўз эрки, дунёдаги жамики ёлгон ва сохталикларга сочадиган нафрати, абадият умрига тенг армонлари бор. Жаҳондаги барча даҳолар буну у ёки бу тарзда билганлар. Лекин бир аччиқ ҳақи-қатдан ҳам кўз юмиб бўлмаиди: ўтмишда гоҳо та-лантли шоирлар ҳам сарой адабиёти ғоявий йўна-лишлари чегарасида қолиб, шоҳларни мадҳ этиш, уларнинг шафқатсизликдан иборат зафарларини кўкларга кўтариб мақташлардан ўзларини тия ол-маганлар. Бундай пайтларда, албатта, халқ тақдири четлаб ўтилган, заҳматкаш инсоннинг ақли, шуури, қувонч ва қайғулари орқада қолган. Бу эса баъзан шоирдаги самимиятнинг емирилишигача олиб бор-ган. Авазинг бир қатор шеърларида самимият ва ҳислар таранглиги етишмайди. Бу ўзига хос маҳоратсизлик. Бунинг сабаблари нимада?

Маълумки, Аваз Хива хони Муҳаммад Раҳим-нинг диққатини жалб этиб, саройга чақиртирилган. У сарой шоирлари муҳитида, қисқа фурсатлар бўл-са-да, уларга ҳамоҳанг асарлар ёзган. Улар «Дилка-шу ахмар эмас дилдор пистони каби, Этмагил, эй боғбон, ҳаргиз манго таърифи себ» ёки «Дедим: Менинг бирла келиб ёт эмди ҳамоғуш ўлуб...» қаби-лидаги эротик оҳ-воҳлардан таркиб топган ғоявий саёз шеърлар эди. У гоҳо азбаройи назирачилик истагидан мисралар тизган, улардаги ҳоким кайфи-ят — хонга ўзича бир меҳр изҳори, унинг шаъну шавкатини мадҳ қилиш. Бугина эмас. Аваз ижоди-нинг илк даврларида поэтик фикрнинг янги ва ори-гиналлигига ҳамиша ҳам қатъий эътибор қилавер-майди. У баъзан жўн, шунчаки маъноларни ҳам, сўз ўзгаришлари билангина қатор-қатор байтларда кўп маротаба такрорлайверади. Масалан, бир ғазал «Па-ривашлар тамоми бевафодур, ситамгар, пур жафо ноошнодур», деб бошланса, ўзга ғазал матлаъсида ўқиймиз:

Сийминбарлар бори номехрибондур,
Алар бедоди машҳури жаҳондир.

Энди айни шу мазмун мана бундай сўзларда ҳам ифодаланган: «Вафосиздур фиғонким, дилраболар, не бир оромижон, қоши қаролар». Дилрабо ва сийминбарларнинг ноошно ва бевафолиги ҳақида сўзлашга шоир шу даражада маҳлиё бўлиб кетадики, натижада баъзан аёл ҳақида номатлуб тушунчаларни ҳам акс эттиради:

Бори маҳбуби оламдур вафосиз,
Ки онларни барисидур ҳаёсиз.

Авазнинг бир шеъри бор. Унда шоҳлар суҳбатига «банд» киши «доим гирфтори қафас» булбулга ўхшатилади. Бунда нимага ишорат қилинаётганлиги аён, албатта. Аваз табиатан эрк одами бўлган. Сарой теварагидаги фикрий эрксизлик, теран ижодий дард ва оташин эҳтирослардан йироқ сухангуфторликлар уни қийнаганлиги табиий. Бундан бошқача бўлганда, Аваз бугун биз билган инқилобий виждон шоири мавқеига кўтарила олмасди. Чунки классик шоирларимиз шахси ва ғоявий эътиқодларининг шаклланиши улар мансуб муҳит ва замонга қарши бориш, ботинан келишмаслик сабабларига ҳам бевосита тегишлидир. Аваз маддоҳ бўлиб туғилмаган, ундаги истеъдод туб моҳияти билан халқники ва уни жонажон юртига садоқат билан хизматга бағишлаш ҳам қарз, ҳам фарзлигини вақтида англаб етган эди.

Лаънат ул шоиргаким, ҳирсу тамъа таҳрикидин,
Кўргазур ҳар сифлу нокасга изҳори мадиҳ...

Бу — Аваз салафларидан Шермуҳаммад Мунининг гапи. Аваз бундай сўзларга бефарқ қарай оладиган, дилидагини яшириб яшаш «бахтига» чидайдиган ижодкор эмас эди. Аваз қандай характердаги шоир бўлган? Унинг шеърияти билан атрофлича танишиш шундай хулосага келиш ҳуқуқини беради: Аваз қалби оламнинг ўткинчи ҳавасларидан тинимсиз покланган, секин-аста шахсий ҳузур-ҳаловатлардан кечган, буни ўйлашдан ҳам жирканадиган даражадаги саркаш, туйғулари ҳужумкор шоир. Тўғри, унинг табиатида ошиқлик кучли. Дилида ишқ аланга ёқади. У — ориф шахс. Дунё пасту баландларини теранг англайди. У — файласуф. Бу қобилият унинг

шеърларига файз бахш этиб турибди. Бироқ, буларнинг барчасини инобатга олган ҳолда, уни ўз сўзлари билан «исён баҳрига ғаввос» шоир деб таърифлаш тўғри бўлади. Исён — шоирнинг ўз орқасида Ҳақиқат деган тенгсиз бир тоғ борлигига комил ишонч, ғазабнок ишонч жанги. Бу ҳолатда кураш завқларига тўлган ижодкор юрак денгиздай тўлқинланади. Жаҳонда унга тенг, ундан ғолиб қудрат йўқ. Ушбу туйғуга эришиш — шоирлик шижоатининг чўққиси. Авазнинг кўпгина шеърлари айти шундай руҳий юксаклик маҳсуллари эканлиги билан қимматлидир. Улар ўқилган сайин шоирнинг «фикр айласам ҳақиқат аро, эй рафиқлар, Мурғи дилимни асру буюк ошёнаси», деган сўзлари яхлит моҳият шаклида равшанлаша боради.

Хуллас, Авазнинг исёни абадиятни бўйлайдиган, абадий ҳушёрликка, доимо очиқ шуур билан англашга даъват этадиган фикру туйғуларга бой. Фидойи шоир ўз исёнининг оқибатларидан мутлақо чўчимасди. У шоирни охир-оқибатда халқ ва Ватан истиқболи учун қурбон бўлишга тайёр биринчи шахс деб билди. Шу боисдан ҳам унинг тилидан:

На яхши ўйлаким, маъқулу манзур,
Аваз, халқим учун тўкилса қоним, —

деган сўзлар бениҳоя рост, самимий эшитилади. У шоҳ салтанатидан юз буриб, шеърятнинг содиқ аскарига айланди. Кундан-кун ҳаётнинг зарур ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий масалаларини поэтик талқинларини беришда фаоллик кўрсата борди. У хўрланганлар шоирни эди. Ўзи ҳам хўрланишини биларди. Шунинг учун «Келур бошимга турфа можаролар», дея аввалдан ҳар қандай ранжу офатларни бўйнига олди. Уни «фуқаро бошидаги» «минг шўр или шар» «ҳасрат чекиб» сўзлашга маҳкум этди. Унинг тафаккури «Топар эркан қачон, ёраб, ҳаёти жовидон миллат? Топиб илму ҳунар бирла маорифдин нишон миллат?» — каби оламшумул саволларга жавоб ахтарар ва у жавоблар ҳам ақл гавҳарларининг тимсоллари эди:

Ватанпарвар фидойи фирқалар то бўлмайин пайдо,
На мумкин топмоғи ўлган танига тоза жон миллат?!
Фидо миллат йўлига молу жон этмак керак, ҳар ким —
Бўлай деса, агар авлоди машҳури жаҳон миллат.

Дунёда забун халқ ва фоже Ватан ишқи билан оғриган қалбчалик тўғри йўл кўрсатадиган улуғ раҳнамо бўлмоғига фақат калтабин ва онги заиф кимсаларгина ишонмоғлари мумкин. Бундайлар эзгулик ва тараққиёт душманлари, «риёзат била бермайин нафси ранж», иши «хўрду хоб» бўлган қорин бандалари. Бундайлар «дам-бадам бедоду жабру зўрликлар» қилиб «зулм ила» миллатни хароб этгувчилар. Авазнинг хон ва унинг амалдорларига бўлган нафрат ва норозилик фикру ҳисларидан иборат шеърлари кўпайган сари унга нисбатан душманлик хуружлари ҳам кучайган. Бироқ, бор-йўғи ўттиз беш йилгина умр кечирган, шу қисқа ҳаётнинг кейинги йиллари ҳам кулфат ва оғир азобларга тўла бўлишига қарамай, Аваз катта ижодий мерос яратиб қолдира олди.

Поэтик сўз ҳеч пайт вазият, мақсад, шоирнинг ички руҳий хусусиятларидан ажралган ҳолда воқе бўлмайди. Бас, шундай экан, шоирлик маҳоратини ҳам ижодкорнинг ҳаётга қизгин аралашув ҳислари, умрнинг ҳал қилувчи фурсатлардаги ҳаётий қарашлари, ғоявий туғёнларидан узилган масалага туширилмаслиги керак. Хусусан, Аваз характеридаги янгиликка ташна, кураш эҳтироси маҳоратининг қаноти бўлган шоирлик поэтикаси тадқиқида.

Аваз — умид шоири, замонаси тан олмаган, таҳқирлаган, ишончсизликлар исканжасида қақдини тиклай борган тилаклар куйчиси. У ҳаммадан ортиқ ҳаётдаги ўзгаришларга, қуллик ва нодонлик кишанлари парчаланишига умид боғлар ҳамда ишонарди. У «фалак даврига доим инқилоб расму одат» эканлигини англади, англаган сари эрк ва ҳурлик тўғрисидаги тушунчалари собитлашарди. Қаранг, у бир шеърида нима деб башорат қилган эди:

Олам гулистони аро ҳар ишни қилмай орзу,
Воқиф, ўл, эй маҳзун Аваз, қилгуси даврон инқилоб,

Аваз шеърларида ўзгариш, янгиланиш маъноси-ни ифодалайдиган «инқилоб» сўзи тез-тез учрайди. Характерлиси шундаки, шоирнинг ана шу тушунчалари инқилобни шарафлаб битилган:

Сиёсат маҳв бўлди, яшасин оламда ҳуррият,
Вари эл иттифоқ айлаб, жаҳонни, айласун жаннат.
Кетиб зулму ситамнинг зулмати, бўлсун жаҳон равшан
Адолат офтоби миллатимга кўргузиб талъат, —

сатрларидаги маъноларга улашиб кетади. Бу энди юксак шаклдаги ғоявийликки, унингсиз маҳорат мағзи бўшлиқдир.

* * *

Аваз девонларига назар ташлаган киши биладики, шоир кўп ижодий фурсатларини ғазал ёзишга бағишлаган. Ғазал — Аваз шеърлятидаги энг етакчи ва фаол лирик жанр. У бир ўринда, «назм аҳли ичра» минг ғазал яратишни орзу қилган эди. Шоир кўп ва хўб «субҳ масо дилкаш ғазаллар» битиб оламда яхши от қолдириш истагида эканлигини ҳам гапирган. Бу орзу-истаклар тўла амалга оширилган. Аваз ёзган ғазалларнинг миқдори мингдан анча ортиқ. Гап сонда эмас, албатта. Бадиий ижодда сифат ҳал қилувчи. Аваз ғазалиётининг салмоқли қисмини шаклан кўркам, мазмунан рангдор шеърлар ташкил қилади.

Ғазал — инсон қалбининг армонли оҳанглари. Ғазал — дардли руҳнинг алоҳида ва яхлит манзараси. Ғазалнавислик шахс ақли қобиларидан озод руҳ ҳақиқатларига доир маъноларни акс эттиришдир. Майли, улар ишқий мавзуда бўлсин, фалсафий ёки ахлоқий йўналишларда бўлсин — ўз-ўзича бунинг аҳамияти йўқ, ҳамма гап тириклик ёки ўлим моҳиятидан баҳсга киришган Руҳнинг тафаккурида. Чунки руҳий кўтарилиш бўлмаган юракда ақлий баландлик бўлиши мушкул. Бўлганда ҳам у соҳир шеърят назарида қуруқ сармоядир. Онг ва юракнинг фавқулудда нурланиши — бу руҳ! Ғазал шундай нурланиш кўзгуси.

«Ҳаётга икки хил муҳаббат бор: бири — ўлим борасида ҳеч нарса билмайди. Бу — шуурсиз, қўпол ишқ. Иккинчиси — ўлимни теран англайдиган ишқ. Менимча, фақат мана шу муҳаббатгина ҳақиқий маънавий қимматга эга. Ҳаётни бундай севиш эса ёзувчи, шоир, рассомларгагина хос». Машҳур ёзувчи Томас Манн айтган бу фикрлар, ишқ фани — ғазал яратиш санъатининг энг сирли тугунларидан бирини ечишга ёрдам беради. Негаки, ўлимни теран англайдиган ишқ — ҳаётий ва маънавий қиммати теран муҳаббат кўнгулда ҳоким бўлмагунча, ғазал эмас, шоир ғазалга монанд сояларни чизиш билан овора

бўлиб юраверади. Буни нимадан билиш мумкин? Фақат руҳ ва руҳий эҳтирослардан. Шеъриятда руҳнинг ўрни, унинг рангдор ва хаёлий манзараларини илғаш, ҳис этиш шарқ классиклари маҳоратини миқёс ва фазилатлари билан очишнинг бирдан-бир яширин — «остки» йўлидир. Адабиётшунослик илми янги тараққиёт босқичларига кўтарилишни зарурият сезаркан, эртами-кечми ушбу муаммога муносабатини шакллантириши шарт. Шундагина маҳорат юзасидан дастурликка ярамайдиган асарларни санъаткорлик намуналаридай ўрганиш, дидсизлик, гўзаллик ва гўзаллик қонуниятларини жўнлаштириш, бир хил ва сийқаланиб кетган услубларда мулоҳаза юритиш каби иллатлар барҳам топа боради.

Шарқ шеърияти — анъанавий шеърият. Унинг даҳлсиз традицион шарт, қоида, талаб ва хусусиятлари бўлганлиги аён. Анъана истеъдодни тарбиялайди. Дид, савия имкониятларнинг очилиши ва кенгайишига беҳад таъсир кўрсатади. Бироқ, у юрак ёқмайди. Фалсафий дунёқараш — инсон шахсияти руҳининг таржимаи ҳоли. Шу «таржимаи ҳол» илҳомнинг биринчи, энг тиниқ, энг ҳаётбахш чашмаси эмас экан — ҳали шоир йўқ. Чунки ҳали ичдан бошқарувчи катта куч — Руҳ тўла уйғонмаган.

Мана, Авазнинг илк девонидаги ғазалларни олайлик. Уларнинг аксариятида таъсирдан кўра, тақлидчилик устун. Таассуротларнинг ҳаётийлиги суст. Дард бир қадар ясама. Фикр муҳити тор. Шаклий қайтариқлар осон пайқалади. Шоир шеърда мазмун, образ, қиёс, оҳанг — барча-барчаси руҳ ҳаракатлари, мавзу руҳининг талабларидан келиб чиқиши зарурлигини инобатга олмайди. Бир мисол:

Ул шўхи маҳвашим эрур лаъли шакарбори сучук,
Исойи қудсоллох сифат эъжози гуфтори сучук.
Лаъли лабингни васфида таҳрири хат қилса қамал,
Бир тўтидурким бўлур шаҳд ичра минқори сучук.
Не навъ оғуш айлагач, комим мулаззиз бўлмасин,
Ким сийнаи софи аро бордур ики норсучук.

Бир вақтлар «шаҳ илтифоти бирла» «масруру хуррам» бўлган Аваз шу савиядаги шеърларни «ашъори сучук» намуналари билган. Ушбу байтларда ғазал «жасад»и бор, аммо унга жон ато этилмаган. Бунинг асосий сабаби шундан иборатки, шоир бу ишни эплайдиган манъанавий-руҳий ҳолатда

бўлмаган. Ундаги эҳтиёж ташқи: белгили мантиқ «қистови» туфайли сўз терилган. «Исойи қудсоллоҳ сифат эъжози гуфтори сучук» мисраси оғир, ҳар бир сўз юкдай. «Атайин шундай қилинган, бунда бўлак мақсад ҳам бор», деган эътирозлар туғилар. Мақсад бўлганлиги, шубҳасиз. Унда:

Не навъ огуш айлагач, комим мулаззиз бўлмасин,
Ким сийнаи софи аро бордур ики норсучук, —

байти-чи? Бунда «огуш» сўзи бир қадар яланғоч-масми? «Комим мулаззиз бўлмасин» рағбатсиз ўқилади. Чунки, сўзни поэтик нурлантириш — руҳий эҳтиросдирки, Авазнинг ўнлаб ғазалларида буни сезиш қийин. Ахир, «Эй ишқ эли, дилдорингиз ноошно, ноошно, Гуфтори ширин ёрингиз ноошно, ноошно» ёки «Ичиб май борҳо масти хароб ўл, Бир ой бирла ётиб саршори хоб ўл» савиясидаги мисраларга дил ёлқини кўчган бўлиши шартмас, оддий поэтик малака керак, холос. Аммо бундай камчилик ва етишмовчиликлардан қатъи назар, Аваз йирик истеъдод, маҳоратли шоир. Буни шоирнинг ишқий, ахлоқий ва фалсафий ғоялар дарж этилган энг етук ғазаллари тасдиқлаб турибди.

Аваз ғазалларининг марказий қаҳрамонлари, анъанага биноан, аламдийда ошиқ — гўзаллик ва ҳаёт рамзи дилбар маъшуқа. Ошиқ — жабрдийда, толеи нигун. «Кишиким бўлмаса бахти ҳумоюн, Ҳамиша бўлғуси нокому маҳзун», — дейди у ва ўзини «муродоти ҳамиша нораво» кўзига бу ёруғ дунё қаро одамлардан ҳисоблайди. Унинг маҳзунлик билан ғамга чўмиши бежиз эмас. Чунончи:

Фалакдин бўлғуси ҳар дам манго юз минг бало ҳодис!
Қутулсам гар балодин, ҳодисоти можаро ҳодис.

«Ҳодисоти можаро»лардан бири ҳақида эса у мана бундай дейди:

Тонг йўқки, бўлсам бу нафас ўз ҳолима мотамзада,
Кўйида асру бўлмишам хайли рақибондин малул.

Ёр, ағёр, замон жафоларидан малуллик, ҳижрон ҳасратлари, инсон табиатидаги номукаммалликлар ранжи унинг кўзидан ёшлар оқизади:

Тушуб ҳижрон қаро аро юз навъ савдоға,
Ишим доим ғаму дарду ано бўлғонға йиғларман.

Бўлуб гарчи жаҳон аҳлин ҳосил мақсуди, лекин,
Муродоти ҳамиша нораво бўлгонга йиғларман.

Шундай қилиб, у жаҳонга қўл силтайди. Аммо
бунга ғофилликмас, огоҳлик сабаб. Бир шеърдаги
унинг ҳукмларини тингланг:

Жаҳонким, эй биродар, бебақодур,
Бақосиз бемадору бевафодур.
Анга дил бермангизларким ҳамиша
Иши бедоду зулм ила жафодур...

Нега шундай? Жаҳон азалдан кулфатхона. Одам
бошига у азалдан офат ёғдириб келган. Оқилу ҳу-
шёрларгина ундан алданмаганлар. Жаҳоннинг ёлғо-
ну фирибларидан ҳазар қилиб яшаганлар. Уларнинг
ақлини «Қани гар вафо айласа бу жаҳон — Кишига,
Фаридун, Жамшиду Жам?» — деган ибратли савол-
лар тарк этмаган. Авазнинг лирик қаҳрамони «Ки-
шига қилмайин, келса қўлингдин, Ўзинг ўз жонингга
турлик ситамо қил», деганга монанд инсонсеварлик
авжи нуқталарга кўтарилган ўринларда ўзидан ол-
дин ўтган мутаффақирларга фикрдош. Улар эриш-
ган доноликларга суяниб, руҳини мададга тўлдира
боради. Аммо замони ва замондошлари ичида у ёл-
ғиз. «Бу дунё ишрати бир замонлиғ»ини у мукамал
фаҳмлайди. Бироқ фикрига харидор юрак топа ол-
май кунлари ўтади. У одамларда фикр қўзғаш ния-
тида «Гардунни йўқ вафоси тун-кун жаҳон элига,
Юз минг жафоу офат андин аён эмасму?» — дейди,
лекин саволлари жавобсиз қолаётганлигини англаб
туради. Воқиф кишига, «нафс ила дунёга дил бер-
ган» минг-минглаб нодону разиллар орасида умр
кечиришдан оғир азоб йўқ. Авазнинг лирик қаҳра-
мони қисматидаги сўнгсиз азоб ҳам мана шу. У айта-
дики, «ҳама эл феълу таврин бадлигидин» «расвои
жаҳон» бўлишди. Вафоу меҳр ниҳонлашди. Ушбу
замонда «халойиқ феъли бир-биридан ёмондур».
Шунинг учун унинг бечора ҳолимдан «Жаҳон мулки
аро, ваҳким, бир инсон ўлмади воқиф», дея зорлани-
шидан ортиқча ажабланиш ҳожати йўқ. У:

Эй дўстлар, даҳр аҳлига ҳамроҳу ҳамдам бўлмангиз,
Ҳамроҳу ҳамдам демайин, бал ошно ҳам бўлмангиз.
Хошоки доно эрсангиз онларга топиб ихтилот,
Бир кун паришон улғасиз масруру хуррам бўлмангиз.
Аҳли жаҳонким бор дурур меҳру муҳаббатдин йироқ,
Онлар фиребин еб яна расвои олам бўлмангиз, —

сатрларида ҳақиқатни ҳаққоний ва улуғ оҳангларда сўзлаган эди. Хўш «халойиқнинг фиғон ила навоси» кўк сори чирмашаётган экан, «эрларнинг бошига савдолар тушуб, аҳли ҳимматларда ҳиммат қолмаган», тубанлик ва нокасликлар авжга минган экан, уларга барҳам бериш чораси борми? Аваз тасвиридаги ошиқ қаҳрамон бу муаммони дастлабки босқичларда соф ошиқона нуқтаи назарларда ҳал қилмоқ истайди. Унинг тушунчасида, олам ва оламдаги мавжуд барча ёмонлик ҳамда нокасликларнинг ўзак-негизи «аҳли олам»нинг муҳаббатсизлиги, «онларда бу хислат»нинг қолмаганлигида. Унингча, ҳақиқий бахт ҳам, тахт ҳам, поклик ҳам муҳаббатда. Дил шори эса бундай:

То муҳаббатни қулоҳин киймасам ушшоқ аро,
Эмди Искандар масаллик тожи Дорони нетай?

Аваз ғазалда лирик характер яратиш, характер йўналиши ва дунёқарашига мувофиқ ғояларни образли акс эттиришда моҳир қаламкаш. У вақт ва ҳаёт тақозоси билан лирик қаҳрамони тилидан гоҳо шу қадар муҳим ва кўп ҳақиқатларни сўзлайдики, биргина ғазалдан шеърхон замин, турмуш фожеаларининг турли томонларини билиб олади. Шундай ғазаллардан бирининг мақтаъсида ўқиймиз:

Фиғонким, мунъадам бўлди жаҳондин айшу роҳат ҳам,
Йўқолди ушбу оламдин бари иззат, адолат ҳам.

Жаҳондан роҳат, иззату адолатнинг йўқолиши, ҳаёл қилинганки, булар кулфатнинг умумий дебочаси. Унинг асосий ва мудҳиш манзаралари олдинда. «Халойиқ молу мулки» «торожу яғмога» юз тутган мана бу разолатга боқинг: ҳатто «бари номусу иффат ҳам» «хон нафсига қурбон»:

Гуноҳсиз норасида даҳлсиз эл қизларин зўрлаб,
Кўринг, ўз қониға қурбон Зевар ҳам, Саодат ҳам!

Бундай шароитда ҳимоясиз, ночор эл — «ададсиз хонадонлар», албатта, «мотам либосиға» чулғанади. «Ҳукумат ҳам, сиёсат ҳам» «жон қасдиға мойил» замин мусибатга тўлмасдан нима ҳам қилсин? «Саноқсиз авлиёлар, шайхлар, эшону муфтилар»нинг дину диёнатлари қани? Ҳа, уларнинг ўзлари «лаинлар комига далла». Шунинг учун барча «дарду бало

хам», «бори хусумат, касофат ҳам» «мазлумнинг бошига» дўл бўлиб ёғилган.

Назаримда, Авазнинг ушбу ғазали — тарих, маҳоратли шоир қўлида шеърга кўчирилган тарихий бир ҳаёт картинасидир.

Аваз — мазлумсевар, фидойи шоир. Эзилган эл ва юрт қайғулари унинг руҳида марказлашган. Шунинг учун бўлса керак, унда эл тилидан гапириш, «миллати мазлума аҳволин паришон» этганлар билан халқ номидан поэтик мубоҳасалар яратиш маҳорати юзага келган. Унинг бу йўналишдаги шеърларида сўз садолари оғзаки нутққа яқинлашади. Халқнинг асрий дардлари, турмуши ва тақдирига оид саволлар қўйилади. Поэтик таъкидлар қилинади.

Бизни айлаб хору зору нотавон этмоқ учун,
Бермайин осори ҳурлик банди зиндон этдингиз.
Бу фалокатлар учун масъул ўлурсиз оқибат,
Зулми истибдод ила миллатни вайрон этдингиз.

Аваз ўзидаги уйғониш ва фикрий ўсувни замондан деб баҳолайди. Шунинг учун онги уйғонаётган кишиларни бевосита ўзига ўхшатади. Ва юқоридаги шеърий парчада, бири қози, бири «аълому муфтий бўлиб, миллатни «ер бирла яксон» этган, бу фалокатга бош-қош бўлган уламоларга, «Беҳабар илму ҳурдин бизни ҳайвон этдингиз» дейишгача етиб келган омманинг қаҳру маломатларини акс эттиради.

* * *

Бадий ижодда баъзан шундай шеърлар дунёга келадики, улар алоҳида шоирларнинггина эмас, давр ва замон шеъриятининг ҳал қилувчи нафасини белгилашга хизмат қилади. Бундай шеърлар поэзиянинг кураш характери, ижтимоий ҳароратини намойиш этади, адабиётда ўлмас тарихий Сўз бўлиб қолади. Бундай шеърлар ўқилганда «Шоир ким ва маҳоратининг кучи нима?» — деган саволга киши жавоб топгандай бўлади.

Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиги бирла бўлгон бағри юз минг пора халқ.

Авазнинг машҳур «Халқ» шеъри ушбу сўзлар билан бошланади. Айтиш мумкин: «Жаҳон мулки»

деганда Аваз бутун дунёни назарга келтира билгани йўқ. Бироқ «жаҳон мулки» байтда мағзи бўш ё муаллақ ибора ҳам эмас. Ижодкор ҳақиқатни аниқ ва мураккабликлари билан ҳис эта олса, тасаввурда адашмайди. «Биздек ожизу бечора халқ» йўқ, дейилиши — шоир билган, кечинган ҳақиқат. Буни «жаҳон мулки» миқёсида таърифлаш-чи? Шеърхон бу тўғрида ўйлаб ҳам ўтирмайди. Аксинча, айни шу ибора ёрдамида халқнинг «ожизу бечоралиги»ни барча жиҳатлари билан англаган ва кечингандай бўлади. Энди мисрадаги «биздек» сўзига эътибор қилинг. Унда умумнинг ҳасратини ифодалаётган шоир шахсияти ҳам бор. Шу сўз — мисрадаги кучли оғриқ берадиган сўз. Шунинг учун «ожизу бечора халқ»қа мансуб ҳар бир шеърхон «биздек»да шоирни ҳам, бошқани ҳам гўё эсдан чиқаради. Яъни асосий планда бир халқ вакили сифатида ўзини қўяди. Албатта ҳамма ҳам бундай қилолмайди. Бу гап, у ёки бу зайлда халқда ўзини, ўзида халқни ҳис қилиш туйғуси мавжуд шеърхонга тааллуқли.

Шоирнинг вазифаси — эзилган одамнинг дилини эзиш, аҳволнинг беҳад оғирлигини писанда қилиб, руҳни жонсарақ этишдан иборат эмас. Балки ҳар қандай қийноқ ва ночорликнинг сабабларини ёритиш, уларга қарши кескин норозилик уйғотиш, курашга чорлашдан иборатдир. «Халқ» шеърида Аваз ҳам шу позицияда туриб қалам юритган.

Шартли савол қўййлик: бутун бир халқ ожизу бечораликка маҳкум қилинган экан, бунинг асослари нимада? Ростини айтганда, бундай савол бугунги кунда жўн туюлади. Негаки, бу ҳақда биз кўп эшитганмиз. Китоблар ўқиганмиз. Феодал тузумда зулм, адолатсизликлар қандай кечган, ҳар ҳолда биламиз. Бироқ ўша қонли ҳақиқатларни Аваз нечоғлик тўғри ва таъсирли тасвирлай олган? Энди бу бўлак масала. Бунга ижодий жасорат ҳам, ғоявийлик ва маҳорат ҳам киради.

«Кўзи вақти саҳар сайёра бўлган халқни кўрдум», деган эди Бобораҳим Машраб. Аваз яшаган замонлардаги мазлумлар, жумладан, Хоразм ҳукмронларига қарашли меҳнаткашлар ҳам Машрабни титратган «тани дарду аламдан ёра», «дили тиғи ситамдан пора бўлган халқ»нинг аждодлари, дард, алам, азоб, ҳақорат меросхўрлари эди. Шу боис балки қуйидаги мисра ўша машрабона оҳангда янграйди:

Зулм тиғи бирла бўлгон бағри юз минг пора халқ.

«Зулм тиғи» — истиоравий поэтик образ. У Машрабнинг «тиғи ситами»га ўхшаш. Лекин негадир ҳашаматлироқ. Ҳар қалай менга шундай туюлади. Машраб тасвиридаги «тиғ»дан халқ дили — пора. Аваз инграган «зулм тиғи»дан эса халқ бағри «юз минг пора». Демокчимизки, образ фожеа руҳини беришда ўрнини топган.

«Зулм тиғи» билан ҳам яширин, ҳам ошкора бағри тилинган халқ аҳволи изоҳсиз аён. Бу — унинг «ожизу бечора» лиғига бош сабаб. Қолган ғуссаларнинг барчаси мана шу қабоҳатдан пайдо бўлган. Шоир энди конкретликка ўтаркан, дейди:

Бир неча авбошлар мундоғ ҳукмронлик айласа,
Қолмағай, ори, на ёнглиғ меҳнату озора халқ?

«Бир неча авбошлар» халқнинг қонини сўриб яшайдиган бир гуруҳ мустабид амалдорлар, хон ва унинг теварагидаги мансабдорлар. Шоир уларни шунчаки айбламайди. Фаолиятда кўрсатади. Уларнинг «мундоқ ҳукмрон»ликлари, «зулм тиғи» билан халқ сийнасини «юз минг пора» қилишдир. Шундоқ экан: «Қолмағай, ори, на ёнглиғ меҳнату озора халқ»?

Иккинчи байтдаги «мундоғ» сўзи тўлиқ байт доирасида олиб кўрилса ҳам аниқ маъно англатмайди. Аммо, у шоир учун таянч сўзлардан. Аваз «бир неча авбошлар»нинг ҳукмронлик фалсафасини шу сўзда изоҳлашга муваффақ бўлган. «Мундоғ» диққатни дастлаб ҳоким синф вакилларининг зулмкорликлари («зулм тиғи» билан иш кўриш)га жалб этади. Сўнг бошқасига. Буниси қуйидагича:

Не аларда бордурур илму адолатдан асар,
Не ажабким топмаса доди дилига чора халқ!

«Мундоғ ҳукмрон»ликнинг моҳияти «илму адолат»дан бенасиблик бўлгач, халқ «доди дилига чора» топиши мумкинми? Асло! Масаланинг ўзга ва асосий томони ҳам бор. Халқ озру-умидларини тупроққа кўмиб, нурсиз воқелик ичида келажагини бўғиб истиқомат қилишга чидаши мумкин эмас-ку! Ахир, шоир дегани эрк жарчиси! Ғурур сарвари! У қалбида истиқболга ишонч ҳисларини ўлдиришга ҳаққи йўқ.

Аваз — мушоҳада юритишда буюк шоир. У кўламли фикрлайди. Айниқса, тадқиқотчиларимиз ҳаққоний қайд этганларидек, унинг асримиз бошларидан кейинги ижод босқичларида яратган шеърлари — маърифатпарвар, демократ шоир қалбида парвариш топган ғоя ва эҳтирослар халқ, эрк, озодлик нурларига тўлиғдир. Аваз шахс эркини поймол қиладиган қатор ижтимоий, сиёсий, ахлоқий қараш ҳамда тушунчаларнинг муҳолифи эди. Уни олис тарихлардан буён халқ оёғини кейинга суриб, тафаккурини абгор этиб келаётган мутелик, миллий шуурдаги шикасталик ва қуллик каби хусусиятлар ортиқ изтиробга солган. Қаранг, бу хусусда шоир қандай хулосани билдирган:

Етган офатни бошига доимо тақдир деб,
Ҳасрату армон била кетгуси бора-бора халқ.

Ҳеч шубҳасиз, «етган офатни» тақдир билиш халқнинг айби эмас. Дин сиёсат, ахлоқ «тили» билан уни шу ҳолатга туширишган. Бироқ халқ онгсиз оломонми? У «ҳасрату армон» ботқоқларида чўкиб кетгунча бош эгиши, чидайвериши керакми? Ҳеч пайт бундай бўлмаслиги керак! «Миллат, ватанни сақламоқ» эътиқоди булганган, шахсий манфаатлар гадоси бўлмиш нокас амалдорларга халқ тақдирини инонмаслиги лозим. Афсуски, булар Авазнинг хаёл орзуси эди, холос. Унинг реал ҳаётда кўриб, билгани мана бу:

Бўлмайин онларда ҳеч миллат, ватанни сақламоқ,
Бўлди қурбон бу сабадан миллати ағёра халқ.

Аваз халқ ҳаётига янгиланаётган, янгиликларга чанқоқ замон, давр ижтимоий талаблари билан қарайди. «Халқи оламини бори айлар тараққий кун ба кун», дейди ва ижтимоий-сиёсий тараққиётда «халқи олами»дан ажралиб қолаётган юртдошларига муурожаат сўзларини битади:

Биз таназзул айлабон қолдук эдук не қора халқ?

Классик шоирларимиз шеърлятида «замон» фаол поэтик образлардан. Бу образ шеърда, деярли ҳамма пайт, ғанимлик, риёкорлик, кўпдан-кўп разолатларнинг дояси, асоскори. Аммо Аваз «Халқ» шеърда бу ғоявий анъанадан тубдан чекинади. Ижодининг

кейинги даврларида ёзган айрим асарларида бўлгани сингари у ҳурлик, тенглик шамоллари эсаётган янги замоннинг қудратига ҳаққоний баҳо беради. У «зулму ситамнинг зулмати»ни ҳайдаб «адолат офтоби»ни барқарор этадиган замон бўлишига умид боғлайди ва шеър ниҳоясида айтади:

Кўзларин оҳиста-оҳиста агар очса замон,
Эй Аваз, бўлмас мунингдек борҳо овора халқ.

Чин шоирнинг сўз-фикр оҳанглирида ҳамиша уй-ғоқ нимадир яшайди. Нимадир ўчмайди. Нимадир келажакка дахлдор бўлиб қолаверади. Авазнинг «Халқ» шеърида ҳам ҳануз-ҳануз алам қўзғайдиган «нимадир» сезилиб туради. Бу — балки, ҳақиқатга интиқ қўз юмган «зулм тиғи бирла» қалби пора-пора кесилган ўша аждодлар оҳидир. Балки тарихнинг унутилмас, унутиб бўлмас доно сабоқларидир. Балки бошқадир. Нима бўлганда ҳам ундаги қатор мисралар халқи дардида дили ёнишга ҳозир инсон руҳидаги туғёнларни акс эттирадики, буни виждон поклигига йўналтира олиш лозим.

«Энг ёқимсиз такаббурлик — генийга бўлган муносабатдаги такаббурлик», дейди рус олимларидан бири. Тўғри таъна. Ёмони шундаки, бу такаббурликка, аксарият пайтларда, «меҳр» ва бир ёқлама билим ниқоб этилган бўлади. Ҳар бир даҳо санъаткор ҳаётга ўзича баландликдан қарайди. Ҳаётни ўзича юксакликда идрок қилиб қалам тебратади. Шу жойда у ҳеч кимга ўхшамайди, асарлари орқали ўқувчи назарини ҳеч бировникида йўқ дунёвий кенгликларга ошно этади. Айтайлик, Навоийда шундай. Бобур ва Машраб шундай. Аваз ҳам. Агар биз ўткинчи ташвишларга ўч, инсон қалби «ёвузликдан зада қўриқхона»га айланаёзган мавжуд бу оламга фақат Аваз кўтарилган, фақат унинг шеъриятигагина мавжуд ҳаёт ва умр юксаклигидан ҳам қараш имконига эга бўлмаганимизда, руҳимиз ҳам, юрак ва маънавий нигоҳимиз ҳам анча нарсдан маҳрум қоларди. Ҳа, Аваз ўтмишнинггина шоиримас, бугун, келажакнинг ҳам шоири. Аваз маҳоратининг ўлмас қудрати ҳам шунда!

«БИР УЧИБ, СЎНИБ... ЯНА ЕНИШ БОР...»

Рауф Парфининг «Шоир қисмати» шеърида «Не-
чук қисмат эрур, шоир қисмати?» деган саволга
ўзига хос жавоблар бор. Мана, ўша шеърдаги айрим
сатрлар:

Иўлсизлик йўлдоши толеи нигун
Ҳеч қачон тўярми ахир ёвузлар.
Бу — халқ душмани деб тутсалар бир кун,
Бари бир, у халқининг номидан сўзлар...

Мен бу фикрларни ўқиб, фақат Абдулҳамид Чўл-
пон толейнимас, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фит-
рат, Усмон Носир каби шоиру ёзувчиларимизнинг
тақдирларини эслаганман. Бу ижодкорлар ёвузлик
қурбони бўлишган. Лекин уларнинг «кўкрак қафа-
сида» сўнгги нафасларигача «Буюк муҳаббатнинг
қонли нишони» ловуллаб порлаган. Булар ўлимни
тан олмаганлар, Ватан ва халқ барҳаёт экан:

Елғиз, бир ўчиб... бир сўниш бордир,
Бир ўчиб, сўниб... яна ёниш бор...—

деб билганлар. Бу ёниш Эътиқод ва Виждон ёлқи-
ни эди. Бу ёниш — «Мен юртимнинг пок истакли
кучиман» деган ишончдан оловланган Қалбнинг ён-
ғини эди. Биз на Фитрат, на Чўлпонни эътиқодсиз-
ликда айблай олмаймиз. Улар хато қилган бўлсалар
ўз эътиқодимга содиқ қоламан деб хато қилганлар.
Уларнинг адашишлари — ўжар ва уйғоқ Виждон
адашишлари. Алишер Навоий «Маҳбубул қулуб» да
«Саҳву хато башарият лозимидур. Хато ва саҳвин
англаб мутанаббих огоҳ тортган бўлғон, саодатманд
одамийдур», деган. Октябрь инқилобининг дастлаб-
ки босқичларида Чўлпон ва Фитратлар янги ижти-
мой тузумнинг моҳиятини чуқур англай олмаган-
лар. Масалан, Чўлпон инқилоб «вайронагарчилик
келтирувчи, ағдар-тўнтар этувчи асов қудрат» Тим-
солида таассуротлар пайдо этган. Аммо у кейинча-
лик бундай таассуротларнинг алдамчилигини ту-
шунган ва Навоий айтмоқчи, хатони англаш саода-
тига ҳам эришган. Акс ҳолда унинг шоир қалбида:

Кўнглим қуруқ эмас, яна севги бор,
Фақат бу севгида алданиш йўқдир.
Ҳориган кўзларимда хаёл яна бор,
Фақат у хаёллар нурдай тиникдир,—

каби эътироф оҳанглари туғилмасди. Чўлпон шеърляти «қўпол мияларга сиғмаган ҳур виждон» учун куйиб-ёнишлар билан нурли. Ва «ҳур замон одамларини юксалишга» чорлаган маъмуллари билан ибратли. Чўлпоннинг дунёқараши ва ижодиёти қанчалик мураккаб, нечоғлик зиддиятли бўлмасин, санъаткорлик билан яратган асарлари адабиётимизнинг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил қилади. Бундан кўз юмсақ, Чўлпонни эмас адабиётни, қолаверса, ўзимизни камситган бўламиз. Тўғри, Чўлпон Хаёлнинг туманли ўрмонларида кўп кезган, ноумид юракдан тўкилган ноумидлик фикру туйғуларидан мисралар тизган. У баъзан «эски жароҳатли қалб»ини «сатрларнинг наштарла» тиладики, бундан Сўз бағри азоб ва оғриққа тўлади. У дунё ҳасратлари билан учраша-учраша, алам билан баҳслаша-баҳслаша некинликка етишган шоирдир. Адолат юзасидан шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, маълум вақтлар Чўлпон қалбида ҳокимлик қилган тушкунлик ёлғиз унгагина хос бўлмаган. У мураккаб даврнинг мураккаб қисматли ижодкор фарзандларидан бири эди. Шунинг учун у қарама-қаршиликларга бой ижодий изланишлари билан совет адабиётининг О. Мендельштам, Анна Ахматова, Ҳусайн Жовид сингари ўнлаб санъаткорлари даврасида туради. Мендельштам, Ахматова, М. Цветаеваларнинг китоблари аллақачонлар қайта-қайта босилган. Озарбайжонда Ҳусайн Жовиднинг тўрт томлиги ва у ҳақидаги хотира тўпламлари чоп этилди. Бироқ Чўлпон ва Фитратларга бизнинг қайтишимиз қийин бўлди. Ошкоралик шарофати сабабидан уларнинг ижод намуналари билан таниша бошладик. Бу — қувончли, албатта.

Чўлпон — маданий савияси юксак санъаткор. Шунинг учун у Шарқ адабиётининг улкан билимдонни даражасига кўтарилган. Фирдавсий «Шоҳнома»сининг туркча таржимасига бағишланган мақоласининг ўзиёқ Чўлпоннинг форс тили ва Ҳофиз, Саъдий, Абдурахмон Жомий каби даҳолар яратган адабиётни нақадар чуқур билганлигидан шаҳодат беради. Унинг янги турк шеърлятига эътибори ҳам чуқурдир. Чўлпон шеърляти — миллий замани жуда мустаҳкам шеърлят. Шоир шеърларининг умумий руҳи, оҳанг ва образларида Аҳмад Яссавий,

Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий, Машраб анъаналарининг таъсир излари аксини топган.

Чўлпоннинг дастлабки асарлари «Садои Фаргона», «Садои Туркистон», «Туркистон вилоятининг газети» да босилиб турган. Олимларимиз Чўлпоннинг инқилобдан олдин ёзилган шеърий ва насрий асарларида жаҳид адибларнинг таъсири бўлганлигини қайд қилганлар. Инқилобдан сўнгги даврларда у газета ва журнал саҳифаларида кўплаб шеърларини чоп эттирган. Чўлпоннинг учта шеърлар тўплами босилиб чиққан. Булар — «Уйғониш», «Булоқлар», «Тонг сирлари» номли китобларидир.

Чўлпонда шоирга ҳос муҳим фазилатларнинг барчаси бўлган. Шулардан баъзиларини таъкидлаб ўтайлик. У, аввало, Дард одами. Демакки, бедарлик, юзакилик ва руҳий саёзлик душмани. Шоир:

Дилларида ғам тўла бечораларга ёрман,
Вақти хуш, ғам кўрмаганлардан тамом безорман,—

деганидек теран қалбли кишиларнинг нуқтаи назарларига суянган. Шоирлик ҳар қандай шароитда ҳам қийноғли иш. Ўзининг жонига ўзи зулм ўтказа билмаган шоир ўзгаларнинг дарду ғамларига чора излолмайди. Алишер Навоийнинг шундай байти бор:

Навоий назми рангину равон эрса ажаб эрмас,
Ки, махлут ўлди кўз ёши била хуни жигар анга.

Байтдаги фикрнинг соддароқ баёни бундай: Навоий шеърлари рангину равон эканлигидан ажабланиб, сен бунга сабаб ахтарма. Чунки уларга кўз ёши билан жигар қонлари қўшилгандир. Чўлпон ҳам шоирнинг жигар қонларидан ранг топмаган шеърни — шеър деб ҳисобламаган. У жон ва қон жаранги шеърда янграши мумкин деб ишонган ва бунга эришган ҳам. Чўлпондаги иккинчи бир фазилат — руҳий самимият, маъно ва тасвирдаги табиийлик. Унинг энг «эзувчи» шеърларида ҳам қандайдир акс таъсир кўрсатувчи ҳарорат мавжудлигининг боиси шунда бўлса керак. Булардан мавқеи кам бўлмаган навбатдаги хусусият. Чин шоир — Эрк фарзанди. Унинг учун Шеърят бамисоли даҳлсиз ҳурлик мулки. Шу мулк граждани — шоир сўз ва умрини халқи, жонажон юрти озодлигига сафарбар қилмоғи шарт. Бундай маслак Чўлпон учун ҳос маслак. Унингча, «Зулм олдида ҳар бир нарса эҳтимолки бўйин эгар».

Агар зулм авжга келса, «Кўк боши» ҳам ерга тег-
моғлиги ажабланарлимас. Аммо бўйин эгмас, эгди-
риб бўлмас қудрат бор дунёда. У — эркин виждон.

Фақат эркин виждонларга
Эга бўлмоқ — мумкин эмас.

Шоир мазлумлар учун кишанлар ясовчи «уста-
лар», «Бошқаларни тубанлар деб атовчи хўжалар»,
«чиқадирган қуёшни» «этак билан тўсмоқ»қа ти-
ришган жоҳилу гумроҳларга қарши нафратли фикр-
лар битган.

Эй! Сен мени ҳақир кўрган, тубан деган афанди.
Эй! Устимда бир умрга хўжа бўлмоқ истаган,
Эй! Бўйнимга кишан солиб, ҳалокатга судраган,
Кўзларингни заҳарлатиб ўйнатмагил, бас энди...

Бу сўзлар томирида «қўзғалишнинг ваҳший қо-
ни» кўпирган, эски фикр ва анъаналарни парчалаш-
га тайёр мазлумлар тилидан ёзилгандир.

Чўлпон Октябрнинг ўн етти йиллиги муносабати
билан яратилган шеърида «Шоирнинг кўнглида
барқ урган туйғулар — Муаззам майдонлар туйғу-
си», дейди. Шоир кўнглида барқ урган туйғулар —
меҳнаткаш эл, зўр курашларга ҳам қодир азамат
халқ туйғуси. Халқ — мислсиз куч.

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исёндир, халқ офатдир, халқ ўчдир...
Халқ қўзғалса, куч йўқдирким, тўхтатсун,
Қувват йўқким халқ истагин йўқ этсун...

Чўлпон «бутун кучни халқ ичидан» олиб, «Қу-
чоқ очиб халқ»қа томон бормоқ, халқ дарду қу-
вончларини сўзга айлантирмоқни тарғиб қилганди.
Халқдан йироқ турмаслик — шоирликнинг зарур
шарти. Чўлпон бунни теран англаган.

Чўлпон шеъриятида сир кўп, хаёл кўп. У «Ха-
ёлнинг кўзлари билан» инсон ички ҳолатларидаги
рангин ўзгартиришлар, руҳ ҳаётидаги гўзал туғёнларни
кўриш ва «борлиқнинг сўзлари» орқали шеърхон
назарида гавдалантиришни бағоят хушлайди. Хаёл
унинг қалбида гоҳи «Ошиқдек ястаниб ётиб ола-
дир...»

Шу чакда қийналиш бошланар менда.
Чунки хаёлимнинг кўзлари билан
Бир гўзал ҳолатни кўриб тураман,
Лаззатга ғарқ бўлиб, ўлиб тураман...

Шундай гўзалликни... Аттанг агар мен
Рассом бўлсам эди чизиб берардим,—

дейди шоир. Лекин Чўлпон бари бир хаёл рассоми. Ундаги Хаёл ажойиб манзаралар яратади. У борлиқ — оламдан шеърларида нусха кўчирмайди. Балки табиат лавҳаларини тирик нафосати билан сувратлантиради. У сўз рассоми сифатида фавқулодда маҳоратли. Шунинг учун унинг шеърларида «Томчилар — кўкларнинг сўзлари», «Қор парчалари: тўкилган садаф». «Юлдузнинг кўзи, ҳафиф жимиллаб» термулиб туради. «Эрта саҳарларда тонг шабадаси» «Ўрик гулларини ўпиб» сармаст кезинади.

Дарахтлар ҳам соғлом, тетик боладай
Ҳар кун эмас, ҳар нафасда ўсади.

Дарахтларнинг навдаларида болаликнинг сурурига ошно «баргчалар» «секингина ўрмалаб» қанотчаларини ёзади.

Баргчаларда болаликнинг сурури...
Енгил — елгил қалтирашиб ўйнайлар.

«Баргчалар»нинг «қалтираш»ларида қўрқувдан кўра орзу туйғулари устун, улар хотиржамлик, нашъали ва осуда ҳаёт тилайдилар:

Ҳар баргчанинг табиатдан тилаги:
Шу яшашнинг томирини узмаслик,
Шу нашъани, шу роҳатни бузмаслик.

Чўлпон тасвирларида «Ариқда сувларнинг ўйнақи кўшиғи», «Шохларда ухлаган баргларни уйғотади». «Айниқса шамолнинг» «юмшоқ шўхлиги»дан баргларда эркинлик қувончлари юз очади. «Ҳар нарса кўқарган, ҳар нарса яшнаган» фараҳли чоғларда:

Олтинли қўнғизни болалар ушлашиб,
Ип билан кўкларга учириб ўйнайлар...

Бу «ўйин» иттифоқо шоир диққатини «кулликни севмаган йўқсил» тақдирига қаратади:

Кулликни севмаган йўқсилни кўплашиб,
Нимага ўзининг эркига қўймайлар?

Бироқ кечаги муте йўқсил энди исёнкорга айланган:

Кенг юракда тураолмай, сиголмай
Кенг юракда тураолмай, сиголмай
Тошиб кетган: йўқсилдаги имондир...

«Кўклам келадир» шеъри «Кўклам ойим йўлга чиққан, кўклам ойим қўзғолган» мисра билан бошланади. Тиниқ ҳаво... Кўк юзида оппоқ-ҳарир парда янглиғ булутлар. Уларнинг ҳаракатларида қандайдир паришонлик. Кун тиглари эса аёвсиз ўткирлашмоқда. «Қип-яланғоч дарахтлар ҳам қучоқ очиб» «кўк кўйлакнинг битиши», яъни баҳорнинг кучга киришини кутмоқдалар. «Сезгиларни уйғотувчи, ҳидли гуллар» тўпланишиб «Биз ҳам йўлга чиқдик», дея чопар юборишган. «Гул ҳидидан» ризқ ва завқ эмувчи «жониворлар», «боғчалар, чаманлар» зафарига тайёрланишаётир.

Хуллас:

Кўклам ойнинг ипак кўйлак этаклари судралиб
Қора ернинг бошларини силаб-сийпаб келадир...

Сўзлардаги хаёлий майинликни сезаяпсизми? «Кўклам ойнинг» силаб-сийпашларидан «қора ернинг» мас, тошнинг ҳам ичида ҳаракат қўзғалгудай. Табиатдаги шу яшариш, шундай бедорликни шоир ватандошлари қалбида ҳам кўрмоқ истайди:

Кўнгиллар ҳам ҳаволардек кўклам ҳиди берсайди,
Дилларга ҳам ҳаволардек кўклам руҳи кирсайди...

«Яна кўклам» юқоридаги шеърнинг узвий давоми каби ўқилади:

Яна мен сенга қайтдим, эй кўклам,
Чунки, борган сари юзинг очилиб,
Чунки борган сари ҳидинг сочилиб,
Сил кўнгилларга бахш этар малҳам.

Лирик қахрамон «Дунёга бир келин каби чиққан» «турли тусдаги чечакларни» «тонг отар чоқда» қаршиламоқ билан қаноатланмайди. У «кун қон сочиб ботар чоқда», «сўнгги нур ўйнаган» терак япроқларининг «шаббода қиз» ила қувлашиб ўйнашларини ҳам кўрмоқни истайди. Шеър сўнгида «жувон толдаги қуруқ бир шох» «қупқуруқ гавдасини» елга тутиб «қайси кўкламни» йўқлаши ва йўқлов ҳасратини кимга ҳам англата олиши тўғрисида сўзланади. Шубҳа йўқки, бу фикр қачонлардир кимларга қалтис эшитилган. Аммо ижодкор сифатида

шоирнинг шеърдаги позицияси холис. «Қуруқ бир шох» образи орқали у муҳит ва воқелик ҳавосидан баҳра топмаган, шу сабабдан онги янгича қуртакланмаган кишиларнинг аҳволини шарҳлаган. Шеър муҳит ва инсон муносабати ўртасидаги мураккаблик ҳақида ўйлатиши билан эътиборли.

Чўлпон шеърляти поэтик образларга бойдир. Бу образларнинг кўпчилиги табиат олаmidан олинган. Булар: Ой, Қуёш, Дарё, Дарахт, Гул ва ҳ. к. Лекин Юлдуз шоир қўллаган фаол образлардан бири. У тахаллусини Чўлпон — Тонг юлдузи деб танлагани ҳам бежизмас. Шоир юрагига яқини — ёруғ юлдуз. «Қоронғу кечада кўкка кўз тикиб» у «энг ёруғ юлдуздан» тақдир маъбудасини сўроғлайди.

Ул юлдуз уялиб, бошини букиб
айтадир: «Мен уни тушда кўрганман.
Тушимда кўраман: шунчалар гўзал,
Биздан-да гўзалдир, ойдан-да гўзал.

Шоирнинг лирик қаҳрамони — фикр кишиси. Унинг фикр йўллари кенг. У фикрлаб ҳақиқат ахтаради. Ҳақиқатга талпиниб мушоҳадаларга берилади. У бир ўринда Еруғ юлдуздан ўтмиш хусусида ҳақ гапларни тингламоқ мақсадида дейди:

Гўзал юлдуз, нурли юлдуз, тез сўзла,
Оталарнинг тарихдаги хатосин...

Шунда унинг кўз ўнгида юрт учун «жонлар бериб, қонлар тўккан» мардларнинг сиймолари жилваланади. У «ўтгандаги турмушнинг» «бутун қонли, шонлик ерларин» мукамал билмоқ истагида юлдуга мурожаат қилади:

Майли, қандоғ аччиғ бўлса ҳам,
Тўғри сўзни яширмасдан сўйлайбер.
Ҳар қанчалар юрак ёрғич куй бўлса,
Ботир бўлиб секингина куйлайбер.

Тарих баҳсида юлдуз нима дея оларди? Албатта, ҳеч нима. Лекин шоир шу йўл билан тарих ҳақида «тўғри сўзни яширмасдан» сўйлашни тарғиб этган. У мозийдаги хатоларни хаспўшлаш хосиятсизлигини яхши тушунган. Уларнинг очилишидан чўчиманган. Балки ўтмишнинг юзига бутунлай қора чаплаб, халқ хотирасини буткул топталамоқ ғаразидаги манқуртпарастлардан ҳазар қилган. У «ҳар қанча-

лар юрак ёрғич» гаплар бўлса ҳам билиш, ҳукмлар чиқариш очиқлигини эрк ва тараққиёт учун зарур билган.

Кўнглига яқин «нарсани излаб кеча кундуз» ҳар ёққа боқаркан, шоир яна тонгда нур тўкувчи юлдузга тўқнаш келади.

Мен унга ишонмоқчи бўлиб ўйнатаман кўз
Ул ҳам кула бошлар,—

дейди, у. Лекин «Шул чоқда деворлар ичидан қайғули бир қиз» «йиғлаб кела бошлар». Ва шоир дилини мана шу қиз — «Ер юлдузи»нинг қайғулари қуршаб олади. У «Кўнглимга яқин... бошқа эмас, сен, «Ер юлдузи» деганида «бу сўзни эшиткач» «кўкдаги юлдуз» аразлаб қочади. Чўлпоннинг қатор шеърларида деворлар ичида қамалган ҳуқуқсиз, ҳурликка илҳақ ўзбек хотин-қизларининг ҳасратлари битилган:

Кулган бошқалардир, йиғлаган менман,
Уйнаган бошқалардир, инграган менман.
Эрк эртакларин эшитган бошқа,
Қуллик қўшиғини эшитган менман.

Бу сўзлардан азоб ва надомат оҳлари таралади. Улар «Ҳайвон қаторида саналган» чорасизларнинг ўксик фарёдлари. «Неча юз йил кишанларда энтикан» тутқун Шарқ қизи Чўлпон шеърларида «сиқиқ қафасларда» яйрай олмагани, жаннат боғлари бўла туриб улардан айро тушгани, тану жони «хаёл» уясига айланиб, «белгисиз овчининг қасдидан ваҳмда нафас олишини айтиб ҳасратлар чекади.

Чўлпон бир шеърда:

Узоқ... Оғир йўлга чиққан йўлчи ман...
Мен юртимнинг пок истакли кучиман,—

деганди. Бу Йўлчининг бадий ижоддаги йўли энгил ва силлиқ бўлмади. Унинг шеър йўлларида бориши гоҳо оғир кечди, оғриқли кечди. У баъзан, ўзи эътироф қилганидек, «Асабий, шиквали ва ғамли», «достончи руҳиға» кириб шеърлар тўқиди. «Шафқат билмас исён» оловлари бағрида гуриллаганида Рух унда ортиқ тўлғонди, ғамга чўмди.

Чўлпон шеърларидан бирида «Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилгусидир», дейди. Ўша суронли, ўша қайғули йигирманчи йилларидаёқ бу йўлдан ўтилиши, қан-

дай қаршиликлар бўлишидан қатъи назар, Ҳақ йўлидан чекинмаслик зарур эди. Балки бу ҳаракат сталинизм вабосидан қутқазishi мумкин эди. Ёки Ҳақ йўли турғунликнинг боши берк кўчаларига олиб боришига ким ҳам инонади дейсиз?

Ўзбек халқи тарихда кўп қуллик ва забунликларни бошдан ўтказган. Лекин у ҳеч вақт ҳозиргичалик мутеликка, эгилиб-букилишга маҳқум қилинмаган. Қул қуллигини англаган. Эрк ва озодлик ҳақидаги баландпарвоз шиорлар, ёлғон ваъдалар руҳи янчилган, фикри кишанланган элнинг кулфатларини янада чуқурлаштирди. Чўлпон нима учун курашган эди? Халқ ва Ватаннинг чинакам ҳурлиги учун. Чўлпоннинг талаблари, бундоқ қараганда, оддий. У одамларнинг онги занжирланишини хоҳламасди. У бўйин эгишга тубдан қарши эди. У инсон ҳур туғилиб, ҳур яшаши керак, она қучоғида бола қанчалик эркин бўлса, она Ватанининг бағрида ҳам озод яйраши шарт деб ҳисоблаган. У «Майда симдан силлиқ қилиб, моҳирона тўқилган» қафасдаги тутқун қуш қисматидан сўзлаганда ҳам, инсон гавдасидаги кишан изларининг тасвирини чизганда ҳам, ҳақорат ва тубанликларга суст назарда қараётган кўнгилга «сен мунчалар нега Кишанлар бирла дўстлашдинг», дея таъна қилганида ҳам ҳур Рух овозини ифодалагандир. Чўлпонда «эрк эртаклари» ва «қуллик қўшиғи» деган иборалар бор. Чўлпон эртақ билан халқни эркин қилиб бўлмаслигини шу қадар теран англаганки, натижада унинг учқур хаёлида «Эрkning ўзи эркинми?» — деган муросасиз бир савол туғилган. Бу саволга жавоб шоир шеърятининг туб моҳиятида яширинган. Чўлпон исёнкор шоир. Унинг қалбида «кўп эзган душмандан» ўч олиш, ҳақсизликка нисбатан собит интиқом ҳислари тўлқинланган.

Бу менинг кенг кўнглим галвани, жанжални
Тўполон, қўзғалиш, чувалаш,
Исёни, тўфонни
Суядир: шунинг-чун дунёни, жаҳонни
Тоғ ва тош
Ҳаммасин ағдармоқ истайдир,
ёнадир, куядир...

Менимча, Мажнун бўлиб юртини сева олган ҳар бир шоирнинг кўнглида, у ёки бу даражада, мана шундай кучли қўзғалиш, исён ёнгинлари бўлиши

шубҳасиз. Шоир кўпинча худди шундай ҳолатларда-
гина эътиқодини умридан баланд кўриб, дунёни теб-
ратадиган ҳақ гапини айта олади. Ҳазрати Мир
Алишернинг:

То тутди жунин йўлин Навоий,
Ватанга бўлди раҳнамои,—

деб ёзишлари бежизмас-ку ахир. Чўлпонда ҳам
ўзни ватанга раҳнамо сезиш туйғуси ғоятда кучли-
дир. Мана шунинг учун унинг қисматини Ватан
қисматидан ажратиб бўлмайди.

Кўз ёшимда ювсам
Юртнинг шонини,
тилим билан сўрсам
Оққан қонини...
Қонли кунлар тушди меним бошимга...
Қафасларни бузиб
Учсам осмонга,
Кишанларни узиб
Ётсам жононга!
Ёрсиз кунлар тушди меним бошимга!

Юрт шони муҳофазасига сафарбар бундай алам-
лар қафасларни бузиб, ҳар қандай кишанларни пар-
чалашга даъват этиши билан мангу умидбахшдир.
Чўлпон бахтиёрликни ўзига одат ҳисобламаган. Шо-
ирнинг шодлик тўғрисидаги тушунчалари ҳам мут-
лақо бошқача. У Муҳаммад Ҳодига ўхшаб:

Адолат қайда, лекин зулму ваҳшатлар ҳақиқатдур,
Қани ҳуррият оламда, асоратлар ҳақиқатдур,—

деб билган ва бу дунёга кураш саҳнаси сифатида
реал назар ташлаган. Лекин у бадбинликдан ҳасрат-
га чўкмаган. Шоирнинг дардли нигоҳи кўп нарса-
ларни, юрт толеидаги кўп қайғуларни олдиндан кў-
ра олганига бугун ҳайратланиш мумкин. Мана, «Бу-
зилган ўлкага» шеъридан бир парча:

Тоғ-тошларда ўйин қилган,
чопинган
Гўзал қизлар, ёш келинлар қаерда?
Жавоб йўқми кўклардан-да, ердан-да,
Хароб бўлган элдан-да?
От минганда қушлар каби учқучи,
Эркин-эркин ҳаволарни кучғувчи,
От чолганда учар қушни тутғучи,
Учар қушдай ёш йигитлар қаерда?
Тоғ эгаси сор бургутлар қаерда?

Айни шу кунларнинг ҳам оғриқли саволлари эмасми булар? Ўзбекистоннинг исталган қишлоғига боринг. «Гўзал қизлар, ёш келинлар қаерда?» — деган савол бағрингизга найза бўлиб санчилади. Диёримизда тоза ва эркин ҳаво қолдими ўзи? «От чопганда учар қушни тутғучи» йигитларнинг ҳарбий хизматга яроқсизлигини тасаввур этиб бўладими?

Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир каби санъаткорларига эга адабиёт — буюк адабиёт. Бу ёзувчиларнинг ижодиётида ўлмас ва парчаланмас Туркистон руҳи ҳоким. Улар сўнгги нафасларига «Она Туркистон сенга не бўлди...», дея унинг дардларига чора ахтарганлар.

Кел, кўзингнинг ёшларини сўриб олай,
Кел, ярали танларингни кўриб олай,
тўйиб олай...—

дейди Чўлпон. Келинг, бақирмасдан, ўткинчи даъволарга алданмасдан, сотқинларнинг ноғорасига ўинамасдан, Ватаннинг ярали танларини кўриб олайлик, тўйиб олайлик. Қайта қуриш — ўтилиши муқаррар бўлган Ҳақ йўлига чорлаб турибди. Елғоннинг шохларига осилишдан фойда кам, унинг илди-зи билан кўпориб ташлаш лозим. Бизга эрк шарпаларимас, тўла маънодаги эрк керак. Чўлпон худди шундай озодликка умрини тиккан.

Шуҳратнинг «Еш ленинчи» газетасида (1988 йил 18 сентябрь) босилган адабий суҳбатда келтирилишича, Усмон Носир Чўлпонни «ўзбек шеърятининг подшоси» деб таърифлаб, унинг «шеърларини ўқиб шоир бўлганман», — деган экан. Усмон Носир дунёқарашида кураш-исён. Қулликдан қутулмоқ чораси — исён, ҳақиқат ишқи — исён. Шоир «Йўлчи» аталган шеърида «Бўронни севмаса, дил нечун тепур?.. Чу қаро йўрғам», — дейди. Бўрон ҳам исённинг бир суврати. Бўронни севган Шахсина «Кўнглим ёнади. Қийин. Қоним қўзғалур...», демоққа қодирдир. Айни шу маъноларда Усмон Носир Чўлпонга руҳдош ва издош. У Чўлпонга ўхшаб давр мураккаблиklarини бутун зиддиятлари билан идрок эта олган санъаткор. Мана шунинг учун ҳам у давр «одамнинг ўзинигинамас, ҳиссини ҳам хароб» этишини қайғу билан сўзлаганди.

Усмон Носир рамзий мазмундаги «Боғим» деб аталган шеърида «Баргдек узилиб кетсам, Унутмас

мени боғим. Ишимни ҳурмат қилур», деб ёзаркан, замонларнинг ҳар қандай шамолу довулларига чидамли, Дард ва Армон тугёнларида битилган асарларини хаёлда тутган эди. Давр ёвузликлари шоир умрини барг каби узиб ташлаши, Ватан душманлари шоирнинг оқ исмига қора тамға бошишлари мумкин, лекин ҳеч қанақа ваҳший куч унинг шеърлари устидан ғолиб чиқолмайди. «Нил ва Рим» Усмон Носир ҳаётининг давомига айланган, «Келажагимга ҳомий» бўлади дея умид билдирган шеърларининг биридир. Танқидчи И. Ғафуров «Нил ва Рим» ҳақида «Мен бу қадар образлари оғир зарбли шеърни кам ўқиганман... Бундай шеърлар катта шоирларда ҳам санокли бўлади...», — деганида мутлақо ҳақдир. Шеърда инсон қисматидаги энг аянчли ва қайғули ҳодиса қуллик тарихига мурожаат этилган.

Шеърни ўқий бошлашингиз билан кўз ўнгингизда ёниқ бир Чироқ гавдаланади:

Лампам ёнур...

Бугун биз бу «Лампа»га ўксиб нигоҳ ташлаймиз. Унинг нурлари Руҳда алам, қандайдир ҳазинлик кўзгайди. Шундай бир аламки, фикр қайғуради, хаёл сўнгсиз интизорликда чарх уради. Кўнглида дардлари дарёдек оқин шоирнинг овози ақлу ҳушни эгаллайди:

Лампам ёнур... Яраланган қанотдек оғир
Ўй босади. Юрагимда гўё сел ёғир.
Қийналаман. Тиришаман. Ҳушим паришон...

Усмон Носирнинг юраги — Ватан осмонига ўхшаш юрак. Унинг қалбида исён чақинлари чақнаган, ҳамиша сел ёққан. Бу — Эрк сели, фикр чақини, эҳтирос ва илҳом сели. Акс ҳолда у «Илҳомнинг вақти йўқ, селдай келади», деб ёзмасди.

Ҳўш, шоирни аёвсиз қийнаган, ҳушини паришон этган нарса нима? Айни ҳолатда «яраланган қанотдек оғир» ўйлар. Улар юракка гўё сел бўлиб ёғилаётир. Мана шундан кўнгилда фавқулодда бир равшанлик. Мана шундан шоир кўз олдига «ўтмиш, ҳозир ва келажак» сувратлари:

Ўтмиш, ҳозир ва келажак кўринур — ҳар он...

Дарвоқе, ёнаётган лампа-чи? Умуман, қандай лампа у? У Ақл ва тафаккур лампаси. Шунинг учун

унга парвонамас, йиллар қанот уради ва олов нурларида йиллар қанот куйдиради:

Чирогимга парвонадек урунар йиллар,
Тўрт атрофим тўлиб кетар куйган қанотга...

Қаноти куйган йиллар қийноғи шоир хаёлига қанот бағишлайди. У от миниб «катта сахро»да «Шамолдан тез, булутлардан енгил» чопаркан, «куйиб тушган ҳар қанотдан бир жон» топади. Ва хаёлий қарашларини ривожлантириб яна дейди:

Термиламан ўлик кўзга (нега қўрқайин?)
Барчасидан ўйиб олиб кўзнинг ойн —
Термиламан: қичқиради йиллар, одамлар,
Эшитилади менга улар босган қадамлар...

Йиллар, одамлар қичқирғи — бу ўринда тарих қичқирғи. «Тиришаман, бутун кучим келар» мисрасининг моҳияти энди янада ёрқинлашади. Демак, бутун кучни кўзда жамлаш мозийнинг суронли йиллари ва ўтмиш тўфонлари қаърига тортган «ўлик кўз»ларга қўрқмасдан термулиш учун керак экан. Шундай қилиб, тасаввурда уйғоқ тарих ҳаракатлари жонланади. Қадам садолари эшитилаётир. Бу қадамлар...

Усмон Носир қаламга олган тарихнинг макони аниқ: қадимги Рим. Тарихдан маълумки, эрамиздан аввалги асрларда босқинчилик урушлари туфайли Рим республикаси бағоят катта давлатга айланган. Босқинчилик юришларининг доимо ғалаба билан тугаши, римликларга бошқа мамлакатларнинг бойликларини беомон талаш, асир олинган сонсиз-саноксиз кишиларни қулга айлантиришга кенг имкон берган. Шу тариқа Римда қулдорлик ривожланган. Одам иш ҳайвони сифатида сотиладиган қул бозорлари юзага келган. Хўжайинлар шаҳарда ҳам, қишлоқларда ҳам қуллар билан аёвсиз, кўпинча инсон чидай олмайдиган даражада ёмон муомала қилганлар. Қуллар шаҳардан то шомгача далаларда оғир меҳнат билан машғул бўлишган. Хизматдан бош тортган қуллар учун кўз кўриб, қулоқ эшитмаган қийноқ ва жазолар ўйлаб топилган. Усмон Носир азоб ва нолишлари оламга ёйилган ана шу мазлумлар қайғусида ўртанган. Унинг қалбида босқинчи ва эзувчига нафрат ҳиссиёти ўт бўлиб ёнган. Инсон толеидаги забунлик, чорасизлик кулфатлари эрксе-

вар шоирнинг бағрини тилган. Мана, у гўё «сарик қумлар орасидан» бош кўтарган «қон рангли қуёш»га термулиб турибди. Бу қуёш Рим устига нурмас, қон пуркаётгандай. Пастда эса «Нил оқадир — қуллар тўккан ёш». Шу мусибат зўридан «Фарёдларга чидолмайди ер билан осмон». Ҳа, қуллар кўзидан оққан қон ёшларидан дарёлар тўлган. Қуллик фарёдларига еру осмон чидай олмаган. Аммо қулнинг нажоткори йўқ. «Қимга йиғлаб, кимдан мадад кутсин бемор қул?» Қулнинг халоскори йўқ. «Ҳукми қаттиқ» хўжайинлар уни чумолидай эзишди. Қул — афтода, қул — абгор. Чунки у шўрликнинг:

Эрки қулфдир, ҳаёти қулф, бор худолар қулф.
Косасида сув йўқ, қуруқ халтаси — нон йўқ.
Ботаётган қуёш каби рангида қон йўқ.
Кўзидан кўз йўқ, белида бел йўқ, ҳайҳот.

Ҳурлик бўлса, косадаги сувсизлик, халтадаги нонсизлик ҳали фожиамас. «Эрки қулф»нинг қисмати аянч. Қулликнинг даҳшатли фожиаси мана шу. Эрки қулфнинг — ҳаёти қулф. Қулфланган, демакки, тиканли симлар билан қуршалган ҳаёт ичида одамдай озод яшаб бўлмайди. Бу ҳаёт руҳни ўлдиради, руҳсиз, идеалсиз судралишга кўниктиради, келажак умидларини емириб таҳлика ва мутеликни барқарор этади. Қайси замон, қайси вақтларда бўлишидан қатъи назар, ҳақиқий шоир «эрки қулф», «ҳаёти қулф» ҳуқуқсиз бечораларга ўзини ҳамдard сезмаслиги мумкинми? Йўқ, албатта. Хусусан, Усмон Носир сингари тарихий идроки ўткир, эрк фалсафасини ғоятда кенг мушоҳада қила олган шоирлар бундай чекланишга мутлақо ён бермайдилар.

Шеърнинг навбатдаги қисмида шоир Рим тарихининг «То Министдан Рамзесгача, Рамзесдан нари «Малика қиз» Клеопатра ҳукмрон»лик қилган давр ва:

Ундан тортиб... яна узоқ, яна кўп йиллар
Харсанг билан ётқизилган неча минг диллар,—

қисматини ёдга келтиради. Шундан сўнг бир ҳайкалга диққатни тортади. У:

Кўз ёшидан, дил тошидан қурилган ҳайкал.

Бу ҳайкалнинг туриши ҳам, боқиши ҳам мағрур.

«Ҳеч бир маҳал» у «на одамдан, на замондан» қўрқмаган. Оламда «кўз ёшидан, дил тошидан қурилган ҳайкал»лар кўп бўлган. Сталинники балки энг кейингиларидан биттасидир. Албатта Усмон Носир ўшандай хосиятсиз ҳайкал ҳақида сўзлаб, уни «Ғазабини ютиб ўтган қуллар дасти бу», — деб таърифлаганда бевосита Сталин шахсига ишорат қилмаган. Лекин «Кўз ёшидан, дил тошидан қурилган ҳайкал» сатри менга башорат туюлади. Бу гап 1935 йилда айтилган. 1937 йил қирғинлари ҳали олдинда. Сталиннинг нақадар одамхўрлик қилганлиги ҳозир жаҳонга маълум. Ахир унинг мағрур ва салобатли ҳайкаллари қулдан ҳам баттар таҳқирланган, «ғазабини ютиб» ўлмоққа маҳкум неча миллионлаб бегуноҳ одмларнинг бошларидан тикланмасдан нимадан тикланган? Ичидаги қўрқув деворларини йиқитган қул турма деворларини бемалол қулата олган. Қуллик кишанларидан, қўрқув занжирлари ёмон. Қўрқувдан озодлик — фикрий ғолиблик. Бунда инсон жисман ҳурликдан маҳрум этилиши мумкин. Аммо унинг ақли ва руҳини ҳибсда сақлаб бўлмайди. Шундай қул зулм ва ҳақсизликка қарши тинимсиз бош кўтаради. Шундай қул — исёнкор. У қассос ва ўч истагида ёнади. Унинг исёнлари асрларни бўйлайди. Шоирнинг «менман у қулларнинг ўлмас авлоди. Мана менман, у қулларнинг ҳеч сўнмас ёди» сўзлари масаланинг юқорида қайд қилинган жиҳатларини хаёлга келтиради.

Мана менман, фалакларга лов-лов ўт қўйиб,
Оталаримнинг бошидан пойдевор ўйиб,
Озодлигим обидасин қурган инсонман.
Ўша жонман, ўша қонман ва ўша шонман.

Бу мисралар мазмунини қандай тушунмоқ керак? Оталарнинг «бошидан пойдевор ўйиб» озодлик обидасин тикламоқ — бу нима деган гап? Наҳотки, шеър қаҳрамони шундай қабоҳатдан фахрланаётган бўлса? Мазкур фикрлар алам ва киноя билан битилган. Ҳақиқат ана шу аламда. Ана шу киноя оғир ва қайғули мулоҳазаларга йўл очади. Ўйлайсиз, азобланасиз. Нега?.. Нечун бу қисмат? Ақлу идрокингизга гўё савол найзалари санчилади. Оталарнинг бошидан... Йўқ, йўқ, дейсиз. Бундай озодлик обидаси — ёвузлик обидаси билан тенгдир. Ахир Алишер Навоий шоҳларни «Хиштини масжид бузу-

бон келтириб» тошини эл қабрларидан ташиб қаср бунёд этгани учун ашаддий золимликда айблаган. Ва ёвузликнинг кўзи ботил, у ҳеч пайт ўтмишга меҳр ҳамда эҳтиром кўрсата олмайди, демоқчи бўлган. Оталарнинг «бошидан пойдевор ўйиб» озодликка эришиш яқин тарихни ҳам оёқ ости қилишмасми? Худди шундай. Ўттизинчи йилларда шахсга сиғиниш касофатидан тарихни қоралаш «мароқли» ҳунар мавқеига кўтарилган. Манқуртлик авж олган. Хотира душманлари ва кўпдан-кўп хотирасизлар тарихга тош отиб, тарихни лаънатлаб жон сақлаган. Тарихга муносабатда Ленин кўрсатмалари ва васиятларига амал этилмаган. Улар қўпол равишда бузилган. Усмон Носир бу нодонлик ва фожиалар ҳақида очиқ-ойдин гапира олмаган. Ўшанда гапиришга имкон ҳам бўлмаган. Лекин шоир шеър орқали барибир имкон топган. Яъни замоннинг оғир бир муаммоси тарих воситасида ҳал қилинган. Бунда киноя санъати шоирга жуда қўл келган.

Шеър аввалида тилга олинган Хаёл оти ҳамон илгарилайди: «Отим учар (хаёлимда) олдинга доим», — дейди шоир. Манзил доволари ўша кўҳна Рим. У «аввал баҳор осмонидек» кўз ёшларини оқизади. Рим «эмчагида бир томизим сути йўқ она». Шунинг учун у «гўдагини тош остига» бостиради. Одам шундай хорлик учун яраладими? Бундан ўлим афзалмасми? Бир парча нон нима ўзи? «Наҳот, чақмоқ ёндирмайди бутун очунни!» Шоир хаёлан савол билан донишманд Ҳомерга мурожаат қилади: «Жавоб бергин, менга, закки қадимги Ҳомер, Кўз ёши-ю қонга ростдан ташнами бу ер?» Негадир лирик қаҳрамоннинг «бу яхши чол» билан сўзлашмоқ истаги сўнади. Нималардандир унинг кўнгли ўксик. Атрофни «оғир, ҳазин мунг» қуршаб олади. Яланғоч Рим йиғисидан дил эзилади. Бизнингча, бу ерда лирик қаҳрамон қалбини икки кулфат фавқулодда ғуссага чўктирган кўринади. «Кўз ёши-ю қонга ростдан ташнами бу ер?». Бу — биринчиси. Иккинчиси, «тилла қадаҳда қон» ичмоқ ваҳшати. У тарих саҳифаларини ағдариб ўйинга айланган ўлим ва хунрезлик манзараларига дуч келади.

Рим устида туманли осмон. Катта циркда оломон сиғишмайди. Ҳамма «одам билан ҳайвон» ўйинига интиқ. «Тишларини иржайтириб» йўлбарс бўкиради. «Оч кўзлари қонга тўлган», «Тўрт тарафга ташлана-

ди», «сакраб ўйнайди...» «Ана. Ана, тирноғини нишлаб келар у». «О, бечора қоч. У сени тирик қўймайди». Шўрлик банда қочолмайди. Йиртқич унга чангал солади. Ўрнидан дув этиб турган халқ»

Чапак чолди. «Эй, аҳмоқ Рим, севинма қонга. Бундан бошқа хўрлик борми ахир инсонга?».

Бу хитоб «парча-парча бўлган гладиатор»нинг сўнги сўзлари.

Қадимги Рим тарихига оид китобларда ёзилишича, эрамиздан аввалги I аср бошларидан эътиборан Римда «ўйинлар» деб аталган томоша кенг тарқалган экан. Бу ўйинлар қонли томоша бўлиб, йиртқич ҳайвонларни уриштириш ва гладиаторларнинг қиличбозликларидан иборат экан. Ушбу ваҳшиёна эрмаклар зодагонларни дафн этганда кишиларни қурбон қилиш одатларидан келиб чиққанмиш. Эрамиздан аввалги Иккинчи аср охири ва Биринчи аср бошларида цирк ҳамда амфитеатрларда ўлим жанги жамоат уюшмаларининг энг қизиқ турига айланган. Жангчилар жиноятчи ва сотиб олинган қуллардан тўпланган. Уларга «гладиаторлар» — «қиличбозлар» номи берилган. Усмон Носир «Рим — ўйиндан ўлим кутган жинни театр!» — дея ҳукм чиқарганда шундай мудҳиш воқеаларга асосланган.

Истеъдодли санъаткорларнинг ҳеч бирови замонасининг ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий масалаларидан бутунлай ажралиб тарихни шунчаки зиёрат ҳам қилолмайди. Балки ўзи ва замондошларини ўйлантирган, қийнаган ғоявий-руҳий муаммолар эҳтиёжидан мозийга юз буради. Ўттизинчи йилларнинг ўрталарида халқлар «ота»си «доҳий» Сталиннинг қонга чанқоқлик ҳирслари анча ёрқинлашиб, атрофида ҳам қотилтабиат кимсалар озмасди. Уларга «Эй, хунхорлар, севинманг қонга. Бундан бошқа хўрлик борми ахир инсонга?» — дейиш ўлимни қаршилаш билан баробар эди. Қарангки, ўшандай хатарли шароитларда ҳам ҳақгўй ёзувчи ва шоирлар жон талвасасида қарони оқ деб бонг урмаганлар. Бўкирган йўлбарсдай тўрт тарафга ташлана бошлаган ёвузликни бевосита бўлмаса-да, билвосита шаклларда қоралаб, кундан-кун қад ростлаётган хавф ва хўрликдан халқни огоҳлантирганлар. «Нил ва Рим» оҳанг мунглири, ички мантиқ шиддати ва

сатрлар ортидаги ҳислар кескинлиги билан ушбу даъвони тўла тасдиқлайдиган шеърлардандир.

Эрксевар миллионлаб мазлумларнинг бошларини тандан жудо қилиш ҳодисотлари дунёда кўп содир бўлган. Бироқ ҳеч пайт, ҳеч қайси замонда Эркнинг ўзини қонга ботириб бўлмаган. Ҳақиқатнинг бели букилган, лекин синмаган. Исён оловлари ўчмас. Исёнкорлик — мангу тўлқин. Исёнкорларнинг изларидан асло ҳарорат аримайди.

Иссиқ излар... ҳамон у исёндан ис бордек,
Булулларнинг орасинда юрар Спартак.
Осмон — қалқон, камон ёйи — чақмоқ, ёнар ўт,
Зулм учун йиғи, фиғон ва эрксизлик суд...

Спартак ким? Исёнкор қул. У аввал Римнинг ёрдамчи отрядида хизмат қилган. Шунда у душман томонга ўтган. Ярадор бўлиб, асир олинган. Ва қочоқ сифатида гладиаторлар мактабига сотилган. Спартак етмишга яқин дўстини озодликка чиқмоқ учун таваккал қилишга кўндирган. Уларни театрда ҳаётни хавф остига қўйгандан кўра, ҳурлик ишташ афзаллигига инонтира олган. Қоровулга ҳужум қилиб шаҳарга чиқишга эришгач Спартак шерикларини эргаштириб Везувий тоғига жўнаган. Улар шу тоғда мустаҳкам ўрнашиб, атрофдаги қулларни озод эта бошлаганлар. Шу тариқа қуллар қўзғолони кенг тус олиб, Рим давлатида қўзғолончиларнинг сони жуда кўпайиб борган. Спартак «булулларнинг орасинда» юргани билан унинг издошлари заминдан оёқ узишмаган: «Спартакнинг лашкарлари ҳали ҳам борур».

Усмон Носир некбин ижодкор. Унинг оптимизминини шарҳлаш учун ортиқча сўз сарфлашга ҳожат йўқ. «Ки — тун қанча қаро бўлса, ой шунча ёрур» мисрасини келтириш kifоя. «Нил ва Рим»нинг лирик қаҳрамони «исённинг ўлмас авлоди». Унинг кўнглини ёндириб, қонини қўзғатган алам ва азобларини теран англаш керак. Агар инсон толеининг бениҳоя чалкаш ва чигалликлари ҳисобга олинмасдан, юзаки мулоҳазалар билан чекланилса, «Мана менман, фалакларга лов-лов ўт қўйиб, Оталаримнинг бошидан пойдевор ўйиб, Келажагим обидасин қурган инсонман. Ўша жонман, ўша қонман ва ўша шонман ...» сўзлари учун ҳар қандай исёнчини лаънатлаш шарт бўлади. Лекин озодлигин «обидасин»

оталарнинг бошидан пойдевор қўйиб қурган инсон келажagini бошқача тарзда белгилай олмаслиги ўз-ўзидан аён-ку. Мазкур мисраларда, кейинчалик сталинизм деб қораланган қонли ҳаракатнинг образли манзараси тасвирланган. «Агар сен ўтмишга тўппончадан ўқ узсанг, келажак сени тўп билан ўққа тутуди», — дейди Расул Ҳамзатов. Усмон Носир ўттинчи йиллардаёқ тарихни оёқ ости қилиб, хотирасизлик билан эрк ва истиқболга етишмоқ ниятидаги телбаларга албатта маломат ва нафрат ўқлари отилишига инонганди. Келажак унинг ҳақлигини исботлади. Биз бугун ҳам бегуноҳ бошлардан келажак «қаср»ларин яратишни истаган «даҳо» ва халқ «раҳнамо»ларига лаънатлар ўқиймиз. Демак, Усмон Носирнинг тафаккур Лампаси ҳамон ёниқ. Шоирнинг «Яраланган қанотдек оғир» ўйлари бизни ўтмиш, келажак ва эрк тўғрисида фаол фикр юритмоққа чорлайди.

1988

ҲИНД ВИЖДОНИ

Рабиндранат Тагор ҳинд адабиётининг дунёга машҳур вакили, ҳинд бадий тафаккурини янги ва юксак поғонага кўтаришда Сўзни виждон овозига айлантирган адиб. Тагорнинг ижод тажрибалари — Ҳақиқат ва Жасорат тажрибалари. Тагорнинг жасорати босқинчиликка қарши чиқишданмас, босқинчиларни танишдан бошланади. «Босқинчилар жуда кўп дунёга келиб туради, — деган эди адиб, — лекин уларни бирданига билиб олиш мумкин эмас, замон ва макон жиҳатидан шароит бўлмагандан кейин улар кўп вақтгача ўзларини билдирмасдан юрадилар». Инглиз мустамлакачиларининг асл башараларини танишда Тагор ҳеч пайт хато қилмаган. Бунда у туғилиб вояга етган оила муҳитининг роли ва таъсири катта эди. Езувчи 1861 йил 7 майда Бенгалиянинг пойтахти Калкутта шаҳрида дунёга келган. Тагорга бағишланган адабиётларда қайд этилишича, унинг бобоси Дварканатх XIX аср бошларида яшаган буюк ҳинд маърифатпарвари Раммохан Ройнинг яқин дўсти ва сафдоши бўлган. Езувчининг отаси, акалари, опалари эса дунёқарашлари кенг, билим-

дон ва талантли кишилар эдилар. Тагор хотиралар китоби ва мақолаларида отаси тўғрисида кўпгина миннатдорчилик сўзларини ёзиб қолдирган. У бир ўринда кўр-кўрона англизпарастлик авж олган ша-роитларда ҳам отаси болаларини ажнабий мактаб-ларда ўқитмаганлиги, агар шундай ҳодиса содир бўлганида, биринчи дарсдаёқ ўттиз икки маънавий тишидан ажралиши мумкин эканлигини гапирган. Она тилига муҳаббат ва эътиқод ёзувчида мана шун-дай бошланган. Ва у сўнгги нафасигача бенгал тили-нинг эрки ҳамда ривожи учун тинимсиз курашган. Бугина эмас. Мустамлакачилар ҳинд халқи орасида ўз тилларининг мавқеини кўтариш орқали «қони ва танининг ранги бўйича ҳинди», лекин «диди, ахлоқи ва ақлининг хусусияти бўйича ғирт англиз бўлган» зиёлилар табақасини юзага келтиришдан ғоятда манфаатдор эдилар. Бу — уларнинг таълим-тарбия-дан кўзлаган ички сиёсатлари бўлиб, бундай най-рангларни ҳам Тагор аёвсиз фош қилганди. Шунинг учун Тагор дунёқарашида миллий тилга эҳтиром — миллатга, ватанга, тарих ва келажакка садоқат би-лан теппа-тенг тушунчадир.

Тарихдан аёнки, англиз савдогарлари ҳиндларни бўйсундириб олмоқ мақсадида 1757 йилда Ҳинди-стонга илк қадамларини босган эдилар. Шундан бошлаб қадимий ҳинд тупроғи қарийб икки аср да-вомида англиз буржуазияси оёғи остида қолди. Ҳин-дистон иқтисодий жиҳатдан талон-тарож қилинди, маданий ва маънавий имтиёзлари исканжага олин-ди. XVIII асрнинг 70—80 йилларида англиз мустам-лакачиларига қарши Бангол деҳқонларининг дастлабки катта қўзғолонлари бўлди. Кейин аста-секин бутун Ҳиндистон зулм-зўрликка қарши кураш ва қўзғолонлар ўчоғига айлана борди. Мамлакат бойликларининг таланиши, миллий ғурурнинг янчи-лишига ҳинд халқи ортиқ тоқат қилолмай қолди. Ҳиндистондаги миллий уйғониш ҳаракатлари 90-йиллардан сўнг Тагор ижодиётида озодликнинг янги уфқларини очди, янги-янги ғоявий тўлқинлар олиб кирди.

Шоирман, элим билан бирга бўлмоқ истайман,
Севинчин ҳам, гамин ҳам куйга солмоқ истайман.

Тагор учун эл билан бирга бўлмоқ, энг аввало, Ватан ва халқ озодлиги йўлида яроғ кўтарган «баҳо-

дир эр ўгиллар» қаторига қўшилмоқдир. Унинг «Мен ҳам ахир жангчиман», — дейиши бежизмасди. Лекин у — сўз жангчиси.

О, Ҳиндистон, онажон, қўшиқларим сен учун...
Юрагимиз сеники — ўзга бизда нима бор?

Мана, кўкда қуёш. У бор. «Аммо унинг файзи йўқ». Мана, тунги ой. Унинг ўзи бор-у, «аммо нури сўникдир». Хонадонларда ҳаёт кезиб юргандай. Бироқ бахт йўқдир уларда. Бир замонлар улуг Ҳиндистон Тагорнинг кўз ўнгида мана шундай манзараларда гавдаланиб турган. У ўз асарларида бахтсизликнинг ҳинд хонадонларида бекиниб олиш сабабларини чуқур текширади. Халқ онгидаги қолоқлик ва нодонлик иллатлари ҳам шу бахтсизликнинг уза-йишига хизмат қилаётганлигини ёзувчи жуда кўп ўринларда ҳаққоний эътироф этади. Унингча, эскирган қарашлар, аллақачон умрини яшаб бўлган урф-одатлар тузоғидан қутула олмаган халқ бамисоли оқишдан тўхтаётган дарёдир:

Адо бўлар қотиб қолган халқ,
Анъаналар ботқоғи аро...

Тагор 1893 йил майда мактубларидан бирида «Мен шеърларимда бирорта ҳам ёлгон сўз айтганим йўқ», — деб ёзган эди. Ҳа, Тагор шеърляти тўғрилиқ, ҳақиқат ва гўзаллик руҳи билан нафақат Шарқ, балки Ғарб китобхонларининг ҳам қалбини ишғол эта олганди.

Тагор улкан руҳиятли шоир. Насрда ҳам у шоирлик эҳтиросига содиқ қолади. Ёзувчининг кўпчилик ҳикояларидаги маънолар шеърӣ оҳанглар бағридан жой топгандай. Умрида Гангни кўрмаган одам ҳам Тагор романларидаги оҳангларда бу азим дарёнинг қудратли оқими ва ундаги эркинликни тасаввур эта олади деб ўйлайман. «Адабиёт сўз билан ифода қилолмаган нарсасини оҳанг билан ифодалади... оҳанг ёрдами билан кичик, арзимас нарсанинг муҳим, катта бир нарсага айланиши равшанлашади. Оҳанг сўзлардаги ғам-ғуссаларга жон бағишлайди», — деганди у. Адиб оҳанг орқали сўз ва сувратларни жонлантириш услубидан ижодида кенг фойдаланган. Бу «услуб»ни қўллаш унинг қалб эҳтиёжи. Балки шунинг учун Тагор тасвиридаги табиат манзаралари, романтик хаёллар, руҳий сувратлар

рангин бўёқлари билангинамас, музиқий оҳанглари билан ҳам фавқулодда умидбахшдир. Аммо энг умидбахши у яратган қаҳрамонлар қалбидаги Эътиқод оҳанглари, хун талашган Виждон товушларидир.

Тагор инглиз мустамлакачиларига қарши кураш қуроли тарзида икки нарсага қайта-қайта урғу беради. Булардан бири — эркин Рух. Иккинчиси — маърифатли Ақл. «Бизнинг юртимизда Ақл хурлигидан аллақачонлар жудо этилган. У фақат салтанатинимас, саволлар бермоқ шижоатини ҳам йўқотди». Бу — Тагорнинг сўзлари. Худди шу парокандалик ва ақлий танбаллик мамлакатда тафаккурли кишиларнинг озайиб кетишига сабаб бўлганди. Фикрли одамларнинг борлари ҳам «янги ҳақиқатларни ахтариш билан эмас, эски ақидалар муҳофазаси билан» банд эдилар. Езувчини қийнаган катта муаммолардан бири мана шудир.

Тагорни санъаткор «табиб» деб таърифлаш жоиз. Унинг асарлари инсон руҳи хасталиклари ва қалб жароҳатларини даволашга хизмат этиши билан эътиборли. Тагор тушунчасида босқинчилик юзага чиқарган «ташаббус», келгиндилар олиб келган тартиб-қоидалар халқ ахлоқи ва маънавий соғлигини емириб, ҳинд Рухини мажруҳлантирадиган касалликдай нарсалар эди. Адибнинг асарларида шу машъум касалликдан қутулиш чоралари кўрсатилган. Унинг оқибатлари Ватан учун нақадар зиён келтириши инсон тақдири мисолида бадий талқин этилгандир. Бу ҳақда тасаввур ҳосил қилиш учун «Нур ва соялар» ҳикоясини таҳлил этишнинг ўзиёқ кифоя.

Яқиндагина санъат ва ҳуқуқ унвонини олган ёш йигит — Шошибушон Калкуттадай азим шаҳардан келиб қишлоқда яшай бошлайди. Адибнинг ёзишича: «Қишлоқ аҳолиси бир-бирига душман гуруҳларга бўлинган, бир-бирларига қарши иғво тарқатадилар ва шакарқамиш экадилар, чақимчилик қиладилар...» Табиийки, фикр одами — илғор Шахслар учун бундай шароит ва муҳит зиндондан ҳам баттардир. Шошибушон қишлоқда ўтказган икки йиллик ҳаётида, Гирибола исмли қизни ҳисобга олмаганда, дилидагини англайдиган бирорта ҳам одамни учрата олмайди. У Калкуттага қайтишга қарор этади. Шунда, иттифоқо, қишлоққа округ судяси келиб қолади-ю...

Қишлоқ ноибни Хоркумар «меҳмоннавозликка кетган харажатларнинг ортиғи билан қайтишини» кўзлаб раисни мўл-кўл пора билан сийлайди. Аммо бир куни фарроши келиб суднинг итига ёғ сўрганида одамийлик нафсонияти қўзиб Харкумар рад жавоби қилади. Босқинчи бунга чидармиди? У ноибни дар-хол хузурига чақиртиради. «Ноиб титраб-қақшаб, калима ўгириб соҳибнинг эшигига» келади... «Нега сен менинг фаррошимни ҳайдаб юбординг?» — дея қичқиради у инглизча талаффузда. Хуллас, шўрлик Хоркумарни кўпчилик олдида ҳақоратлашади. Бу ҳақдаги хабар қишлоққа тарқалади. Буни эшитган Шошибушон эрталаб Хоркумарникига келиб «Ҳақорати учун суд раисини жавобгарликка тортиш керак. Мен сенинг ҳимоячинг бўламан» дейди. Судга бериш тўғрисидаги фикрдан ноиб қўрқиб кетади. Уйлаб кўрмоқ учун фурсат сўрайди. Шу ҳодиса сабаб Шошибушон Қалкуттага жўнолмайди.

«Сўз ўқлари билан» адолатсизликни тор-мор этиш, зўравонликни фош қилиш мумкин эмасди. Омма онгида мутелик, ғофиллик кенг илдиз ёзиб кетганди. Эзилган ё хўрланган кимсаларда ҳуқуқта-лаблик ҳислари уйғонгудай бўлса ҳам, сал таъқиб ёки дўғу дағдаға билан даъволаридан кечар, яна бошлиғу амалдорларга таъзим, яна ялтоқлик давом топаверарди. Хоркумар ҳам шундай қилади. Шунинг учун «мансаб айидан маст бўлган инглизни» «бутун дунё олдида уялтираман», «қилмишларига пушаймон бўлишга мажбур этаман» деб юрган Шошибушон қаттиқ янглишганди. У ҳамюртларининг асосий кўпчилиги аллақачонлар босқинчиларнинг малайига айланиб, ялоғини ялашдан хотиржам эканликларини ҳисобга олмаганди. У «инглизларнинг нимадан қувонишларини» англаб улгурмасдан «ҳинд ғуссадорлигини» янада кучайтирадиган бошқа ҳақсизликка қарши боради. Бу гал у инглиз саркорлари оддий ҳиндуни инсон қаторида санамаслиги, «иблисона лаззат» учун уни бемалол қурбон қилаверишига буткул инонади. Оддий эрмак туфайли бир ҳинду ўлдирилади. Шошибушон яна қасоскор. Бироқ «ҳамқишлоқлари судда гувоҳлик беришга» рози бўлишмайди. Унинг қалби аламга тўла боради. Азобланади. Нафрат ва ғазаб уни бари бир курашга чорлайверади.

Тасаввур қилинг, «икки дарёнинг бир-бирига

қуйиладиган ерида балиқчилар тўр солиб, уни қир-
ғоқ яқинидаги бамбук дарахтига» боғлаб қўйганлар.
Бахтга қарши, бош полиция амалдорларига, худди
шу йўлдан сузиб ўтишга тўғри келади. Қайиқни
олисдан кўриб қолган балиқчилар қичқириб, тўр
солинганидан огоҳлантириб, йўл кўрсатадилар. Ам-
мо соҳибнинг қайиқчиси кишилар яратган тўсиқлар
билан ҳисоблашишга ўрганмаган. У қайиқни тўппа-
тўғри тўрга буради. Қайиқ тўр устидан ўтади-ю,
лекин эшкак илиниб қолади. Уни ажратишга вақт ва
ҳаракат керак. Албатта, бундан соҳибнинг қаҳри
жўшган. Буни сезибоқ балиқчилар тумтарақай қоч-
ганлар.

Салгина кўнгилсизлик учун ожизу бечора халқ
вакили жазоланиши шарт. Бу — дунёдаги барча бос-
қинчига умумий қоидадай бўлган. Қарангки, қочган
балиқчиларни тополмай, полициячилар дуч келган
тўрт одамни тутиб келадилар... Шу пайт кўйлагин-
нинг тугмаларини ҳам қадашга улгурмаган Шоши-
бушон чоғиб келиб, қалтираган овоз билан соҳибга:
«Тўрни кесишга ва бу тўрт одамни қийнашга ҳеч
қандай ҳаққингиз йўқ!..», дейди. Катта амалдор қў-
пол жавоб қайтаради. У қайиққа сакраб, соҳибни
«ёш боладай, жиннидай дўппослашга» тушади. Кей-
ин нималар кечганини эслолмайди. Кўзини очиб
ўзини полиция маҳкамасида кўради. Соҳиб тутдир-
ган ҳалиги тўрт киши ҳам Шошибушоннинг яқин
танишлари эди. Шуларни чақиртириб «можарога
гувоҳ тариқасида кўрсатиш ниятида эканини» айта-
ди. Лекин...

«Қўрқув зўр келган юртда Арслонлар кучук бў-
лур», деганларидек, «балиқчилар бирин-кетин ту-
риб, полиция бошлиғи тўрни қирққани йўқ, бизлар-
ни чақириб отларимизни ёзиб олди, холос», дея гу-
воҳликмас, итлик қиладилар. Бу ҳам етмаганидек,
яна бир неча қондошлари унинг «полиция бошлиғи-
га ташланиб, уни бекордан-бекорга урганини» тас-
диқлайдилар. Шу тариқа Шошибушон беш йил муд-
датга озодликдан маҳрум этилади. Бу ҳодисалар-
нинг хабари унинг отасига етиб боради ва у олий
судга шикоят ёзмоқчи бўлганида, ўғли қатъий қар-
шилиқ кўрсатади. Нега? Негаки, «озодликдан бошқа
ҳеч нарсаси ва кимсаси йўқ» бу фидойи, бу ҳақи-
қатпарвар йигит гумроҳлар ва қуллар орасида
яшашдан турмада уқубат чекишни афзал санайди.

«Турмага боришим яхши,— дейди у,— темир зан-жирлар ёлғон сўзламайди, турма деворидан ташқаридаги «озодлик» эса мени алдаб, мусибатга гирифтор қилди. Агар одамлар ҳақида сўз бораркан, шуни айтишим керакки, турма тор бўлгани билан у ерда ёлғончилар, қаллоблар, ҳимматсиз ва номард кишилар озодликдагига нисбатан анча оз».

Мана, Ҳиндистондай буюк мамлакат қандай фожиаларга бардош берган. Мана, элим деган, юртининг ҳурлигидан бўлак олий мақсади бўлмаган илғор кишиларнинг тақдири қанчалик қайғули ўтган. Мана, одамлар идроки нақадар кўр, онг даражаси нечоғлик тубанлаштирилган. Шунинг учун ҳам Тагор «Муддао» тўпламидаги шеърларидан бирида:

Ғафлат уйқусида ётибди юртим
Бежон ва беҳуш...
Ҳаёт дарёдаги ожиз қайиқдай
Сузар маёқсиз...—

деган ҳасрат сўзларини битган эди. Хўш, бир вақтлар шу қадар ғафлатга чўккан Ҳиндистон ўз эрки, халқи озодлигини англизларнинг ёвуз панжасидан қандай қилиб тортиб олди? Бунинг сабаблари кўп. Мен шулардан биттасини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман. Абдулла Қаҳҳор Тагорга бағишланган мақоласида ёзган: «Мустамлакачилик фақат мамлакатни ғорат қилмайди, ундан ҳам ёмонроғи одамларни, халқни руҳан ғорат қилади, шундай қиладики, қул ҳаётини кечираётган, инсонга номуносиб ҳаёт кечираётган одамда шу ҳаётга қарши норозилик, исён руҳи буткул сўнади». Исён руҳидан маҳрум оломонни хоҳлаганча эзиш, исталган йўлда таҳқирлаш мумкин. У чидайверади. Чидам — эркисизликнинг иккинчи бир номи. Чидам — юрт туйғуси топталган халқнинг яшаш тарзи, қон-қонига сингиб кетган манфур одати. Тагор ҳар бир асаридан ана шу одатнинг илдизига болта урган. Қул ҳаётини кечираётган юртдошларига нодонлик, ғофилликларининг туб сабабларини образли манзараларда тасвирлаб кўрсатган. Ҳиндлар англиз мустамлакачилари устидан бирданига ғалаба қилгани йўқ. Бунинг учун икки асрлик узоқ муддат керак бўлди. Шу вақт мобайнида ҳинд халқи, аввало, ўзининг устидан ўзи ғолибликка эришди. Яъни тафаккур тараққиётига тўсиқ бўлаётган қолоқ ақида ва анъаналарга кескин

барҳам берилди; қўрқоқлик, мутелик сўқмоқларидан жасорат ва миллий ғурур йўлларига чиқилди; гумроҳлик ва жаҳолат майлларини инқилобий уйғоғниш ҳислари эгаллади; жон ташвиши эрк ва виждон ташвишлари олдида ҳеч нима бўлмай қолди; одамларнинг қалбида она Ҳиндистоннинг даъватлари янграй бошлади ва ҳ. к. Тагорнинг «Улуғ ғоялар кичик болалардек туғилиб, кейин ўсадилар», деган фикрлари қадимий ҳинд тупроғида тўла тасдиқланди. Буларнинг барчасида эрк мураббийси Р. Тагорнинг буюк ҳиссаси бор. Унинг ўнлаб роман ва драмалари, юзлаб ҳикоя, шеър ва мақолалари яратилмаганида, ким билади, Эътиқод жангида ҳинд эли яна қанча йиллар оқсаб қоларди. Ҳиндистон бошида чараклаган эрк офтоби — бу, аслида Тагорнинг Горасига ўхшаш эътиқоди мустаҳкам, Ватанга садоқатли кишиларнинг Руҳи ва онгидаги нур тошқинидир.

Курашда ора йўлда тўхташ — Тагор нуқтаи назари учун ёт нарса. Шу боис ҳам ёзувчи яратган характерлар фикр ва амалиётда бир-бирларини тўлдириб борадилар. «Гоурмаҳон» романининг қаҳрамони Гора қайсидир фазилатлари билан Шошибушонга яқин ва маслакдош. У ҳам Шошига ўхшаб нурга, зиёга талпинади. Бироқ «Чин Ҳиндистон сиймоси, улуғвор Ҳиндистон сиймоси»дан унинг қалби ва ҳаёт йўли буткул мунаввардир. У эътиқодда собит. «Ҳиндистоннинг нималигига ақлинг етадими? Уни қандай бўлса шу ҳолича тасаввур қила оласанми? Мана, сен кеча-кундуз шу Ҳиндистонни деб ишлайсан, қани айт-чи, бу Ҳиндистон ўзи қанақа? Бундай саволларга Гора жавоблари аниқ». Ҳиндистоннинг нималигига фаҳми етганлигидан ўзини унга фидо қилишга тайёр эди. «Халқни худди ҳайвондай билиб муомала қилишларига, бу муомалага халқнинг кўникиб қолганлигига сабаб ҳиндларнинг ғирт нодон-жоҳиллиги» эканлигини у ҳар томонлама англаганиди. Унинг улуғ мақсади ҳам, биринчи галда, она халқини ақли пастлик ва жаҳолат ботқоғидан қутқариш эди. Бунингсиз у озодликни тасаввур этолмасди. У бағрида келишувчанлик, заррача бўлсин, ҳақсизлик туйғуларини яширган Ақлга ишонмасликка чақиради. Чунки бундай Ақл ташқи воқеликдаги алдов ва ёвузликлар билан олишувда ҳам муғомбирлик қилади. Гора инглизларнинг ғояларини қабул қилишни хўрлик ҳисобламаса-да, аммо, айти

пайтда бу ғоялар халқнинг ўз қадр-қимматини ҳис қилишга ёрдам беролмаслигини теран биларди. Билгани учун ҳам таълим масканлари ва «эрталаб соат ўндан кеч соат бешгача қўл» бўшамайдиган жойларда — маҳкама ва корхоналарда Ҳиндистон йўқлигини куйиниб сўзлаган.

Гора Тагорнинг севимли қаҳрамонларидан. Ёзувчи Гора дилидаги бош ҳақиқатларни ҳинд халқининг истиқболини белгилайдиган ғоялар қудрати билан гавдалантирганди. Горанинг мана бу фикрларини бошқа қайси маънода шарҳлаш мумкин: «Фақат битта — ҳақиқий Ҳиндистон бор — бақувват, мўл-кўл Ҳиндистон бор, биз шу асл Ҳиндистонга мустаҳкам ўрнашиб олмагунимизча, бизда ижодий куч бўлмайди. Шу сабабдан мен: китобий доноликларни, китобдаги ёлғонларни улоқтириб ташлаб, бу фақир ҳаёт васвасаларини улоқтириб ташлаб, кемангизни буюк манзилга қараб буриб, дейман!..» Бу буюк манзил Ҳиндистоннинг юраги. Руҳи. Тарихи. Ва эрки эди. Бундай ўринларда Ҳиндистоннинг фидойи фарзандларига мураббий ва ғоявий раҳнамо бўлган Тагорнинг ҳам улуғ ва нурли сиймоси жонланиб туради.

Абдулҳамид Чўлпон 1926 йил «Маориф ва ўқитувчи» журналида босилган «Тагор ва тагоршунослик» мақоласида асримизнинг ўнинчи йилларигача Ғарб Тагор тўғрисида ҳеч нарса билмаганлиги, ҳолбуки, ўшанда Тагорнинг шеър майдонида ишлай бошлаганича ўттиз йил бўлганлигини ёзганди. Орадан икки йилдан зиёдроқ вақт ўтар-ўтмас Тагорнинг номи ва шухрати жаҳонга тарқалади. Хусусан Евопа ва Америкада ёзувчи ижодиёти ва Шахси атрофида баҳсу мунозаралар қизиб кетади. Булар эса бевосита «Гитанжали» шеърлар тўпламининг тақдири билан боғлиқ эди. 1912 йил майда Тагор ўғли билан Лондон саёҳатига чиқади. Сафар сув йўли орқали кечадди. Ёзувчи Лондонга боргунча «Гитанжали»даги шеърларнинг инглизча таржимаси устидаги ишларини давом эттиради. Улар Англия пойтахтидаги меҳмонхоналардан бирида жойлашишади. Эрталаб Тагор ўғлидан қандайдир бир қоғозни сўрайди. Мана шундагина у отасининг портфелини метрода — вагонлардан бирида ёддан чиқариб қолдирганлигини эслайди. Агар портфель топилмаганида шубҳасиз, Тагор учун катта йўқотиш бўлурди. Чунки унда

инглиз тилига ағдараётган шеърий дафтари ҳам бор эди. Портфель топиб келинади. Бир неча кундан сўнг таржималарини у санъаткор дўсти Уильям Ротенстайнга беради. «Уша тундаёқ мен шеърларни ўқидим, — деб ёзган экан Ротенстайн, — бу фавқулудда бошқача шеърият эди...». Тагор шеърлари Чарлз Фрир Энрюс, Генри Невинсон сингари Англиянинг таниқли кишилари қалбида ҳам жуда кучли таассуротлар уйғотади. Ниҳоят таржима дафтари машҳур ирланд шоири ва драматурги Уильям Йитсга етказилади. Йитс «Гитанжали»га сўз боши ёзади, китоб Лондонда босилади. 1913 йил ноябрда Тагор шу тўплами учун Нобель мукофоти лауреатлигига эришади. Уша йили «Гитанжали» рус тилига ҳам таржима бўлади. Шундан бошлаб Тагор асарлари кетма-кет Россияга кириб келади. Октябрь инқилобидан сўнг ёзувчининг «Ҳалокат», «Гоурмаҳон», «Хонадон ва жаҳон» каби романлари, драмалари, ҳикоя ва шеърлар тўпламлари рус тилида босилади. Тагор 1930 йилда СССРга келади. Шу сафар таассуротлари унинг «Россия ҳақида мактублар» асарида ўз аксини топгандир. Бугун биз Тагорнинг ўзбек тилида чиқарилган саккиз томлик асарлар тўпламига эгамиз. Кейинги йилларда амалга оширилган таржималар кўшилса, улар ўн жилдга етиб қолади. Лекин Тагор шеъриятининг ўзбекча таржималари айтарли қоникарсиз. Шарқ адабиётининг улкан билимдони, ёзувчи ва олим Тўхтасин Жалолов Тагор прозасининг моҳир таржимони эди. Унинг шеъриятига ҳам ана шундай заковатли кишилар ўзини бағишлаши керак. Тагор ижодиёти беқиёс хазина. Ундан қанча кўп баҳраманд бўлинса, шунча кам. Тагор тажрибалари ҳаёт ва маҳорат мактаби. Шунинг учун йигирманчи йиллардаёқ илғор ўзбек зиёлилари, шоир ва олимлар ундан сабоқ олишни тарғиб қилганлар. Бу жиҳатдан буюк Абдулҳамид Чўлпон хизматларини алоҳида қайд қилиш керакдир. Аммо шунга тан берайликки, биз ҳалигача Тагор асарларини чуқур англаш даражасигача кўтарилганимиз йўқ. Баъзан шундай хаёлларга бораман: «Нега мактаб ўқитувчимиздан Тагор руҳий дунёсининг сирларини очишга туртки бўладиган бирор бир сўз эшитмадик? Нега талабаликда ҳам бу буюк санъаткор ижодиётининг умуминсоний жиҳатлари тўғрисида икки оғиз бамаъни ва янги фикр тинглаш насиб этмади бизга?

Ахир, қанча яроқсиз китобларни ўқидик, англамасдан-билмасдан қанча вақтларимизни елга совурганмиз. Тагор дунёси адабиёт ҳақидаги тасаввурларимизни анча ўзгартирарди-ку!» Бир ҳисобдан шундоқ бўлгани ҳам тўғри экан. Нега? Чунки Тагорни англамоқ учун маълум бир ҳаётий тайёргарлик, ўзингдан норозилик, худбинлигингни мардона тан олиш, асосийси, Ватанни таниш лозим экан. Р. Роллан кимки Тагор билан «илк маротаба учрашса, худди муқаддас жойлардагидек қадамлари беихтиёр секинлашадди ва ўз-ўзидан шивирлаб сўзлай бошлайди», — деган эди. Тагор ижодиёти билан юзма-юз келинганда ҳам шунга яқин ҳолатлар содир бўлади. Менимча, бу теран Руҳ олдидаги хаёлий сокинликдир!

1987

ВАТАН ИЧРА ЯНА БИР ВАТАН

Шоир Абдулла ОРИПОВ билан суҳбат

И. ҲАҚҚУЛОВ. Буюк санъаткор — Инсон қалби ва ақлига теран таъсир ўтказа олган руҳ алломаси. Бундай шахс адабиёт тараққиётига катта ҳисса қўшиши аён нарса. Лекин баъзан унинг ўзи бутун бир Адабиёт, маълум давр миллий адабиётнинг энг асосий гоъвий-бадиий йўналишларини тўла қарор топтирган даҳо ёзувчи ҳамдир. Шунинг учун унинг ижодига қайси жиҳатдан назар ташламанг, чекланиш ёки жиддий етишмовчиликлар кўрмайсиз. Тўғри, замонлар ўтиши билан у яратган асарларда эскирган ё қимматини йўқотаётган хусусиятлар бўлиши, эҳтимол. Бироқ ижодий фаолиятида ҳеч пайт Адабиёт яшашдан тўхтамайди. Мана шунинг учун ҳам, жаҳон халқлари орасида бу каби даҳоларнинг дунёга келишида неча ўн йилларгинамас, гоҳо асарлар камлик қилади. Бугина эмас. Доҳий санъаткорнинг туғилиши — бу, умумдунё адабиётидаги Инқилоб. У инсоният маънавий оламини ўзича янгилашга хизмат этиб қолмасдан, башарнинг дард чекиш ва кураш қобилиятини янада чиниқтириб, воқеликдаги ҳар қандай ёвузликларга тик назар ташлашга руҳлантириб туради. Алишер Навоий улкан Адабиёт тимсолидаги ана шундай шоир, ёзувчи, олим ва мутафаккирдир.

А. ОРИПОВ. Мен Навоийни ўзбек миллати, борингки, туркий халқларнинг мислсиз даҳоси бўлгани

учунгина севмайман. Агар шундай дейиш жоиз бўлса, туб хусусиятлари билан улуғ шоир асарларининг «қон группаси» умуминсоний. Уни алоҳида бир халқ ёхуд неча бир миллатга нисбат бериш, очиги, хато, у Ер куррасидаги барчанинг маънавий-руҳий ҳаётига дахлдордир.

И. Ҳ. Миллий салоҳияти сушт ёзувчида умуминсонийлик туйғулари ҳам паст бўлади. Навоий истеъдоди — миллийлик заминиди барқ урган истеъдод. Аммо масаланинг иккинчи қирраси ҳам бор. Буни В. Г. Белинский яхши таърифлаган: «Улуғ шоир ўзи ҳақида, «мен»и ҳақида гапирар экан, умуман инсоният ҳақида гапиради, негаки, унинг табиатида бугунги инсониятга хос ҳамма нарса мавжуд. Шу сабабли ҳам ҳар бир киши унинг қайғусида ўз қайғусини, унинг қалбида ўз қалбини англайди ва унда фақатгина шоирни эмас, балки инсонни, инсонлик йўлидаги биродарини ҳам кўради».

А. О. Шекспир ва Лев Толстой қаҳрамонларининг инглиз ҳамда русча номлари ўзгартирилди дейлик. Нима бўлади? Айтарли ҳеч нарса. Чунки бу ёзувчиларнинг ижоди умуминсоният ойнасидай гап. Унда ҳар бир миллат кишиси у ё бу зайлда ўз ғаму армонларини кўради, қалбан яқин жойларини англайди.

Классиклар кўп ўтган дунёда. Лекин уларнинг бирлари тил санъатида жуда юқорилаб кетган. Бирлари соф лирик истеъдод йўналишида тенгсиз. Бошқаси ҳажвийётда моҳир. Еки, Умар Ҳайём рубоийнависликда пиру устод бўлса, Ҳофиз Шерозий ғазалда соҳир нафас ва ҳоказо. Хўш, Навоий-чи? Навоийнинг ўзи яхлит адабиёт деган фикрга мен ҳам қўшиламан. Мутаффаққир шоир ижодиёти ҳамма жиҳатдан мукамал, энг мўъжаз унсурларигача нозик дид билан нақшланган маҳобатли бир улуғвор адабиёт қасридирки, буни ёлғиз битта қалб бунёд этганлиги рости ҳайратланарлидир.

И. Ҳ. Ижоди ягона мақсад, сарбон ғояга қаратилган шоирлар — улуғ шоирлар бўлганлигини биласиз. Петрарка ва Байрон, Лермонтов ва Шевченколарида шундай бўлган дейишади. Гёте ва Пушкин кабиларни ўқиганда юқоридаги тушунчадан одам кечади. Навоийда ҳам фикрий кўлам поёнсиз. Қоинот гўзалликларини барча ранг, оҳанг, ҳаракатлари билан ўзлаштириш юрак эҳтиёжлари бўлган, ўз асри кишилиқ ҳаётининг барча долзарб муаммо, нурли ва

нурсиз манзараларини ифодалай олган санъаткорларни нима деб баҳолаш мумкин?

А. О. Уларга табиатга қарагандай қараш, ижодларига коинотга бўлгандай муносабатда бўлиш керак, холос. Улар табиатдай яратувчан ва саховатлидир. Ҳозир номигина маълум, миллат ҳолида йўқолган халқларга тарих гувоҳ. Бирор бир халқни қирғин-қабохатлар билан ер юзидан супуриб ташлаш мумкин эмаслигига инонса бўлади, бироқ тилидан ажралган халқ — ўлимга маҳкум. Тилга зугум — халқ ўтмишига эмас, келажагига нисбатан ҳам беомон ёвузликдир. Она тилига туганмас ишқ, миллий тил тақдири ва камолоти учун масъуллик, ғамхўрлик — мана генийларни бирлаштирувчи биринчи фазилат. Данте италян тилини халқаро йўқламада нечоғлик барқарор этган бўлса, Навоий ҳам шундай вазифани, жаҳоншумул ватанпарварлик ишини адо этди. Этник томондан бағоят хилма-хил, қанчадан-қанча шева ва диалектларда гаплашадиган кишилар тилига хос сўзларни адабиёт тил доирасига дадил олиб кирди. Навоийнинг журъат ва маҳорати туфайли ўзбек адабий тили мукаммал шаклланишга эришди.

И. Ҳ. Навоий арабий ва форсий сўзларни ҳам кўп қўллаган. Навоийгача ўтган шоирларимиз Атоий, Лутфий, Гадоийларда аҳвол нисбатан бошқача. Бобур шеъриятида тил арабий, форсий сўзлардан сезиларли равишда тозалангандай. Бу ҳозирги ўқувчиларга ўнгай: сўз маънолари кўпчиликка тушунарли. Шеър яхши қабул қилинади. Навоийнинг чет сўзларга эътибори ҳақида турлича фикрлар юради. Биров шоирни ёқлайди. Бошқа биров «Шаккоклик бўлмасин-у, меъёр сал...» деганга ўхшаш эътирозлироқ сўз айтмоқчи бўлади.

А. О. Навоийнинг улуғвор фалсафасига кўра ижодда арабий ва форсий сўзлар, албатта, керак эди. Агар ўша замонларда юнон ё рус сўзлари кенг истеъмолда бўлганида, Навоий улардан ҳам фойдаланарди. Навоий суханбозлик қилгани йўқ, масаланинг моҳиятини сира жўн ҳам тушунмаган. Шоирнинг қуйма мисраларида араб, форс тилидаги мавҳумлар гоҳ тасвир воситаси бўлиб, гоҳ оҳанг бўлиғлиги, гоҳ образлилик учун хизмат этади.

Оламда ҳамма нарсанинг фазоси бор. Адабиётнинг ҳам. Навоийда бу фазо юксак. Нурли. Улуғвор.

Шукуҳли. Навоийнинг ижод фазосига тинимсиз интилиш мумкин. Мусобақа қилиш гумроҳлик. Шоирнинг «Лайли ва Мажнун» достонини қайта-қайта ўқийман. У ўз характерига мувофиқ эпик асар. Уша воқеани, яъни Лайли ва Мажнуннинг ишқий саргузаштларини ўқувчиларга баён услубида ҳам сўйлаб бериш мумкин эди. Йўқ, ундаги ҳар қайси мисрада бир образ, бир ташбиҳ бор. Сўзлар тиниқ жаранглайди. Бирор ўринда сакталик тополмайсиз. Ҳолбуки, шу асарда ҳам араб ва форс калималари тез-тез назарга ташланиб туради. Абдулла Қаҳҳор асарнинг ўзи ортиқча барча нарсани «туфлаб» ташлайди дегувчи эди. Навоийнинг фардларидан бошлаб минглаб байтли достонларигача «ҳазм» бўлмаган ҳарфга ҳам дуч келмайсиз.

И. Ҳ. Маълумки, ғазал — Шарқ халқлари шеърятининг етакчи жанри. Навоий шеърларининг асосий кўпчилиги ҳам ғазал шаклида яратилган. Шоир ғазалиёти унгача ўзбек ва форс-тожик адабиётларида эришилган ижодий ютуқлар заминиде юксалган. Адабий анъаналар-ижобий маънодаги чегара. Етук истеъдод мазкур чегарани ёриб ўтади. Ва ўзигача мавжуд ижодий тажрибаларни ўзгартиради, тўғрироғи янгилайди. Навоий ғазал услубининг имкониётларидан шу қадар маҳорат билан фойдаландики, натижада шоир ғазалиёти поэзиямизда ҳеч пайт мисли кўрилмаган гўзаллик, нафосат, дард гулшанига бориб етди. Навоийда, «сўз аруси» деган ибора бор. У ғазалларида сўзни тирик вужуддай ҳаракатлантирди, ғазалда сўз «жилвасига намоёиш, жамолига оройиш» берди.

А. О. Шоир ғазалларида сўз, ташбиҳ, оҳанглар қуюлиб келади. Қалам қўлида эркин ўйнайди. Ғазал ўзининг «темир қонунлари» бўйича ҳаммани бири-бирига ўхшатиб қўйиши ҳам ҳеч гапмас. Аммо Навоий ғазалларида муаллиф шахси дарров назарга ташланади. Биласизки, бу — Навоий. Фикрлаётган, дарду изтироблари томирида гупираётган одам, яъни шоир Навоий руҳияти ғазал ортидан сезилиб, кўриниб туради. Бу муҳим. Ҳамма ғазалнависга насиб бўлавермайдиган талантнинг ноёб фазилати.

И. Ҳ. Ғарб донишмандларидан бири «Асарда ҳамма нарса тўғрисида ёзиш — қилични гўдак қўлига тутқазиш демак», деган экан. Шеър ёзаркан, Навоий доимо гўё «қилични» қўлида сақлаб қолади.

Унда сўз тежами кучли. Шоир очиқ назарда гапиреди. Жумбоқнамо маънолар тўқимайди. Унинг фикрлари ғазалда аниқ. Эҳтиросли. Лекин жуда драматик.

Менинг назаримда, руҳнинг пинҳоний саркашликлари, ички зиддиятлардан маҳрум одам — ҳамма вақт, ҳамма замонда ҳам, кўнгли якраг, ночор, минг ақлли бўлгани билан ҳам кўлмак шахс. Одатда бундай кимсалар дили хотиржам, ҳамма нарсага сўқир назарда қараб, чайналган ҳақиқатларнинг қоровули бўлиб яшайдилар. Навоий ўз замонасидаги ана шу қабилдаги кишиларга қарши зиддиятнавислик қилади. Инсондаги ботиний олишувлар тасвирини кучайтиради. Шоирнинг «эл нетиб топкай мениким, Мен ўзимни топмасам» сўзлари ёдингиздадир. Навоий мана шу моҳиятга етишиш азобларининг изчил тасвирини чизади ғазалларида.

А. О. Табиат одил. У бир даҳони бизнинг тилимизда ҳам гапиртириб, халқимизни шундай туганмас бахтдан бенасиб қолдирмаган. Навоий фавқуллодда шахс. Сезгир. Теран. Руҳан уйғоқ. Бирор дам сийрати сокинлашганлигини пайқолмайсиз. Дид муҳташам корхонадай тўхтовсиз ишлайди.

И. Ҳ. Қалб хотираси баҳрдай чайқалишини айтмайсизми? Лекин унинг тўлқинлари мунглуғ садолар таратади. Бу Юрак ёлғизликни севади.

А. О. Йўқ, севмайди. Навоийнинг ёлғизлиги — инсоният тафаккурини тебратадиган улуг ёлғизлик. Даҳолар минг йилларда гоҳ-гоҳ учраб турадиган Ёмби. Миллион-миллион кишиларнинг ёмби эмаслигининг ўзиёқ генийларни ёлғизлантириб қўяди. Бу — қонуният. Аммо бу қонуният замирида инсонни мукамал кўриш, иллатга кўмилиб кетган олам ичида ҳақиқий инсонийликни муҳофаза этиш идеали ётади.

И. Ҳ. Бунга эришиш фалсафаси деса бўларкан. Чунки Навоий шеъриятида оғир жудолик, ажралишга доир ҳамма фикру туйғулар охир-оқибатда эришиш орзу армонлари бағрига сингиб кетади. У эришмайди. Бироқ эришиш умидларидан сира тўхтамайди ҳам.

А. О. «Топмадим», «истадим», «кўрмадим» — булар Навоийнинг айрим ғазалларидаги радифлар. Бунга ўхшаш радифларнинг ўзиёқ шоирнинг лирик қаҳрамони эришиш йўлидаги, эришиш изтироблари-

да нафас оладиган шахслигини тасдиқлашга қодир. Тасаввур қилинг: шоир «топдим», «кўрдим» деб ёзганида нима бўларди? Унда жаҳоний дардкаш Навоий бўлмасди. Навоий ҳаётнинг аччиқликларини бошидан кечирган. Умрида мушкул, ғамгин вазиятларда қолган... Аммо шахсияти бўйича у фарёд тортиб ёзадиган қувғин ва қийноқларга дуч келмаган. Шоир шеърояти ҳаёти билан қўшиб, боғли равишда ўрганилса, Навоийнинг ҳайқириқли нолалари асоссиздай туюлади. Аслида Навоий даҳосини очадиган «калит» худди шу жойда. Гап шундаки, алоҳида инсонга ҳамдардлик туйғулари, халқ, Ватан дарди ва инсоният ташвишлари Навоийга асло тинчлик бермаган, оғир тош бўлиб дилини босиб ётган. Навоийдаги дардни мен шу шаклда тушунаман.

И. Ҳ. Ҳеч бир шоир давр ва замонини бутунлай четлаб кетолмайди. Бу мумкин ҳам эмас. Навоий феодал жамият фарзанди. У ўтмишдаги барча шоирларимиздек динга, диний ғояларга ишонган. Эътиқод боғлаган. Буни шоир дунёқарашидаги чекланиш дейишади. Тўғри. Аммо Навоийнинг динга муносабати — мураккаб масала. Буни бутун мураккабликлари билан англаш ва ҳал этишга қунт қилиш керак. Акс ҳолда улуг шоир қуруқ ақидапараст диндорлар даврасига ҳам қўшилиб қолади. Навоийнинг дини — шоирнинг дини. Бу — дард, сўнгги дамигача ўз-ўзини судлашдан толиқмаган имон. Навоийнинг дини некинлик ва инсоний азоб.

А. О. Ҳа, Навоий ақидапараст эмас. Ундаги дин — оламдаги гармония — уйғунликни излаш ва уни тушунишдаги ўзига хос таҳлил майдони. Унинг дин ҳолида сиғинадиган нуқтаси йўқ. У дунёни реал нарса сифатида фаҳм этган. Ва олам ҳодисаларини ўзлаштиришда динни катта восита санаган. Унга ўзича ишонган. Лекин ҳеч қачон байроқ ғоя этиб динни олмаган. Навоий худо тимсолида инсониятни бирлаштирувчи олий қудратни назарда тутган. Бундан ҳам умуминсоний кайфиятларни кенг кўламларда ифодалашда фойдаланган.

«Инсонларнинг қалбини битта қилиб боғлашга кучи етадиган восита йўқдай кўринадими, лекин билсак, бу вазифа адабиётнинг қўлидан келар экан. Адабиётнинг вазифаси — ҳаммани бирлаштириб, ҳамжихат қилиш», — дейди Рабиндранат Тагор. Мабодо, Навоий Тагор асрида туғилиб, ижод этганда

эди, у ҳам ҳаммани бирлаштирадиган жой худонинг паноҳимас, адабиёт даргоҳи деган бўлурди.

И. Ҳ. Шеърятимизда ғазал ёзиш анъанаси ҳозирги кунларда давом эттириляётир. Ёзиляётган ғазаллар каммас. Ҳаттоки, алоҳида-алоҳида китоблар босилди. Яна чоп этилмоқда. Афсуски, ғазал деб шеърхонга тавсия этиляётган шеърларнинг аксарияти энгил-елпи фикр, такрорий оҳанглардан иборат бўлмағур тизимлардир. Шунчаки ёзиш касалидан қутулмоқ наҳотки қийин? Наҳотки, Навоий сабоқларини юзакигина ўрганмасдан, унинг ғазал оламига бундоқ ичкарироқ кириб қалам тебратиш шу қадар мушкул?

А. О. Навоий сабоқларини шакл эътибори билан давом эттираяпмиз десам ёлғон бўлади. Асосий қурол ҳозир аруз эмас. Бас, шундай экан, ворислик манзараси қандай бўлади? Маснавийда Навоийдан тўғридан-тўғри таълим олиш мумкин. Мен шоирнинг:

Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл,—

байтини ўзимча такрорлаб юраман. Қаранг, беш юз йил муқаддам айтилган гап то ҳануз ақлга чуқур сингади. Самимияти юракни тўлқинлантиради.

Классикларни билмаслик айб деган фикр ўзи кейин чиқиб қолган. Ҳолбуки, ҳар бир ижодкор шахсда бу ички эҳтиёж бўлмоғи керак. Агар одамнинг ўзида истак бўлмаса, минг ташвиқ қилингани билан бефойда. Бугунги шоир ё ёзувчи ўзича мурожаат этиб, ўз Навоийси, ўз Бобури, Машраби ёки айтайлик Огаҳийсини топса ҳисоб. Боя Сиз айтган ғазал муаммосига келсак. Навоий ўндан ортиқ жанрда қалам сурган. Бироқ атайлаб кўп шаклга урмаган ўзини. Яъни ёзай деб ёзмаган. Навоийнинг юраги — дарё. Дарёдай чайқалиб турган. Демак, юрак тўлқинлари хилма-хил: туғёнли, сокин, ҳужумкор. Мана, жанрларни фарқлашда шоир аввало нимани инобатга олган. Бундан ташқари, бу ижтимоий томон, у фалсафий, ишқий ва ахлоқий ғояларини халққа шоир овози билан етказиш учун ҳам қатор жанрларда ишлашга мажбур эди.

Ҳозирги ғазалларга мен ҳам назар ташлаб турман. Уларнинг кўпчилик муаллифлари «Мен нима дейман-у, қўбизим нима дейди?» — деган ҳикматли

қочириқни асло эшитмаганга ўхшайди. Навоийни мутолаа қилишнинг ажиб бир хосияти бор. Одам юзаки ёзишдан дарҳол тўхтаб қолади. Бугунги ғазалнавис Навойдан сўз устида ишлаш санъати, ғазалда руҳни тилга солиш йўллари ўрганса ёмон бўлмайди.

И. Ҳ. Шеърдан шеърга ўсиб, янгилашиб бормаган шоир эрта қариган киши сингари эзма, насихатгўй бўлиб қолади. Навоийнинг кексалик даври ғазалларини кўздан кечиринг. Фикрлар «Ўтлуғ кўнгул»нинг янги-янги олов парчалари. Оҳанг авжи бир-биридан баланд. Образ ва маънолар мантиқ ипига бамисоли тоза дур каби тизилиб, товланиб келади.

А. О. Навоийнинг бир ғазалини ўқийсиз. Фикр баланд нуқтадан бошланган. Дафъатан савол туғилади: бу баландликдан яна қандай кўтарилиш яшаш мумкин? Навоий буни байтдан-байтга кучанмасдан амалга оширади. Ҳар бир ғазалда аҳвол шу.

Кимки ошиқ бўлса зору хаста ҳол ўлмоқ керак,
Рашкдин олам элига бадхаёл ўлмоқ керак.

Ушбу байт ғазалнинг матлаъи. Бундайроқ шоир юзлаб ғазал ёзганда ҳам бу мантиқий нуқтага чиқолмайди.

И. Ҳ. Чунки Навоийда фалсафий мушоҳада улуғ. У турмуш, жамият, давр, табиат воқеа-ҳодисаларини файласуф назари ва ақли билан тадқиқ эта боради. Шу сабаб унинг асарларида Ойбек айтганидек, «фалсафа билан поэзия органик равишда бирлашади, ягона бир тилга эга бўлади». Сизнингча, Навоий қандай қилиб фалсафа ва шеъриятни ягона тилда сўзлатган?

А. О. Навоий поэзиясида фалсафа элексирга ўхшаб эриб кетган. У фалсафа ҳолида кўринмайди. Шоир фалсафий ҳаёл ва мушоҳадаларини ифодалаётганда меъёрни шундай биладики, қайси жойда табассум, қачон истехзо, қайси пайтда қаҳр лозим, образни шунга қараб татбиқ этади.

И. Ҳ. Адабиётнинг ғоявий хазинасини бойитадиган омиллардан яна бири — Тарих. Бадиий ижод билан шуғулланадиган киши тарихни билмасдан дунёнинг собит ҳақиқатларини мустақил англаб, кескин ҳаётий муаммоларни ўзича ҳал қила олишига шахсан мен инонмайман. Навоий шахсида шоир ва файласуф билан ёнма-ён битта ўтмиш пайғамбари

деса бўладиган муаррихнинг яшаганлиги бежиз дейсизми?

А. О. Бир аскар мукамал қуролланиши учун совут, қалқон, қилич, найза — ҳамма-ҳаммаси бўлиши керак. Тарих ҳам бир яроқ. Лекин бировга найза, бировга қилич, кимгадир қалқон. Ўлик тарихнинг ўлмаслиги, қалбга нур беришида, у юракда нима-ларнидир узлуксиз тирилтиради. Ўтиб кетган болалигинг, ота-онанг, олисда қолган масканинг — булар ҳам тарих. Уларни билмасанг қандай бўлади? Одамнинг янги туғилган чақалоқдан нима фарқи қолади? Ўзинггача айтилган гап нимаю, айтилмагани нима — бу учун ҳам тарихни ўрганмоқ керак. Бизнинг бир омадимиз шундаки, Навоий ижодиётини чуқур ўрганган сари, тарих бизга шунча яқинлашади.

И. Ҳ. Тушунча карвонимиз ҳамиша Навоий кўчасидан бемалол ўтаверади дейиш — ўз-ўзини алдаш. Бунда одамларни айблаш ҳам нотўғри. Биринчидан, тил маъносида ўртада жиддий узоқлашиш бўлган. Навоийнинг баъзи асарлари тил мураккаблиги билан малакали мутахассисларни ҳам қийнайди. Ҳозир техника асри. Навоий илгари сурган ғоялар орасида бевосита эскирганлари ҳам йўқ эмас. Булардан қатъи назар, Навоийга яқинлаштирадиган йўллارни кўпайтириш лозим.

«Келинг, Алишер Навоийдек шоир бўлгани учун қувонайлик... Уни фақат ўрганмасдан, тадқиқ этмасдан ўқиб ҳам юрайлик. Уни ўзимизнинг шоиримизга айлантирайлик!» Бу — рус олими академик Н. И. Кондраднинг сўзлари. Ҳа, Навоийни билиш унча-мунча қувончмас!

А. О. Тарбия билан бўладиган ишлар бор. Республикамиз мактабларида тўрт миллион ўқувчи таълим олади. Адабиёт ўқитувчиларига мурожаат этиш керак. Биламан, замон югурик. Реализм кучайган бир пайтда романтик хаёллар билан яшаш ҳаммага ҳам тўғри келавермайди. Шунинг учун ўқувчиларга бевосита ушбу кун талаб ва масалалари билан уйғунлашадиган шеърларни танлаб, мағзини чақиш, кўпроқ ёдлатиш зарур. Бу эса яна бир муаммо — ўқитувчилар билим ва савиясини кўтаришни ўртага қўяди...

И. Ҳ. Қадим Ҳиндистонда афсонавий бир қуш бўларкан. Емиши ёлғиз қуёш шуъласи бўлган бу қушнинг овози ғоятда сеҳрли эмиш. У сайраганда

бутун Ҳиндистон тингларкан. Бу қушнинг овози эшитилган заҳоти одамларда руҳ уйғоқлиги кучаярмиш. Лекин унинг қандай учишини ҳеч ким кўрмас экан. Бир кун шу қушдан сўрашибди: «Сен қаёнга учасан — ўнгами, сўлгами?» У жавоб берибди. «Самога. Юксакка парвоз этаман». Хаёлимда Навоий шеъриятида шундай бир қуш бор-у, фақат юксакка — руҳни бедорлик ва фақат юксакликка чорлайди. Шунинг учун Навоийни маълум манфатлар, ақлий муддаолар нуқтаи назаридан турибгина ўқимаслик керак. Яна улуғ Тагорни эслайлик. «Буюк дарё юзида, — дейди Р. Тагор, — қуёш нури юз товланиб кўринади, улуғвор дарё сувини ёнингиздан бетўхтов оқизиб ўтаверади. Энди иккинчи бир нарсани фараз қилинг: биз шуларнинг ҳаммасини дарё қирғоғига чиқармоқчи бўлайлик-да, дарёнинг ўртасида туриб олиб, катта чўмич билан сувни ҳадеб қирғоққа олиб тўкайлик. Қанчадан-қанча қилган меҳнатимиз оқибати ҳафсаламиз пир бўлиб тўккан кўз ёшларимиз-у, чўмич тагига чўккан лойқа бўлади, холос. Қарабсизки, дарё юзида қуёш нурунинг жилоланиб ўйнашидан ҳам, дарё тўлқинларидан ҳам асар қолмабди! Дарёнинг эркин оқиши-ю, дарё устида хониш қилаётган қушнинг овози қаерда қолди?» Менинг орзуим: Навоийнинг шеърят дарёси соҳилларига яқинлаганда Тагор ифодаланган ҳақиқатларни сира эсдан чиқармаслик керак. Навоий — Ватан. Ойбек, Мақсуд Шайхзода каби алломаларимиз Навоийга мурожаат этганларида бадий асарлари қатори илмий тадқиқотларини ҳам шу буюк Ватаннинг бир маҳалласидамас, марказида яратганлар.

А. О. Навоий шеърияти — қалб бойлиги. У инсон руҳини улуғлайди. Кишини гуноҳкор ердан баландга кўтаради. Инсон ўзини, ўзлигини таниш дарди билан яшайди шоир дунёсига киргани сари. Еш қаламкашлар Ғарб санъаткорларига кўпроқ эргашишаётир деган гап-сўзлар тез-тез қулоққа чалинадиган бўлди. Бундан ташвишланавермаслик керак. Чунки шоир қалби улуғ бўлса, қаёққа югурмасин — шарққами, ғарбгами, албатта Навоийга дуч келади. Чумоли тоғни кўролмайдди. Шўрликни шунинг учун айбсотиш инсофданми? Қулочи катта ҳамма шоирларимиз Навоийга суяниб қоматларини кўтаришган. Бундан сўнг ҳам шундай бўлаверади. Мени анчадан

буён бошқа нарса ўйлатиб келади. Навоий ижодиё-
тини халққа етказиш, тарғиб ва тадқиқ этишда
олимлар тортган заҳмат қадрли. Фаол навоийшунос
олимларимиз анча. Тор доирагагина мўлжалланган
академизм услубидаги тадқиқотлар бўлади. Илмни-
гина бойитадиган бундай ишлар ҳам зарурдир. Ам-
мо кенг китобхонлар оммаси қизиқиб ўқийдиган,
кўпчилик баҳраманд бўладиган илмнинг савобиға
нима етсин? Сиз бир нарсани кўриб турасизда жози-
ба сири ва моҳиятини илғолмайсиз. Олим шунини ярқ
этиб очиб беради. Илмнинг биринчи қимматини мен
шунда кўраман. Шу маънода А. Қаюмов, А. Ҳайит-
метовлар Навоийни халқимизга яқинроқ танитиш-
да самарали меҳнат қилмоқдалар. Навоийшунос —
оламшунос дегани. Оламни англаш воситалари кўп
бўлгани сингари, навоийшунослик тармоқларини
ҳам кўпайтириш керак. Менимча, бу давр талаби
бўлаётир. Навоий ижодиётига доир юқори дид ва
савия билан ёзилган асарлар ҳали кўп керак. Мана,
Сиз Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида
навоийшунослик бўлими очиш ҳаракати бўлаётган-
лигини гапираётирсиз. Наҳотки, шу қадар кеч, бу
ҳанузгача чўзилса?

И. Ҳ. Давлатимиз классик шоирлар меросини
эъзозлаш, қунт билан ўқиб, ўрганиш учун ҳамиша
ғамхўрлик қилиб келмоқда. Мана шунинг учун
ҳам улуғ бобомиз, доҳий шоир ва адабиётимизнинг
чўққиси Навоий ижодиёти бугунгидан эртага ва
ундан сўнг ҳам севиб, таълим олиб, интилиб яшай-
диган маънавий мулкимиз бўлиб қолишига имони-
миз комил.

1984

«ҚАНИ, ШЕЪР, СУЙЛА АБАДИЯТДАН»

Шоир Рауф ПАРФИ билан суҳбат

И. ҲАҚҚУЛОВ: Ҳақиқий шоир юраги — сеҳрли
ва ҳикматларга бой олам. Аҳмад Донишнинг «Ҳақи-
қатда инсон — улуғ олам. Унга қараганда бу олам
кичик оламдир», деган доно сўзларини хусусан шо-
ир қалбига берилган ажойиб таъриф деб биламан.
Чин шоирнинг юрак олами шунчалик кенг, руҳий
гаройиботларга бойки, унда кўп нарса доимо яши-

рин ва номаълум ётади. Ва ростдан ҳам мавжуд бу олам унга қараганда кичик, сирлари аёнроқдир. Шоир юраги шундай бир дунёки, бағрида сўнги йўқ дард, шодлик, умид ва озод хаёлларга ташна рух ўқсиб кезинади. Нега ўқсиб? Буни шоирдан сўрамаслик керак. У буни тўла англаб етганида шоир бўлолмасди.

Шеър — номаълумликка саёҳат, деган машҳур гап бор. Бу номаълумлик фақат ва фақат Юрак ёки у орқали бориладиган фикр ҳамда туйғу манзиллари бўлиши мумкин. Мен юрагини сотмаган, юраги ҳам уни ҳеч пайт сотиш «қобилияти» га эга бўлмаган шоирларни севаман. Шу ўринда бунинг бир сабабини айтиб ўтай. Шоир ҳам одам. У ҳам охир-оқибатда ўлади. Лекин кўпчиликдан фарқли ўлароқ тоза юрак ёнғинида куйиб ҳаётдан кўз юмади. Оҳ, унинг ўшандаги сўзга айланиб улгурмаган армонли унлари. Дейликки, буюк шоир вафот этди. У билан бирга қанча эҳтирос, қанақа оғриқ, қанақа дардлар кетди? Қанча шеър ўлди? У сўзни не мақсадларга чоғлаган эди-ю, не-не армонлар билан олиб кетди? Бундай саволларга ҳеч ким аниқ ва тугал жавоб беролмайди. Улуғ шоир одам ва оламга дилини нечоғлик кенг очмасин, нечоғлик кўп асар яратиб қолдирмасин, барибир сўнги дамда қайси бир шаклдаги фикру туйғуларини — балки умр бўйи қийналиб айтолмаган сўзларини она замин бағрига олиб қайтади. Миртемир вафотини хотирланг. Бу беназир шоиримиз:

Мажнунтол тагига ўтқизинг мени,
Шу кунгача ўзни мен чеклаб бўлдим,—

деб турган фурсатларида ёвуз ажал унинг қалби-
га чанг солди...

Бироқ Миртемир ва унга ўхшаш шоирларнинг ўлими ҳам тириклик, фаол ҳаёт, доимий муносабат, одамни руҳ суҳбатига чорлайдиган ўлимдир. Шу боисдан ҳам кўп ва кутилмаган ишларга қодир ВАҚТ шоирни одамлар кўнглидан узоқлаштира олмайди. Бунга у ожиз. Вақт олислаган сайин шоир халқ, юрт, башар дилига чуқур кириб бораверади, долзарб ижтимоий муаммоларни ҳал этишда авлодларга маънавий, ғоявий кўмаклашишдан тўхтамайди. Адабиётимизнинг улуғ вакили Ойбек ана шундай шоир.

Р. ПАРФИ. Иигирманчи аср адабиёти оламида

ОИБЕК деб аталган муқаддас тоғ бор. У биз билган, биз севган тоғлар силсиласида ўзлигини кўрсатиб турган тоғлардандир. Унинг осмонларга бўй чўзган юксак қояларида қуёшга сават-сават оқ гул кўтарган наъматаклар нафис чайқалади. Унинг бағридан «ҳафиф ойнинг юрғун нурларига» чўмилган шаффоф булоқлар мавжланади. «Кумуш булутлар қучоғида ой» — шоирнинг «мунгли эски дўст»и эртақлар сўйлайди. Осмонида «шеър — юлдуз киприги»... Бу тоққа бориш бор, қайтиш йўқ. Кезиш, завқ ва ҳайрат бор, ҳориш, бешиш йўқ. Бу тоғнинг баланд чўққиларида мен шеърятнинг абадий кўрк ва салобатини кўраман. Унга интилган ЙУЛЧИ ҳеч маҳал ноумид бўлмайди.

И. Ҳ. Чунки у — Рух ва Юрак тиклаган ғурур-бахш тоғ. Унда Сўз «дилларни қуёшлантиради». «Ҳар япроқда коинот зуҳур бўлади». Унда юлдузлар олам асрорларини жуда ҳам жозибали мақомда шивирлашади.

Кўкларда юлдузлар ҳадсиз, ҳисобсиз —
Кулишар... Кўзимда яшнаш учқуни.
Олтин боқишлар-ла шу онда ёлғиз
Ечилиб кетади кўнглим тугуни.

Р. П. Ойбекда кўнгулга тугун ташлайдиган шеърлар йўқ ҳисоби. Акс ҳолда у ҳар бир шеърда илғор шеърхон дилини тугунлардан халос эта боради. Шоирнинг йигирманчи йиллар лирикасида мавҳум оҳанг, тушқун кайфиятлар бор дейишади. Бор. Ойбекнинг ўзи ҳам бунини эътироф этган. Аммо ўша оғир хаёллар, зиддиятларсиз Ойбек бугун биз билган, биз суйган шоир бўлолмаслиги эҳтимолини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Умуман, Ойбек ғоявий-бадий изланишларнинг мураккаб ва машаққатли йўллари-ни босиб ўтган шоирдир.

И. Ҳ. Бундоқ олганда, адабиётда битта анъана бор: ҲАҚИҚАТ. Ҳақиқатни излаш ва ифодалаш анъанаси. Худди шу йўналишда барча ҳақгўй шоирларнинг ВИЖДОНИ учрашади. Ўзаро бирлик топади. Ойбек бунини теран билган ва умрининг сўнгги нафасларигача Ҳақиқат излаш, ҳақиқатга ташналик ҳислари билан яшаган. Мана, у ҳаётининг кейинги йилларида ёзилган шеърларидан бирида нима деган эди:

Ҳақиқат соқовдир, заифдир инсон,
Тошлар ҳам йиғлайди — сир тўла осмон.
Ҳақиқий олам не? Жавоб йўқ, ҳайҳот.
Файласуф тўқийди ҳисобсиз ёлғон.

Р. П. Биласизми, бу Шарқ классик шеърияти билан чуқур боғланган, донишманд шоирнинг сўзлари. Ойбек мактабдаги йилларидаёқ Шарқ классик адабиёти билан жиддий қизиққан. Айниқса, Навоий, Фузулий каби санъаткорларнинг асарларига бениҳоя кўнгил қўйган. Шеъриятда илк сабоғларни шулардан ўрганган. Мен бу ҳақиқатни нега эслаётирман? Негаки, Ойбекнинг шоир ва адиб бўлиб шаклланишида ўтмиш бадиий меросимизнинг таъсири фавқулодда кучли. Бунда Ойбекнинг дили ҳамма пайт сеҳрларга ғарқ. Ўзи севган шоир ва адибларининг руҳларидан кўнгли доимо нурланиш топганки, буни сўзда шарҳлаш қийин. Ойбек шеърларида инсон руҳининг ҳаётини — унинг ёмонликдан задаланишининг фожиасини, гоҳ буюк муҳаббат ҳароратини — ингичка ва ихчам мисраларида бера олган. У ўзбек шеъриятида илк бор туйғуларнинг рангин манзараларинигина илғаб топмади, балки шеърий ифодасини янгича йўлларини, усулларини қўллади. Аммо у шеърий ижоднинг бу жабҳасида ҳам жаҳон поэзиясини нечоғлик пухта билмасин, ўзимизнинг классик поэзиямиздан узилгани йўқ.

И. Ҳ. Ойбек «онгли ҳаётга революция билан бирга қадам қўйган» авлод вакили. Шоир давр ва замон руҳини ҳисобга олмаслиги мумкин эмасди. Шунинг учун у шеъриятда янгича изланишлар ва тажрибалар бўлишига бефарқ қарамади. Шу маънода янги турк шеърияти билан танишиш ҳам Ойбек учун ўсиш мактаби бўлди. У Ризо Тавфиқ, Абдулҳақ Ҳамид, Яҳё Камол сингари турк шоирларининг асарларини ўқиб ўрганган.

Р. П. Сиз айтган турк шоирлари қаторида мен биринчи бўлиб Тавфиқ Фикрат номини тилга олишни истардим. Тавфиқ Фикрат туркий аруз билан бармоқни уйғунлаштирган, Ғарб шеърияти шаклларида унумли фойдаланган. Менимча, Ойбекка у шу йўналишдаги изланишларига сезиларли таъсир ўтказган. Ойбек шеъриятида руҳнинг сермунг ҳаракат ва интилишларини берилиш тамойили ҳам Тавфиқ Фикратга анча яқин.

И. Ҳ. Ойбек «янги турк поэзияси илк марта лирик

содалик йўлида изланишга», «муҳим ва мураккаб нарсалар ҳақида содагина қилиб сўз айтиш» санъатига ўрганганлигини ёзган эди. Назаримда, «лирик содалик» масаласини шоир қайдларидан кўра кенгроқ миқёсларда англаш ва олиб қараш керак. Нега? Биринчидан, поэтик ижодда лирик содаликнинг классик намуналарини яратган шоирларимиз бўлган. Булар: Атоий, Навоий, Бобур, Машраб ва бошқалар.

«Атоий Шоҳруҳ мирзо замонида яшаган... Шеърлари содда, лирик. Атоий мураккаб тасвирлардан қочади. Тили халқ тилига яқинлашиб келади.» Бу фикрлар Ойбекники. Еки унинг қуйидаги сўзларини ёдга олайлик: «... Машрабнинг тили содда, бой ва ёрқиндир. Ғазаллари мусиқийли ва куйчандир». Ушбу шоирларнинг шеърларини жон-дили билан севиб ўқиган Ойбек илк марта лирик содалик йўналишида кимларнинг ижодидан руҳланиб, сабоқ олган бўлиши мумкин? Албатта, Атоий, Лутфий, Навоий, Бобур, Машраблардан. Тўғри, Ойбек инқилобий ўзгаришлар, кескин сиёсий-ижтимоий тараққиётлар замонининг ижодкори. У «шеърятни мавзулар ва ритмларни секин оқадиган ва образлар системаси жиҳатидан мураккаб бўлган традицион шакллардан эмас», ҳаётдан ўрганиш зарурлигини ёрқин идрокда ҳис қилди ва классик шоирларимиз тажрибаларидан ажралмаган ҳолда поэтик ифоданинг янги шакллари устида меҳнат қилди.

Р. П. Бошқача йўлни тасаввур этиш ҳам мумкин эмас. Илмий фикрлар айтишга даъвом йўқ. Лекин бир нарсани ўзим билганча гапирмоқчиман. Классик шоирларимизнинг шеърларида мисралар бир-бирини тўлдириб, мантиқан боғланиб боради. Ўзбек совет шеърлятида дастлаб бармоқ вазни тадбиқ этила бошлаганда халққа қандайдир яқин, яъни тушунарли бўлишнинг жўн кўринишлари пайдо бўлди. Масалан, Ҳамзада «Севдим дегоним — яхши кўроман», деган сатр бор. Ҳамза атайин шундай қилган. Шундай қилиш кераклигини билган. Омманинг — маҳаллий феодаллар ва Чор Россияси исканжасида яшаб саводсиз қолган мазлум халқнинг дид ва савиясини Ҳамза ҳисобга олган.

Қиш битди, баҳор етди,
Булбуллар келиб, зоғлар кетди.

Найсонлар сайрашиб,
ўйнашиб қуйилди.
Чақмоқлар чақинди,
довуллар қоқинди,
Қавслар жилмайиб,
нозлик уйқусидан
Табиат сесканиб,
пардалар сўкилди,
Нурлар тўкилди.

Ҳамзанинг «Қутлуғ бўлсин» шеърідан олинган мазкур парча мустазод шаклини эслатади. Бироқ мустазод эмас. Ойбекда ҳам худди шу типдаги шеърлар бор. Улар Ҳамзанинг мактаб ўқувчисига ҳам дарров ҳазм бўладиган «Қиш битди, баҳор етди» сатрларига ўхшаб оммабоп. Шеърхонга тез етиб боради. Шундай пайтларда Ойбек классик шеърятимиз қонуниятларига баъзан амал қилмайди. Поэтик изчилликдан чекинади.

И. Ҳ. Аслида-ку, шоир оммадан анча илгари юриши, омма савияси билан ҳисоблашиб ўтирмаслиги керак. Бироқ асримизнинг қарийб тўқсонинчи йилларидаги айрим ҳолатлар, айниқса, шоирдан шеърини тушунтириб бериш талабида тўқмоқ кўтаришга монанд ҳодисаларнинг мавжудлиги инобатга олинса, Ҳамза ёки Ойбек сингари унга издош шоирларимизга қанчалик қийин бўлганлигини дарров фаҳмлаш мумкин.

Р. П. Елғиз бугина эмас-да. Уша даврларда шеърятга қарашда бир кулфат юзага келган. Бу кулфат, айтайлик, Блок, Есенин, Черенц, Ҳ. Жовидларнинг ҳам бошига тушган. Шоир ижодда юксак шеърят мезонлари асосида иш кўрса, символизм, пессимизм ёки очиқ қилиб айтганда, тузумни, социалистик тузумни қабул қилмасликда қораланган, жуда бўлмаса, унинг фаолиятига шубҳа ойнасидан қаралган. Ойбек романтик шоир. Хаёл сирдоши, хаёл куйчиси. Буни билган ва тушунган кишилар бўлган. Аммо озчиликни ташкил этган. Натижада, Ойбек асоссиз камситиш ва айбланишларга гирифтор бўлган. «Тош экан бошим, Ҳеч ёрилмади — Ёғилди минг тош», дейди Ойбек. Бу тошларнинг кўпчилиги худди ўша йилларда ёғдирилганлиги шубҳасиз.

И. Ҳ. Адабиёт тарихига бир назар ташланг. Талантсиз қаламкашларда собит жасорат, катта курашчанлик эътиқоди бўлганми? Бўлмаган. Шунинг

учун улар ўзларидаги маънавий куч ва имкониятга эмас, бошқаларнинг шафқат ҳамда мурувватларига суяниб, ялтоғланиб яшашган. Истеъдод табиа­ти эса бўлак. Унинг қудрати — ўзига, энг оғир шароит ва вазиятларда ҳам ўзининг ҳақлигига ишонч. Бу дав­вони Ойбек истеъдоди ҳам тўла тасдиқлайди. «Гар қолдим нонсиз Ва бош паноҳсиз. Дарз кетмади қалб. Кўнглимда ҳақиқат Бир он сўнмади гўё зўр қуёш,» — деганида у минг карра ҳақ. Ойбек атро­фида ҳар турли баланд-паст гаплар ўралишган. Унинг шоир дилини чиркин ва ёвузона ғаразлар билан эзишган. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси унинг келажагига ишонч, умид ҳисларини яксон эта олмаган. Ойбекнинг шоир сифатида шаклла­ниш тарихи — бу юксак ибрат намунаси. Унинг:

Ҳақиқат дурига тўладир чин дил,
Ижод эт, чекинма, ихтиро изла,—

каби сўзларида мен фикр ва ҳислари тубсиз чу­қур, дард-аламлари қалбида теран чўккан Ойбек­нинг тирик сиймосини кўраман. Ойбек қалбининг «ҳақиқат дур»лари билан тўлишида жаҳон ва рус классикаси асарларининг ҳам роли чексиз. Унинг эътироф сўзларини эшитинг: «... рус тилини жид­дий ўрганишга киришдим, рус ва жаҳон класси­каси асарлари билан таниша бошладим. Шундан кейин «кашфиётлар» оқими мени лол қолдиравер­ди. Булар орасида мен учун энг муҳим бўлган бир кашфиётни алоҳида таъкидлаб ўтишим керак. Бу менинг поэзия оламида Александр Блок билан та­нишувим эди... Блок менинг асосий поэтик муҳаб­батим бўлиб қолди. Мени Блок мисраларининг ҳар бири лиризмга тўлиқлиги, ҳар бир сўзда унинг маънавий олами сезилиб туриши ҳайратда қолдирарди. Блок ҳаётнинг ҳар бир лаҳзасини ўз асарларида абадийлаштира олар, шунинг учун ҳам уларни ўқиганда ўзингизни ана шу мангу­ликнинг қучоғида ҳис этардингиз...» Ойбек лири­касидаги айрим мотив, оҳанг, поэтик образлар Пушкин ва Лермонтов ижодиётига ҳам бориб та­қалади. Таниқли ойбекшунос олим Ҳ. Ёқубов Ой­бекнинг В. Брюсов ва Бельгиянинг машҳур шоири Эмиль Верхарн тажрибаларидан ижодий ўрганиши лирикаси тараққиётига жиддий аҳамият касб этган­лигини қиёс ва далиллар билан яхши исботлаган.

Р. П. Ойбек прозада шоир, шеърда прозаик, деган гапни айтишган. Мен бу фикрни қабул қилолмайман. Ойбекнинг дастлабки ўн йилликларда ёзилган шеърларида ҳали эпиклик сезилмайди. Эпиклик эллигинчи йиллар ижодида кўринади. Лекин барибир табиий лирик қобилият мисралар ичида гўё портлайди. Ва у ярқ этиб кўзни қамаштиради.

Шеър — мукаммал шаклини топган бир бутунлик намунаси. У сўз орқали ифодаланганда атрофимизни ўраб турган моддий дунё бир муддат ўзлигидан қочаётган каби енгил ва ҳафиф оҳанглар дунёсига айланади. Бу — символизмнинг асос хусусияти бўлиб, Ойбек ўзбек шеърлятида илк намуналарини берди. Сиз Ойбекнинг Блок ҳақидаги фикрларини келтирдингиз. Блок шундай шоирки, одамни «касалантириб», аниги «Блок касали»га грифтор этиб қўяди. Ва у бутун борлигингизни аёвсиз эгаллаб олади. Ичингизда қандайдир ҳаётини, руҳий рақобатлар кучаяди. Олам ва одам тақдирига бошқача назар ташлай бошлайсиз. Шунда «касаллик»дан қутулиш чораларини излаш керак. Акс ҳолда ичда бир шоир нобуд бўлади. Ойбек ана шу хавфдан ўзини омон сақлай олган, ўттизинчи йиллардаёқ улкан маънавий қудратли мустақил шахс сифатида шаклланган қаламкаш. Блокда аёлга сиғиниш бўлган. Ойбекда РУҲга сиғиниш бор. Ойбек руҳиятидан ҳар пайт, ҳар қачон «Ҳислар ғунчалайди ва очилади».

И. Ҳ. Ойбек ўзбек совет шеърлятининг асосчиларидан бири. У гўзал, некбин, курашчан ва нафис шеърлят соҳиби, ҳассос лирик. Ойбек шеърляри — бу поэзияда эришилган ПОКЛИК. Бу — ғоявий — бадий юксаклик, инсонга, уни тарбиялаб вояга етказган Ватан ва халққа сўнмас муҳаббат. У шеърлярида янги замон кишисининг дард ва қувончлари, кураш ва дил изтиробларини дарж этди. Тиниқ ва таъсирчан оҳангларда улуғ доҳий Ленинни, у асос солган партияни мадҳ этди. Ойбек шеърлятига изчил назар ташлаган киши, унинг талантига хос яна бир хусусиятни пайқамасдан қолмайди. Бу — самовийлик. Самовий хаёлларга чанқоқлик. Ойбек самовий эҳтирослар мусаввири. Қуёш, Ой, Юлдуз, Осмон — булар унинг доимий йўлдошлари, сирдош улфатлари. У булар ҳақида тўлгин завқ билан ёзади. Уларга боқиб абадий хаёлларга берилади.

«Коинот сенинг остонангдан бошланади. Бироқ унинг ўша чегарадаёқ тугаши ёмон», деган экан Махатма Ганди. Ойбекда борлиқ барча улуғворлиги ва чексизлиги билан поэтиклашади. Бунинг асосий боиси нимада? Табиат билан руҳий уйғунликда. «Бирлик сезгиси» шеърида шоир бу туйғуни тўлиқ эҳтирос билан тасвирлаб берган.

Кечаси — осмонга боқамен:
Кипригим устида чексизлик ўйнар...

Бу чексизлик энди манзаравийлаштирилади.
Шеър давомида ўқиймиз:

Кўклардан жимгина олтин нур ёғар,
Япроқлар ҳаётдан парча куйлайди.
Ирмоқлар кўнгилга илҳом сўйлайди,
Елғизлик сезмайман, аллалар баҳор.

«Кўклардан жимгина олтин нур ёғар». Қандай осуда, шарофатли жимлик бу? Бу жимлик — одам кўнглини кўкнинг олтин нурларига чулғайдиган малоҳатли жимлик. Шу жимликда япроқларнинг ҳаётчан унларини тингламаслик мумкин эмас. Ирмоқларнинг кўнгилга илҳом сўйлаши ҳам табиий. Ва мароқли. Демак, кишида ёлғизлик йўқ. Бу ҳолат ҳам ўзича сирли. Бироқ сирнинг асосий тугуни ҳали очилгани йўқ. Унинг ифодасини тингланг:

Шу онда яқиндир сомон йўллари,
Ҳар нарса ғуж бўлган, менга ёт эмас;
Кенг борлиқ мен билан оладир нафас,
Силайди кўкларнинг ипак қўллари...

Одам фарзанди ўзини инсонлар орасида гоҳо беҳад ёлғиз сезиши мавжуд ҳақиқат. Аммо табиатга нисбатан бундай бўлмайди. Табиатдан ажралиш — ҳаёт, тириклик завқи, ишқ ва ёниқ эҳтирослардан мосуво бўлиш демак. Ойбек шеърларини ўқиганимда, шоир тасвиридаги айрим қуш, дарахт, юлдуз, ҳатто ариқ ёқаларидан жимгина мўралаётган «яшил кўзли бойчечак» кўп кишилардан минг карра яқин, неча чандон руҳдош бўлиб туюлади. Нега шундай? Чуқур билавермайман. Лекин шуни яхши англайманки, бағри беҳад очиқ, хаёл уфқлари мусаффо, дилида мунаввар ҳислар барқ урган шоир санъати табиат ва инсон ўртасидаги бирлик масофаларини уйғунлашувига хизмат қилади.

Р. П. Ойбек — Ватанини топган, таний билган
шоир. Унинг қалбида тарихдан ажралмаган, бугун
ва келажагига масъул Ватан яшаган.

Ағдарсам тарихни — асрлар қат-қат,
Асрлар ортидан эшитдим нола.
Инсоннинг кўргани зулм ва ҳасрат,
Қуёшнинг нуридан қани бир тола?

Гар боссам йиғлайди тупроқ — Журжоний —
Уртанган гулхандан бир қафт кул экан.
Қиличдан қуйилган Улуғбек қони
Юлдузлар кўз ёшига қоришган...

И. Ҳ. «Мунча ишқим қайга сиғади?» — дея савол
қўяди Ойбек шеърда. Ва жавобда ёзади: «Ҳаммаси
ҳам руҳим ичида». Ойбекни кўп шоирлардан фарқ-
лаб турувчи фазилатлардан бири ҳам мана шунда.
Ундаги Ватан ишқи — руҳ ичида, руҳнинг ботиний
тўлғанишларидаги поёнсиз ишқ. Одатда бундай шо-
ирлар руҳ қатламларида юксак эътиқодли шеърхон
учун ҳамма пайт нималарнидир сир сақлайдилар.
Нималарнидир сир сифатида англашга имкон қолди-
радилар.

Р. П. Ойбекнинг йигирманчи йиллар шеърияти
билан ўттизинчи йиллар шеърияти бир мунча фарқ
қилади. Унинг хаёл, сир шоирлиги ўттизинчи йил-
лар ижодида ёрқин. У ўшанда қандайдир «сир ара-
лаш ёрларнинг» дўсти. Юрт тўғрисидаги сўзларини
кимлардандир қизганаётгандай... Қизиғи шундаки,
ўша ўттизинчи йиллардаги сирлилик, соҳир нафас
Ойбекда умрининг охирида яна қайта пайдо бўлган.
Яъни қандайдир боғланиш сезиларди. Масалан:

Қовушган кунларнинг у олтин изи
Ешли кўзларимдан сира кетмайди.
Мангуга қочдингми, эй хаёл қизи,
Чолғумнинг инграши сенга етмайди.

Бу 1928 йил ёзилган шеър. Энди 1966 йил ёзил-
ган сатрларни кўринг:

Ер кетди... Оҳ, ёлғиз яна шу оқшом,
Чақирдим — келмади, изи йўқ жонон.
Бир зумда йўқолди кўнгилдан ором,
Юлдузлар ўчдилар... Қолди кўп армон.

Бунда образ, оҳанг яқинлиги дарров назарга таш-
ланади.

И. Ҳ. Шеърят — маълум давр ва давр кишила-

рининг юрак харитаси. Эришиш ва йўқотиш, устунлик ва забунлик, қайғу ва қувонч, бирлик ва ёлғизлик, ишқ ва ҳижрон, некбинлик ва тушкунлик, ҳаёт ва ўлим — буларнинг барча-барчаси ўша харитада ўзининг қонуний тасвирини топмоғи шарт. Ойбек ижодиётининг илк даври шеърларида эрк, ватанпарварлик ҳиссиётлари, Ватанга, халқ ва она табиатга муҳаббат каби олий туйғулар ифодаси берилди. Худди шу вақтлардан бошлаб Ватанга ишқи, юрт келажакига ишонч, партия ва Ленинга садоқат, дўстлик меҳри сўнгги нафасигача шоир дилига ҳаяжон бахш этди, шеър ва дostonларига жон ато этди. Ойбек инсон қисмати, давр муаммолари, ҳаётнинг нурли ва фоже томонларига бир ёқлама назар ташлаш, уларни байрамона руҳ ва оҳангларда поэтиклаштиришдан йироқ услубдаги шоир эди. Балки шунинг учун улуғ шоиримиз «ҳижрон қирғоқларини» «битта-битта босиб», «финоқ япроқларини» изларига сочиш оғриқларидан чекинмаган. Балки шунинг учун у қалбини гоҳо сўнгсиз ҳижрон ва аламлар эгаллаганини рўй-рост гапирган. Ойбек шеърляти халқимиз қўлга киритган оламшумул ижтимоий, сиёсий ва маданий зафарларнигина мадҳ этган дейиш, унинг гуманистик пафосини чеклаш бўлурди. Чунки, бу шеърлят шодликка сизиниб, инсоний ғам-андуҳлардан юз бурган, тириклик моҳиятини ўлимга дахлдор боқий фалсафалардан ажратган ғариб шеърлят эмас. У — катта йўқотишлар, мураккаб кураш йўлларини босиб ўтган бир халқнинг оғир қайғу ва аламларини ҳам бағрига олган ҳасраткаш шеърлят.

Қалбимда сезаман сўнгсиз ҳижронлар...
 Бахтимнинг доласи очилмай сўлди.
 Қайтмайди у ёшлик, у гўзал онлар
 Руҳимнинг ёшлари кўзимга тўлди.
 Оқшом, узоқларга қараб толамен,
 Тотли бир чексизлик уфқда ёнар.
 Сиқилган хаёлни эрка қўямен,
 Шунда ҳам кулмайман, юрагим қонар:
 Қалбимда сезаман сўнгсиз ҳижронлар,—

дейди шоир. Қонаган юрак ва руҳ ёшлари билан битилган мана шундай шеърларда ҳам тушкунлик булутлари йўқ. Шоир «сиқилган хаёлни» эркин парвозларга чорлайди. Бироқ кулгусида тутқинлик севади — юраги қонайди. Чунки «сўнгсиз ҳижронлар...» дил оромини бузади. Хотирага тинчлик бермайди.

Ойбекнинг бундай сатрларига юзаки муносабатда бўлиш — кечирилмас гуноҳ. Уларнинг ҳар бири бизда масъуллик туйғусини кучайтириши керак. Токи Ойбек тортган алам ва ҳижронлар бошқа такрорланмасин. Токи бу эл шоири бошқа ҳеч пайт Ойбекка ўхшаб, «Ҳақиқатни севмас виждонсиз, бахил; Куйганмен улардан: ёғдирган тошдўл»,— дея куйинмасин.

Р. П. Эсласангиз, Ойбекда «Оҳангдор сузар жаҳон Абадиятга томон», деган мисра бор. Мен учун бу оҳангдор жаҳон Ойбек шеърляти ҳам. У — абадиятга томон оҳангдор сузаётган ва бунга доимо қодир қоладиган шеърлят. Дунёда боқий нарса оз. Оҳанг — боқийлик рамзи. Аммо шеърлий оҳанг ҳам эскиради. Ҳатто тез ўлади. Шоир учун муҳими — уни унутилишдан сақлайдиган ғоявий оҳанглар яратиш. Шу оҳангда Сўз уйғонади, образ яралади, инсон ўзлигини танийди, Ватанини топади. Рухнинг мураса билмас туғёнлари, эҳтироснинг олов шиддати — бу оҳанг.

Шоир ўткир зеҳни кўзи билан қотиб қолган дунёга санчилиб тикилади — унинг доимий ҳаракатда ва ўсишда эканини эътироф этади. Ҳаёт устоз Ойбек шеърларида доимо оҳангдор, шуурли, содда, фалсафий теран. Ойбек шеърлятида инсон туйғулари ўзига хос чуқур бадиий ифода этилганлиги билан жонли ва мароқлидир. Дид ўткирлиги, сўзга ҳассос ва ёлқинли назар, инсон дили ва руҳига жавобгарлик, ҳис-туйғулар тасвирида чуқур лиризмга таяниш, жонли табиат картиналарини инсоний кайфиятлар билан доимо уйғунликда чизиш, дард самимияти — буларнинг ҳаммаси Ойбекнинг шеърлий маҳоратини кўз-кўз этадиган ибратли фазилатлар. Афсуски, бугунги кунда шоирлик даъвосини қилиб юрган катта-кичик кўп қаламкашлар Ойбек сабоқларига қандайдир бепарқ. Ёки уларни мукаммал эгаллай боришда қунтлари етишмайди. Эсимда. Эллигинчи йилларнинг бошларида Ойбекнинг «Қуёш қўшиғи» номли шеърлар китоби босилганди. «Чимён эсдаликлари» туркуми ҳам ундан ўрин олган эди. Шунини алоҳида урғу билан айтишим керакки, ўша шеърлардан қаттиқ таъсирлангандим. Мен уларда туркий сўзнинг

янгича сеҳри ва жилваларини ҳис қилганман. Сўнг шоирнинг тўрт томлик асарлари чиқди. Узоқ муддат ундаги гўзал шеърлардан ажралолмай юрдим...

Абадият ва умр
Сингари оқади сув
Оқ сочларини уйқу
Силамас бунда бир қур...

Бундай сатрларнинг жозибаси бўлакча эди. Вазн — бошқача. Сўз қурилиши ҳам. «Абадият ва умр Сингари оқади сув» да фалсафий фикрдан ташқари табиат гўё биринчи ўринга чиқади. Руҳий тозалikka қаранг: нақадар кучли. Елғон йўқ. Шоир пафосга берилмайди.

И. Ҳ. Пафосга берилиш — ички активликнинг бўшлигидан пайдо бўлади. Шоирнинг биринчи шеърхони ким? Узи. Менинг тасаввуримда, ҳар қандай шоирнинг ичида доимо бир ёки бир неча «ёмон шеърлар дафтари» бўлади. Чин шоир дафтарни улоқтириб, сўз излайди. Қофиябоз эса ундаги мисралардан «мароқланади» гина эмас, уларни ботиний ҳаракатлардан мутлақо маҳрум ҳолда, гўё ўқувчига кўчириб бера қолади. Ва бора-бора завқи сўник, руҳий эҳтиёжлари майда косибга айланади.

Ойбек тушунчасида шоир — гўзалликнинг «пайгамбари». Ҳақликчун курашда аскар. У шоирга қарата деган эди:

Майли сув ич, қаттиқ нон кемир,
Лекин ёнсин қалбингда олов.
Фалсафанинг аччиғин сипқир,
Фароғат, тин сенга бўлсин ёв.

Ойбек ўзига хос такрорланмас гўзалликлар ижодкори. У ҳақиқат ва эзгулик курашида аскар, «фалсафанинг аччиғин» сипқориб истеъдодини камол топтирган сўз устаси эди.

Р. П. Халқ маънавий ҳаётига, унинг турмуш тарзига, халқ руҳининг инқилобий ўзгаришларига теран муносабат Ойбек шеърятининг асосини ташкил этади. Шоир ҳаёт ҳодисаларини фалсафий идрок қилади, инсон характери ва шахсини унинг руҳий тадрижида кўрсатади. Ойбек шеърятини тун ва тонг, зулмат билан қуёшнинг, яхшилик ва ёмонлик курашини ёрқин шаклларда ифодалайди. Нурнинг энгиши унинг инқилобий ғояларга содиқ эканлигини намойиш этади.

Ижодиётидан нималардир эскирмаган, нималардир қимматини йўқотмаган шоир дунёда йўқ. Ойбек шеъриятида ҳам шундай жиҳатлар бўлиши ажабланарли ҳол эмас, албатта. Гап шундаки, Ойбекнинг исталган шеърини олинг, унда ҳарорати абадий, тирик сатрлар бор.

И. Ҳ. Баъзан ўшанда мисра — алоҳида сатрлар бутун бошли шеърга айланади. Яъни қалбнинг яхлит манзаралари ҳолида гавдаланади. «Юлдузга боқаркан...» шеърисидаги «Сукунатлардан, юрагим яра» қаторини олайлик, руҳий мувозанатни ўзгартириб юборади. Дафъатан саволлар туғилади: қанақа сукунатлар, нега яра? Юрак сукунатлардан яра — қандай оғриқ бу?

Шоир дили — муҳаббат ва ҳасрат саҳнаси. Унда азоб ва изтироб «рақс» этади. Қувонч ва қайғу рақсий ҳаракатларда яшайди. Шоир эса уларни тафсилотлардан йироқ рангли сўзларда сувратлантиради.

Кўксимга сукут тўлди,
Қонларда алам йиғлар.

Бошқани билмадим-ку, бу мисраларда мен йиғлаётган алам тўлғанишларини кўргандай бўламан.

Единг кўз ёшимда сузади ҳар он...

Бу каби мисраларни тизмоққа «қайғу йўли бепоян, сербар» лигини аниқ билишдан ташқари, шоирда «фикрни сирлар тошига» уриш шавқи ёки «гўзал ойнинг қалтираш»ларидан ларзага тушиб, «гунафша кўзида» ёнган жонли ҳисни сезиш салоҳияти ҳам бўлиши керак. «Тол сочлари ичида» сукунат мавжларини илғаган Ойбек буларнинг ҳамма-ҳаммасига қодир эди.

Р. П. «Эркинликдан бошқа борми бир гўзал?» Ҳақиқатда ҳам, Ойбек талқинида эрқдан ортиқ, эрқдан муқаддас гўзаллик бўлмаган. У эрқ ҳақида «зарурият кишанларини» узиб, парчалаб фикрлаш шижоатидаги жасур тафаккурли шахс эди.

И. Ҳ. Фалсафада улкан масала ва муаммолар рекламаларсиз, шов-шув қилинмасдан, фавқулудда сокинлик билан ҳал этилиши керак. Шеъриятда ҳам. «Кўнгил фалсафасига сажда қилиб» қалам тебратган Ойбекда бу ҳақиқатни ҳис этиш туйғуси бениҳоя юксак ва фаолдир.

Одам ҳақиқий шоирдан ажралиб яшолмайди. У билан доимий учрашиб туради. Яна қачон? Ҳаётдаги энг ҳал қилувчи фурсатларда — муҳаббат дарди юракни тилганда, оғир хаёллар кўчаларида кезганда, умр мазмунини ўйлаб маҳзун кайфиятлар гирдобиди қолганда, ёвузликлардан зада руҳингизни овутолмай чорасиз қотганда, ҳатто Ватан учун жонни қурбон қилиш керак бўлганда ҳам. Сиз курашяпсиз, эзгулик, яхшилик тантанасидан бўлак буюк мақсадингиз йўқ — демак, ёнингизда сеvimли шоирингиз сарбондай турган бўлади. Мен Ойбекни шеърхонга доимий раҳнамо ва сирдош шоирлардан деб биламан.

«Буюк одам — абадий бола. У ўлаётиб дунёга ўзининг улуғ болалигини қолдиради». Р. Тагорнинг ушбу сўзлари худди Ойбек учун — ўлмас асарларнигина эмас, улуғ болалигини ҳам мерос қолдирган бетимсол Ойбегимиз учун айтилгандай. Бу болалик халқ, Ватан, адабиётимиз истиқболи сифатида сира қаримас ва мангу умидбахшдир. Миртемир Ойбекка бағишланган шеърида ёзган эди:

Шеър — ҳикмат дарёси, сеҳр дарёси,
Жумбоқдай битталаб ечолсам дейман.
Илму ишқ дарёси, меҳр дарёси,
Қониб-қониб мен ҳам ичолсам дейман...
Жайхунмисан, қайдам, ё теран Сайхун?
Ҳар қалай тошқинсан, жўшқинсан-жўшқин,
Она тупроғингга зарурсан ҳар кун,
Мен ҳам қониб-қониб ичолсам дейман.

Бу — Ватан, халқ, тил, шоир ва келажак нималигини билладиган барчанинг орзуи, кечаги, ҳозирги, эртаги умиди. Авлодлар Ойбек аталган тоққа, дарёга ана шундай чўнг муҳаббат ва иштиёқ билан интилаверадилар. Биз эса бугун Ойбек шеърларини ўқиб туриб унинг ўз сўзлари билан «ҚАНИ, ШЕЪР, СЎЙЛА АБАДИЯТДАН», демоқдан ғоятда бахтиёрмиз.

МУНДАРИЖА

«Не назмки ўтлуғ кўнгулдин чиқордим»	4
Тил ва Эрк	18
«Хамса» бадииятига доир	24
Жунун маърифати	42
Ҳикмат — маъно гавҳари	53
Мавлоно Гадоий	60
Олимнинг бадиий олами	67
«Ишқинг олди мандин мани...»	92
Анъана — умидбахш йўл	100
Халқ дарди — қалб дарди	122
«Бир учиб, сўниб... яна ёниш бор...»	137
Ҳинд виждони	155
Ватан ичра яна бир ватан	165
«Қани, шеър, сўйла абадиятдан...»	175

Ҳаққул, Иброҳим.
Ҳ 20 Абадият фарзандлари. Адабий мақолалар. Т.;
«Еш гвардия», 1990.— 1926.

Маликул калом Ҳазрати Алишер Навоий қудратли қалами билан кўп элларни ва дилларни мангу забт этган. 1991 йилда бутун дунё тараққийпарвар халқлари улуг бобомизнинг табаррук 550 ёшини кенг нишонлайди. Ана шу тўйга таниқли адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққул муносиб тўёна ҳозирлади. Сиз, ҳурматли мухлисларга тақдим этилаётган ушбу рисолада муаллиф мутафаккир шоир яратган жозиб сўз олами сирларини кашф этишга интилади, буюк мутафаккир инсон бадий сабоқлари замондош ва издош қаламкашлар ижодий юксакликка кўтарилишига нечоғли самарали таъсир кўрсатганлигини теран ва асосли мулоҳазалар орқали очиб беради.

Ҳаккул, Ибрагим. Дети вечности.

УзТ

АДАБИИ-БАДИИИ НАШР
ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗДАНИЕ
НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

ИБРАГИМ ХАККУЛ

ДЕТИ ВЕЧНОСТИ

ЛИТЕРАТУРНЫЕ СТАТЬИ

ИБ № 2752

Муҳаррир Асад Дилмурод
Мусаввир Н. Акрамов
Расмлар муҳаррири Н. Абдуллаев
Техн. муҳаррир Ж. Надирова
Мусаҳҳиҳ С. Сайдолимов

Босмахонага берилди 8.06.90. Босишга рухсат этилди 6.12.90.
Формати 84×108^{1/32}. «Книжно-журнальная» босма қоғозга
«Школьная» гарнитурда офсет босма усулида босилди. Босма
листи 6,0. Шартли босма тобоғи 10,08. Нашр тобоғи 9,72. Шарт-
ли кр.-отт. 10,50. Тиражи 30.000. Буюртма 3648. Шартнома
55—90. Бахоси 60 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» наш-
риёти. Тошкент, 700113, Чилонзор мавзеи, 8-маҳалла, Қатор-
тол кўчаси, 60.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси нашриётининг
Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмахонаси, ГСП, Тошкент,
Ленин кўчаси, 41.